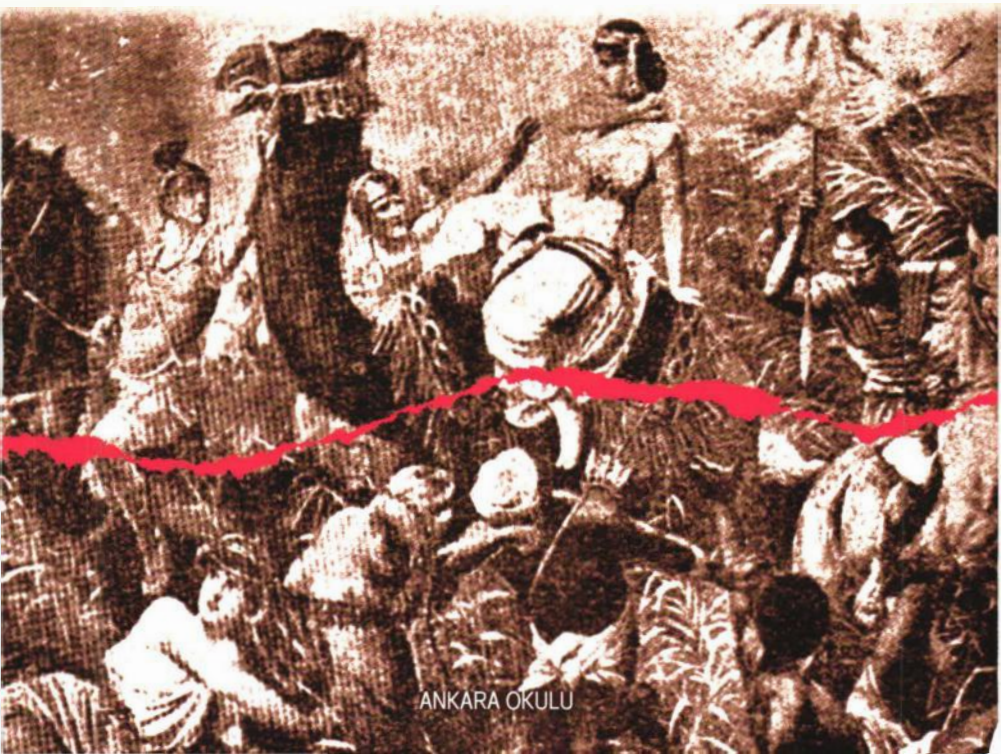
M. Şemsettin GÜNALTAY

İslâm Öncesi Arap Tarihi

ANKARA OKULU

Ankara Okulu Yayınları: 99

© Ankara Okulu Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Dizgi, kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, cilt, kapak baskısı: Ankamat Mat. Ltd. Şti.
Birinci basım: Ağustos 2006
İkinci basım: Ocak 2013
Üçüncü basını: Kasım 2015

ISBN:978-975-8190-98-0

Ankara Okulu Yayınları
Şehit Mehmet Baydar Sokak 2/A Maltepe/ANKARA
Tel: (0312) 341 06 90 Faks: (0312) 341 06 95
web: www.ankaraokulu.com
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com

Mehmet Şemsettin GÜNALTAY

Müderris İbrahim Efendi'nin oğlu olan Mehmet Şemsettin Günaltay, 1883 tarihinde Kemaliye'de (Eğin) doğdu. Üsküdar Ravza-i Terakki Mektebi'ni, Vefa İdadisi ve daha sonra Daru'l-Muallimîn-i Aliyye'nin fen şubesini bitirdi. Bu arada Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. İstanbul Daru'ş-Şafaka'da *Hendese*, Daru'l-Funun Edebiyat Fakültesi'nde *Medeniyet Tarihi* (1915), Süleymaniye Medresesi'nde *Dinler Tarihi* (1917), Daru'l-Funun Edebiyat Fakültesinde *İslam Kavimleri Tarihi* ve Süleymaniye Medresesi'nde *İslam Felsefesi* (1919), Daru'l-Funun İlahiyat Fakültesi'nde *İslam Dini Tarihi* ve *Fıkıh Tarihi* dersleri verdi. 1931 tarihinde Türk Tarih Kurumuna üye oldu. 1941 tarihinden vefatına kadar bu kurumun başkanlığını yürüttü. Bu arada Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde ordinaryüs profesör olarak dersler verdi. 1961 tarihinde vefat eden bu değerli ilim adamının canlı bir siyasi yaşamı da bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin başbakanlığını da yapmış olan Günaltay'ın yayımlanmış birçok eseri mevcuttur.

Eserleri

1. *Fennin En Son Keşfiyatından Telsiz Telgraf, Esîr, Mevcat-ı Esiriye, Röntgen, Radyum, İyotlar, Elektronlar*, İstanbul 1328.
2. *Hurafattan Hakikate*, İstanbul 1332.
3. *Tarih-i Edyân*, İstanbul 1338.
4. *Maziden Atiye*, İstanbul 1339.
5. *Zulumattan Nura*, İstanbul 1341.
6. *İslam'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1339-1341.
7. *İslam Tarihi* (elinizdeki eser), İstanbul 1338.
8. *Felsefe-i Ula*, İstanbul 1339-41.
9. *Müntehab-ı Kıraat*, İstanbul 1339/1923.
10. *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, Ankara 1933.
11. *Mezopotamya, Sümerler, Akadlar, Gutiler, Amûriler, Kassitler, Asurlular, Mittaniler, İkinci Babil İmparatorluğu*, İstanbul 1934.
12. *Suriye ve Palastin*, İstanbul 1934.
13. *İbraniler*, İstanbul 1936.
14. *Türk Tarihinini İlk Devirleri, Uzak Şark, Kadim Çin ve Hind*, İstanbul 1937.
15. *Türk Tarihinini İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, İstanbul 1937.
16. *La Décadence du Monde Musulman est-elle a l'invansiyon des Seldjoukides*, İstanbul 1937.
17. *Dil ve Tarih Tezimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahlar*, İstanbul 1938.
18. *Tarih: Lise I*, İstanbul 1939.
19. *Yakın Şark II: Anadolu, En Eski Çağlardan Akamenişler İstilasına Kadar*, Ankara 1946.
20. *Yakın Şark III: Suriye ve Filistin*, Ankara 1947.
21. *İran Tarihi: En Enki Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, Ankara 1948.
22. *Yakın Şark IV: Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nebatîler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları* (I.bölüm) Ankara 1951.

Günaltay Hoca'nın bu eserleri dışında çeşitli dergilerde yanlanmış birçok makalesi bulunmaktadır. Bu makalelerden İslam öncesi ile ilgili olan bazıları Mehmet Mahfuz Söylemez ve Mustafa Hizmetli tarafından bir araya getirilip *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* başlığı ile Ankara Okulu Yayınları tarafından neşredilmiştir.

İslâm Öncesi Arap Tarihi

Mehmet Şemsettin GÜNALTAY

Ankara Okulu Yayınları
Ankara 2015

İçindekiler

Yayına Hazırlayanın Önsözü 7

Giriş 9
Arabistan'ın Fiziki (Tabii) Coğrafyası 15
Arap Yarımadası'nın Bölümleri 15
Arap Yarımadası'nda İkamet Eden Kabileler 25
Güney Arabistan'daki Kabileler 30
Necd Bölgesinde İkamet Eden Kabileler 30
İslâm Öncesi Araplar: Sâmî Uluslar 32
İslâm Öncesi Arap Tarihinin Evreleri 37
Birinci Tabaka Arapları: Arab-ı Bâide 39
Amâlika Arapları 40
Ad Kavmi 53
Semûd Kavmi 56
Tasim ve Cedis Arapları 60
Nebati Devleti: Edoma ve Eski Sakinleri 62
Nebatiler 63
Nebati Devleti ve Petra Şehri 71
Nebatilerin Dil ve Yazıları 75
Tedmur Devleti 76
Tedmur Medeniyeti 83
Tedmur Harabesi 84
Arabistan'ın Kuzeyindeki Çeşitli Milletler 88
Kadim Milletler ve Araplar 90
Mısırlıların Arabistan'a Tecavüzleri MÖ. 1700-MÖ. 1166 90
Asurlular-Araplar (MÖ. 900-562) 92
İranlılar-Araplar 99
Güney Arabistan'ın Gerçek Tarihi 109
Main Devleti 115
Mainlilerin Orijini 119
Main Devleti Hükümdarları 121
Sebe Devleti 123
Himyer Devleti (MÖ. 115-MS. 525) 130
Yemen'de Habeşliler 133
Yemen'de Hristiyanlığı Yayma Teşebbüsü: Fil Vakıası 140

Yemen'deki Küçük Emirlikler: Akyal ve Eza' 144
Cebaniler (Gebanitea) ve Katâbaniler (Catabani) 146
Karîler ve Hadramevtliler 148
Yemen'in Kadim Medeniyeti 150
Adnanî Araplar 165
İkinci Dönem Kuzey Arapları 165
Kudâ'a Kabilesi 171
Enmâr ve İyâd 175
Rebîa 176
Mudar 178
İslâm'ın Zuhuruna Kadar Adnanîlerin Tarihi 179
Yemen Dışındaki Kahtânî Devletler 182
Gassânî Devleti 185
Irak'ta Lahmîler Devleti 197
Benî Kinde Emirliği 222
Safa Arapları 233
Mekke-i Mükerreme Tarihi 236
Hadarî Adnanîler 236
Yesrib Tarihi 251

Dizin 259

Yayına Hazırlayanın Önsözü

Elinizdeki eser İslâm öncesi Arap tarihi hakkında ülkemizde yayınlanan ilk çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Sadece Doğu kaynaklarına değil, Batılılar tarafından yazılan kitaplara ve özellikle de arkeolojik kazılara dayanmakta olan bu eser, Cevad Ali'nin *el-Mufassal* adlı çalışması ile aşılmış olsa da, hala önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bu nedenle eseri sadeleştirerek, zaman zaman kimi ifadelerine de müdahalelerde bulunarak, yayınlamayı uygun gördük. Aslında bu tür yayınlarda aslolan metnin dilini bozmadan sadece Modern Türk alfabesine aktararak yayımlamaktır. Ancak biz burada özellikle Osmanlı kültürüne vakıf olmayan devasa bir kitleyi de hedef aldığımız için eseri latinize etmekle yetinmedik. Zira eseri tanıyan bilim adamları zaten orijinaline her zaman ulaşıp kullanabilme ayrıcalığına sahiptirler. Fakat ülkemizde dün ile bağı kopmuş, Osmanlı Türkçesi ile yazılanları okuyamayan, okumaktan öte; latinize edilseler dahi anlamayan bir kitlenin varlığı da bir realitedir. Bu kitleyi de dikkate alarak metnin sadeleştirilmesi gerektiğini hissettik.

Eserin yazarı olan Günaltay, bu kitabını, devasa bir çalışmanın ilk cildi olarak tasarlanmış ve adını *el-Mufassal* koymuştu. Ancak eser tek ciltle sınırlı kalmış, diğer ciltleri yazılmamıştır. Bundan dolayı da yayınlanırken İslâm Tarihi adıyla yayınlanmıştır. Biz ise içeriğini dikkate alarak *İslâm Öncesi Arap Tarihi* adını koymayı tercih ettik. Hacimli bir eserin ilk parçası olarak tasarlandığı için eserde kitabın diğer kısımları dikkate alınarak yazılan bölümler de bulunmaktadır. Bu bölümlerin ilki, baş taraftaki bir kaç sayfalık Günaltay'ın yaşadığı dönemde Arap Yarımadasında hayatını idame ettiren kabileleri anlatan kısımdır. Kitabın orijinalini bozmamak için bu kısma müdahle etmedik olduğu yerde bıraktık. Anıcak okuyucuya bu bölümde ele alınmış olan kabilelerin İslâm öncesi Arap Yarımadası'nda var olan kabileler olmadığını hatırlatmak isteriz. Keza Gü-

naltay tarafından eserde bazı haritalar da kullanılmıştı, okuyucuya kolaylık olması açısından bunları da yeniledik. Hatta esere bazı ilave haritalar da koyduk. Bu haritaları aldığımız eserleri de belirttik.

Kitapta özellikle Yemen dolaylarında yapılmış olan kazılar ile ilgili verilen bilgiler çok önemlidir. İslâm tarihi derslerimizde arkeolojinin tarih araştırmalarında ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu belirtiyor olmamıza rağmen, bunlardan yeterince faydalandığımız söylenemez. Hala Yemen ile ilgili yapılan araştırmalarda sadece matbu eserler ile iktifa eden araştırmacılarımız bulunmaktadır. Bu eser, özellikle Yemen tarihi ile ilgili matbu eserlerin asla kâfî gelmeyeceğini, arkeolojik malzemenin çok daha ayrıntılı, faydalı hatta daha dogru bilgiler sunduklarını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Eserin elinizdeki hale gelmesinde katkısı bulunan doslara; Arapça metinleri bilgisayarında yazan Abdurrahman Özdemir'e metnin müsvettelerini okuyan Lütfî Sever'e tashihleri bilgisayara giren talebem Kamil Kırdı'ya teşekkür ederim.

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Çorum-2005

Giriş

Milletlerin toplumsal gelişimleri, fikri uyanışları üzerinde tarihin eğitici etkilerinin inkârı mümkün değildir. Fakat tarih sadece bu yönüyle önemli değildir. İnsanlığın sel gibi akan kaderinin cereyan şeklini ve gel gitlerini izah etmesi açısından en çok ilgilendiğimiz alandır. Bundan başka bir milletin tarihi, o milletin dinî, toplumsal, edebî, mitolojik, kültürel... bütün varlığının sonsuz bir hazinesidir. Bir milletin tarihini kaldırsanız, o milletin mazisini gömmüş, geleceğini karanlık içerisinde bırakmış olursunuz!.. Çünkü içinde yaşadığımız anı kurtaran olağanüstü olaylar, geleceği aydınlatan ışık demetleri, yaşam bahşeden güç ve ışığı geçmişin derinliklerinden alırlar.

Bir millet, hayatının en ümitsiz zamanlarda muhtaç olduğu ümit ışığını tarihinde bulur. Bir ulus mutluluğunun tatlı anlarında gururunu okşayan şevk ve neşeyi yine tarihinden alır. Mahkûm milletler; yaşadıkları anın önemsiz sorunları arasında dirilmek ve canlanmak için gerekli olan yaşam ruhunu, tarihlerinden çıkarırlar. Büsbütün kalkmak ve kurtulmak için muhtaç oldukları azim ve irade gücünü de yine tarihlerinde bulurlar.

Tarih, dinî heyecanın, milli azim ve iradenin nurlu kaynağıdır. Bu kaynaktan içmeyi ihmal etmeyen millet, ab-ı hayat kaynağına ulaşmış, ebedi zindelik tılsımını bulmuş sayılır. Aksine tarihini ihmal eden bir kavim de, mazisini ne kadar karanlık bırakmış ise, geleceğini de o kadar karanlık kalmağa mahkûm etmiş demektir. Karanlıklar içerisinde ilerleme ve tekamül yolları bulunabileceğine ihtimal verilebilir mi?

İslâm tarihi, genel tarihin en büyük dalıdır. Çünkü kadim tarih ile yakın tarih arasındaki en verimli aşamayı temsil eder. Kadim medeniyet İslâm tarihinde son bulmuşken, modern medeniyet de İslâm medeniyetinden doğmuştur. Öyleyse İslâm tarihi, hem insanlık hem de bilim açısından incelenip derinlemesine araştırılması gereken bir konudur.

İslâm tarihi, Müslümanlar için daha başka bir özelliğe de sahiptir. İslâmiyet sadece vicdanlara hitap eden bir din değildir. İslâm, ahlak ile birlikte siyasî, toplumsal, hukukî prensipleri içeren bir şeriat-ı ğarradır. Bunun içindir ki İslâm dinî, etnik kökenleri, bölgeleri, gelenekleri, örfleri, adetleri başka başka olan çeşitli milletler arasında, sonsuz bir kardeşlik bağı kurmuş; bireysel ve toplumsal yaşamlarında, gelenek ve alışkanlıklarında derin bir birlik ve denklik sağlamıştır. Yine bunun içindir ki Müslüman milletlerin İslâm tarihi hakkındaki telakkileri, Hristiyan milletlerin Hristiyanlık tarihi hakkındaki telakkileriyle aynı değildir.

İslâm tarihi, hangi etnik unsur veya yöreden olursa olsun, bütün Müslüman milletler için aynı derecede bir öneme sahiptir. Çünkü her Müslüman kavmin toplumsal, siyasî, ahlakî, hukukî prensipleri, doğrudan doğruya İslâm tarihi ile alakalıdır. Bir başka ifade ile İslâm şeriatına dayanmaktadır. Yine bu sebepten dolayı her Müslüman milletin, İslâm medeniyetinde iftihar edecek bir payı vardır. Dolayısıyla her Müslüman milletin tarih ve İslâm medeniyetini benimsemesi ve hangi etnik kökenden olursa olsun, bütün Müslümanları kardeş tanıması oldukça doğal bir şeydir. Çünkü dinî ve toplumsal yaşamın denkliği sonsuza dek bu ulusların samîmiyetini sağlamış, ruhlarını birleştirmiştir.

İslâm tarihi bu kadar âlemşümul bir öneme sahip olduğu içindir ki Doğu'da ve Batı'da bu konuya dair sayılamayacak kadar çok eser yazılmıştır. Fakat Doğu'da yazılan kitapların birçoğu metodolojiden yoksun oldukları gibi Batı'da yazılan eserlerin çoğunda da gizli bir düşmanlık söz konusudur.

Tarih son zamanlara kadar Doğu'da bir destannâme şeklinde anlaşılmıştır. Doğulu tarihçiler, tarihi hadiseler kendilerine ne şekilde ulaşmış ise öylece kaydetmişler, o bilgiyi inceleyip eleştiriye tabi tutmayı çoğunlukla akıllarına bile getirmemişlerdir.

Oysaki bu günkü tarih metodolojisinin başlıca ayırt edici özelliği tahkik ve tenkittir. Kesin vesikalara dayanmayan, ciddi ve kapsamlı tenkitten geçmeyen şeylerle dolu olan eserlere bu gün ilmi bir değer verilememesi çok doğaldır. Doğu'da tarihin destanımsı bir şekilde anlaşılması, bu konuya dair kaleme alınan eserlerin savaşlar,

fetihler ve belli şahısların otobiyografileriyle sınırlandırılması sonucunu doğurmuştur. Oysaki tarih sadece bunlardan ibaret değildir.

Tarihi bir eserin bilimsel bir değere sahip olabilmesi için tarihi hadiselerin karşılaştırılmaları, sebep ve hikmetlerinin araştırılması, sonuçlarının yazılması gerektiği gibi, sadece hükümdar ve devletin ileri gelenlerinin değil, aynı zamanda devletin de durumu, düşünce akımlarının gelişim evreleri, toplumsal yaşamın değişim ve dönüşümü, mezhebsel akımların etkileri, edebiyat, bilim ve sanatın durumu, özetle; medeniyetin bütün yönlerinin derinden derine incelenmiş olması gerekir.

Halbu ki Doğu'da tarih son zamanlara kadar bu şekilde anlaşılmamıştır. İbn Haldun (808/1405) gibi bazı seçkin simalar istisna tutulursa, belli bir metodoloji ile tarih yazanlar çok azdır.

Fakat hatırlatalım ki Doğu'da yazılan tarihî eserler metodolojiden yoksun olmakla birlikte tarih ve medeniyet hususunda araştırma yapacaklar için çok değerli birer bilgi ve belge hazineleridir. Bu gün isimlerini saygıyla anmak zorunda olduğumuz değerli selefleri-mizin eser ve teliflerine başvurmaksızın bir İslâm tarihi yazmak mümkün değildir.

İslâm tarihi hususunda Batı'da yazılan eserlere gelince; bunların da çoğunda Hristiyanlık gayret ve taasubunun bariz izlerini görmemek mümkün değildir. Oryantalistlerden en tarafsız davrananlarının eserleri bile garazkarlık (düşmanlık) şaibesinden kurtulamamıştır. Bunlar karşı koyamadıkları bir iç güdü ile hiç olmazsa İslâm'ın büyük simalarını küçük göstermeye çalışmış ve özellikle Hz. Peygamber'in tarihi hayatını ve icraatlarını tahrif etmek; İslâm'ın büyük halifelerinin, büyük komutan ve emirlerinin hal ve hareketlerini düşmanca bir şekilde betimlemek, âlim ve düşünürlerin bilimsel, teknolojik ve sanatsal çabalarını önemsiz göstermek gibi temayüllerden kendilerini alamamışlardır.

Mısırlı bir Arap olan ve İslâm coğrafyasında yetişen Corci Zeydan bile İslâm tarihi alanında kaleme aldığı eserlerinde Hıristiyanlık garaz ve taassubundan büsbütün kurtulamamıştır. Hind ulemasından Şibli Numanî hazretlerinin Corci Zeydan tarafından yazılan *İslâm Medeniyeti Tarihi* hakkındaki eleştirileri bu noktayı aydınlat-

mak ve ibret nazarına arzetmek itibariyle gerçekten takdir edilmesi gereken derin bir araştırma şaheseridir.

Görülüyor ki ne eski tarzda yazılmış Doğu eserleri, ne de yeni tarzda kaleme alınmış Batı eserleri İslâm tarihi itibariyle bizi tatmin edecek mahiyette değildir. Doğu'da yazılmış olan eserler ancak vesikalar ve münferit bilgiler itibariyle incelenip araştırılmaya değerdirler. Oryantalistlerin eserleri ise bize ancak yöntem açısından rehber olabilirler. Coussin de Perceval, Reinhart Pieter Dozy, Sédillot, Hammer, Kramer, Wüstenfeld, Mary, Diverse, Frensel, Dulsan (?), Muir, Spenger, Wair, Barthélemy gibi yazarların eserleri her halde büyük bir ihtiyat ve derin bir tenkit ile okunmalıdır.

Mufassal İslâm Tarihi adı altında neşre başladığımız elinizdeki eser, derinliği şiddetle hissedilen bir boşluğu doldurmak amacıyla atılmış bir adımdır. Eser, vesikalar itibariyle Doğu kaynaklarına, metodoloji itibariyle Batıda yazılmış eserlere dayanmaktadır. Fakat konunun önemini takdir eden yazar, eserinin ancak bir yazı denemesi olduğunu itiraf etmektedir. Pek çok esere, çok uzun bir mesaiye ihtiyaç duyan bir konunun hakkıyla aydınlatılabilmesi için daha pek çok telife ihtiyacımız vardır. Bu yazı denemesi araştırmacıların daha değerli ve her yönüyle mükemmel şaheserlerinin yayımlanmasını teşvik etmiş olursa müellif kendisini bahtiyar sayacaktır.

Elinizdeki eseri telif için başvurduğumuz kaynakları ve vesikaları burada uzun uzadıya açıklamaya gerek görmüyoruz. Zira *İslâm'da Tarih ve Müverrihler* adıyla yakında yayımlanacak olan bir kitabımız bu eserleri tahlil edeceği gibi genç yazarlarımız için de seleflerimizin eserlerini tanıtmak hususunda rehber olacaktır.

Şimdiye kadar ülkemizde yayımlanan İslâm tarihlerinde genellikle Hz. Peygamber'in doğduğu çağdan başlamak yöntem olarak benimsenmiştir. Tarih, sadece hadiselerin üst üste konulması şeklinde anlaşılırsa bu yöntem belki doğal karşılanabilir. Ancak, son dönemlerdeki anlayışa göre tarihe daha kapsamlı ve daha derin bir saha verildiği takdirde, bu başlangıcı mazinin karanlıklarına kadar çıkarma zarureti vardır. Çünkü İslâm dini Arabistan'da doğmuş ve bu dini ilk yayanlar Araplar olmuştur. Doğuda nebevî hicretin yüz otuz ikinci senesine kadar Müslümanların kaderini sadece Araplar belir-

lemiş, diğer ulusların tarihin cereyanı üzerindeki etki ve nüfuzları ancak bu tarihten sonra başlamıştır. Dolayısıyla İslâm tarihinin bu ilk dönemindeki siyasî, idarî, askerî, adlî, ekonomik, bilimsel ve dinî bütün faaliyetlerinin gelişim tarzlarını tespit edebilmek için, İslâm öncesi Arap tarihinin de araştırtırılması bir zorunluluk teşkil etmektedir. Özellikle İslâm'ın yaptığı o muazzam inkılabın mahiyeti ve büyüklüğünü kavrayabilmek için İslâm öncesi Arap tarihinin araştırılmasına gereksinim vardır. Yine bunun gibi İslâmî dönemde ortaya çıkan ve tarihi cereyan üzerinde oldukça derin izler bırakan bazı önemli hadiselerin nedenlerini ortaya koyup izah edebilmek için de ilk dönemlere kadar gitmek gerekmektedir. Çünkü bu inceleme yapılmadıkça, İslâmî döneme ait birçok hadisenin gerçek nedenlerini bulmak mümkün olmaz. İşte bunun içindir ki eserin *giriş* adını verdiğimiz elinizdeki birinci cildi İslâm öncesi Arap tarihine ayrılmıştır.

Girişi yazarken bir taraftan Taberî (310/922), Mesudî (346/960), Dineverî 282/895), Yakubî (294/897), İbn Kuteybe (276/889), İbnu'l-Esîr (630/1232), Markizî (869/1441), Yakut el-Hamevî (626-1229), İstahrî (346/957), İbn Haldûn (808/1405), Hemdanî (344'ten sonra), Ebü'l-Fida (732/1331), İbn Havkal (367/977) ve İbn Hurdazbih (ö.300/912) gibi eski müelliflerin eserlerinden başka, son dönemde yazılan *el-Arab Kable'l-İslâm*, *Bulûğu'l-Ereb fi ma'rifeti'l-Arab* gibi eserlere müracaat edilmiş, diğer taraftan da tanınmış oryantalistlerden Glaser, Halévy, Brugsch, King, Muller, Dussaud, Sharpe, Cl. Huart gibi meşhur yazarların eserleriyle *Journal Asiatique* de yayımlanan yazılara da müracaat edilmiştir.

İslâm âleminde başladığına şahit olduğumuz uyanış devrini derin bir sevinç ve ümitle karşılayan elinizdeki eser, yeni dönemi yükseltmek, irfân, medeniyet ve hürriyet alanlarında diğer uluslara mensup dindaşlara rehberlik etmek sorumluluğu altında bulunan gençlerimize, bir teşvik vesilesi olursa, yazar, çabasının manevi mükafatını görmüş olacaktır. Başarı Allah'tandır.

M. Şemsettin (GÜNALTAY)

Arabistan'ın Fiziki (Tabii) Coğrafyası

İslâm'ın doğduğu beşik olan Arabistan, İran'dan Basra körfezi, Hindistan'dan Hint Okyanusu, Afrika'dan Kızıl Deniz ve Süveyş Kanalı ile ayrılmış olan büyük bir yarımadadır. Asya kıtası ile yalnız kuzey tarafından Suriye çölü (Baditu'ş-Şam) ile birleşir. Kapladığı alan itibariyle Fransa'nın iki misli kadar bir genişliktedir. Suriye çölü Arap yarımadasının Kuzey sınırını oluşturmaktadır. Fakat Araplar bu doğal sınırın arkasını yani Sina, Filistin, Suriye yöresini, Fırat Nehri üzerindeki Kınesrin'den itibaren nehrin güney batısında kalan bölgeyi de Arabistan'dan saymakta ve Arapça konuşan kavimlerle meskûn sahaların tümünü bu genel isim altında toplamaktadırlar.

Eski çağlarda da Araplarca meskûn olan bölgenin kuzey sınırının Fırat Nehri kıyılarından Nil Nehri boylarına kadar uzandığı anlaşılmakadır: Kadim Mısırlılar, memleketlerinin doğusunda bulunan ve Babil'e kadar uzanan bölgeyi Arabistan'dan sayarlardı. Firavunlar döneminde Arap kabilelerinin Kızıl Deniz ile Nil Nehri arasındaki çöllerde göçüp kondukları muhakkaktır.

Arap Yarımadası'nın Bölümleri

Kadim dönemlerde medeni uluslardan hiç biri Arabistan'ın iç bölgelerini bilmiyorlardı. Eski Yunanlılar ile Romalılar Arap Yarımadasının coğrafi bölümlerine dair kesin bir fikir edinememişlerdi. Tarihçilerin babası Heredot, Araplara dair beş on kelimeden başka bir şey yazmamıştır. Daha sonra Plinius, Strabon ve Diodoros Siculus, daha fazla bilgi vermekle beraber yarımadanın durumu ve iç bölümlerini yine tamamıyla tasvir edememiştir. Kadim müelliflerden Arap Yarımadası hakkında en esaslı bilgiler veren Batlamyus'tur. Bu ünlü coğrafyacı, Arap Yarımadasını çöl (*Arabia deserta*), Haceriye (*Arabia Petra*), Saide (*Arabia Felix*) adlarıyla üç kısma ayırmıştır. Bat-

lamyus'un zikrettiği şehirlerden Teyma,[1] Huveyle, Dumate yani Dummetu'l-Cendel ve Urâne yani Havrân çöl adını verdiği kısmın içindedir. Petra, Basra, Cureş, Ezru', Litra da Haceriye kısmındadır. Sebe', Me'rib, Zufâr, Hadramevt, Umman ve Hicr ise Saide denilen bölgeye dâhildir.

Çağdaş coğrafyacılar da Arabistan'ı coğrafi şekil ve iklim itibariyle, biri Tihâme veya Ğûr denilen sahil kısmı, diğeri Necd yani yarımadanın iç kısımlarındaki yüksek bölge olmak üzere, ikiye ayırmaktadırlar. Necd, batıdan doğuya doğru hissedilen bir eğim ile Semava ve Basra körfezi bölgelerine kadar uzanır.

Arap Yarımadasını bu şekilde ikiye ayıran Serât sıradağlarıdır.[2] Bu sıradağlar Moab dağlarından başlayarak Idumeé'den Yemen kıtasına kadar iner. Fakat birbirini takip eden bir silsile teşkil etmez. Birçok yer geniş ve derin vadilerle ayrılmıştır. Serât dağlarının bazı tepeleri iki bin metreye kadar yükselir.

Tihâme kısmında, genellikle granit veya porfirden (porphyre) oluşan birçok dağ mevcuttur. Asîr dolaylarında ise, parlak taşlar ile kireç taşlarına da rastlanır. Bu jeolojik oluşumlar arasında birçok da sönmüş volkan göze çarpar. Araplar bunlara *harra* adını verirler. Yarımadada bu tür harraların sayısı yirmi sekizden aşağı değildir. Bu harralardan tarihte faaliyette bulunmuş olan, yalnız Medine-i Münevvere'nin kuzey doğusunda, Hayber civarındaki harradır. Adı geçen haranın Hz. Ömer döneminde faaliyette olduğu ve birçok lav püskürttüğü tarihen sabittir.

Arap Yarımadasında harralardan başka, bir de kırmızı veya beyaz kumlarla örtülü geniş bölgeler dikkat çekmektedir. Bu bölgelere yerliler *en-Nufûd* adını verirler. Nufûdların eskiden deniz yatağı oldukları, mevcut izlerden anlaşılmaktadır. en-Nufûd kumları genellikle güneyden kuzeye doğru birbirlerine denk tepeler oluştururlar.

Necd ile Tihâme arasındaki dağlık bölge Hicaz'ı oluşturmaktadır. Hicaz, Kadim Yunanlıların *Arabia Petra* yani *Taşlık Arabistan* dedikleri bölgeye dâhildir. Arap Yarımadası'nın doğusunda Basra Körfezi-

1 Teyma: Şam ile Vadiu'l-Kurra arasındaki bölgenin adıdır.
2 Serât: Hasât vezninde olup bir şeyin yukarı kısmı demektir.

ne kadar olan sahada da Yemâme, Bahreyn, Umman, bölgeleri bulunmaktadır. Yarımadanın güneyindeki bölgelerde de Yemen, Hadramevt, Mihre veya Şihr yer almaktadır.

Necd'in güney kısmında ise Dahna Çölü başlar. Bu büyük çöl, Yarımada'nın hemen hemen dörtte biri kadar genişlikte bir kum deryasıdır. Kırmızı renkte ve iri taneli olan bu kumlar, yazın kızgın güneş altında bir kan ve ateş deryası manzarası arzeder. Dahna'da birbirleri arkasından koşuşan kum dalgaları çölde yaşayan Araplar için müthiş bir tehlikedir. Bedevilerin, adını derin bir korku ile andıkları Dahna'da, rüzgarlar bile insanı bir alev gibi yakar. Fakat bu çöllerin etrafı çiftçiliğe müsait araziler ile kuşatılmıştır. Batıda Hicaz ve Yemen, güneyde Hadramevt, doğuda el-Ahsâ buna örnek verilebilir.

Hicaz, Arap Yarımadası'nın en önemli kısmıdır. Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere gibi İslâm'ın iki mukaddes kentinin bulunduğu bu bölge, oldukça kuraktır. Özellikle Mekke-i Mükerreme dolayları bitkisel açıdan tamamıyla çoraktır. Fakat Mekke'nin 18 saat doğusunda Ğazvân Dağı'nın eteğinde [yer alan] Taif ile Yesrib tarafları nisbeten münbit ve mahsul vermektedir. Vaktiyle Vecc adıyla anılan Taif'de nar, incir, şeftali ağaçlarıyla dolu bahçeler pek çoktur. İslâm'ın doğduğu dönemde bu bölgede Sakîf Kabilesi ikamet etmekteydi. Vahhabî trajedisi esnasında Osman el-Mudâyikî'nin ihanetinin sonucu olarak, Taif oldukça kanlı olaylara sahne olmuş, Abdullah b. Abbas'ın türbesi bile saldırılardan kurtulamamıştır.

Yarımadanın güneybatısını oluşturan Yemen bölgesi, eski coğrafyacıların *Saide* yani (Mesut Arabistan/Arabia Felix) dedikleri kısımdır. Fakat bu günkü Yemen, efsanevî bölgenin gölgesinden başka bir şey değildir. Mahalli rivayetler, memleketin kuraklığını ve fakirliğini Me'rib Seddi'nin yıkılmasına dayandırmaktadır ki bu pek de yanlış sayılmaz. Yemen birçok harabe ile doludur. Bu harabelerden çıkarılan kitabeler, zamanla bir kısım hatıraları efsaneye dönüşerek, yaşayabilen Yemen tarihini diriltmiştir.

Yemen bölgesi oldukça yüksektir. Genel yapısı itibariyle dağlık bir yaylayı oluşturmaktadır. San'a deniz seviyesinden 2130 metre yüksekliktedir. Dağların aralarındaki boğazların yüksekliği ise 2000 metreyi geçer. Yemen'in dağlık bölgesi çöl ikliminden tamamen fark-

lıdır. Bazı dağları, Avrupa'daki Mont Blanc yüksekliğine çıkan bu yörelerde, kahve, çivit, hurma ürünleri çok yetiştiği gibi sebze ve her çeşit meyve ağacı da yetişebilmektedir. Bu dağlık bölgenin tabiat şartları ve iklim özellikleri öteden beri ikamet edenleri tarıma sevk etmiş, bedevî hayatın gelişimine engel olmuştur.

Yemen'in güney kısmının en sonunu Aden oluşturmaktadır. İngilizler, Hindistan yolu üzerinde kömür istasyonu kurmak amacıyla Aden'i işgal ettikleri zaman, bu eski mamur şehir harap bir halde bulunuyordu. Welsted'in bu yöreleri ziyaret ettiği tarihte eski dönemin mimari yapılarından muazzam bir camiden başka bir şey kalmamıştı. Bu şahsın ifadesine göre sözkonusu cami de içine girilemeyecek kadar harabe bir şekilde bulunuyordu. Ancak sekizgen dört muhteşem minaresi, İslâm medeniyetinin bir birlik abidesi gibi yükseliyordu. Bundan başka, şehrin etrafındaki geniş kaleler de İslâm'ın haşmetli dönemlerinde bu limanın ne kadar mamur olduğunu gösteriyordu. Birçok mezar ve türbe, yok olmuş olan haşmetin birer hazin hatırası olarak hala ayakta durmaktadır.

Yemen'in doğusunda Hadramevt bölgesi bulunur. Tevrat'ta *Hatsarmavet* adıyla anılan bu bölgeden, Plinius, *Hadramitae*, Batlamyus ise *Chatramattitae* adıyla bahsetmişlerdir. Hadramevt de iklim itibariyle Yemen'e çok benzemektedir. Münbit tepeler, sulu vadilerle kuşatılmıştır. Yemen gibi Hadramevt'te de arazinin bolluğu ve bereketi oranında nüfus artmıştır. Hadramevt'ın doğusunda Mihre denilen bölge bulunur. Mihre'de, Sokodra Adası'nda korunmuş olan özel bir Samî lehçesi konuşulmaktadır. Koşu hecinlerinin menşei Mihre'dir. Hecin develerine miharî adı verilmesi bu menşeî göstermektedir.

Umman bölgesi, Arabistan'ı kuşatan sıradağlardan granit bir dağ ile, deniz arasına sıkışmış dar bir sahadır. Kara tarafı siyah kayalardan oluşan yüksek tepelerle kuşatılmıştır. Sahil tarafı ise alçak ve kumsaldır. Fakat palmiye ağaçlarıyla korunmuş birçok kasaba, sahilleri süsler. Mutedil iklimi Hindistan'ı andırır. Umman bölgesi miladi 1508 tarihinde Portekizliler tarafından istila edilmiş ve 1658 tarihine kadar onların hâkimiyetinde kalmıştır. Fakat bu tarihte, Haricî fırkalarından İbadiye mezhebine mensup bir emirin gayretiy-

le bağımsızlığını kazanmıştır. Günümüzde bu emirin soyunun hâkimiyetinde, bağımsız bir ülkedir. Başkenti Maskat şehridir.

Ebû'l-Fida'ya göre Bahreyn denilen yöre, el-Ahsâ gölüyle Basra Körfezi arasında bulunduğu için bu ismi almıştır. Bahreyn, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti'ne aitti. Eski idare merkezi olan Hacer (Hadjar) beldesi harap olduğundan, daha sonra el-Ahsâ idare merkezi olarak seçilmiştir. Katîf beldesi, Avâl ve Arad adındaki Bahreyn adalarında yapılan inci avcılığı sebebiyle büyük bir öneme sahiptir.

Necd bölgesi Arap Yarımadası'nın merkez yaylasını teşkil eder. Serât Dağı'ndan Irak ve Semava'ya kadar uzanan bu yüksek arazinin büyük bir kısmı kireç taşından oluşur. Bu yörede granit kayalar da bulunur. Necd, adeta bir merdivenin basamakları şeklinde ve beyazımsı bir görüntüye sahip yayla sıralarından oluşmaktadır. Necd vahaları senenin tamamında yemyeşildir. Buralarda ağaç da az değildir. Vahalar bazı yerlerde tek tek, bazı yerlerde ise toplu halde bulunur. Arazi birçok yerde derin vadilerle kesilmiştir.

Necd'de hecin süvarilerinin seyahati o kadar rahatsız edici ve öldürücü değildir. Basra yöresinden hareket eden kervanlar, Necd'i boydan boya kattederek Tihâme'ye gidebiliyorlardı. Bir Arap şairi bu seyahati şu şekilde dile getirmektedir.

أرانى ساكناً من بعد نجد ... بلادالغور والبلد النهاما
فرتما مشيت بحر نجد ... و رتما ضربت به الخياما
و رتما رأيت بحر نجد ... على اللاّء واء اخلاقاً كراما
أليس اليوم آخر عهد نجد ... بلى فاقروا على نجد سلاما

Şam Badiyesi, Toros Sıradağları'nın son etekleriyle sahil dağları arasından başlayarak Fırat Vadisi'ne kadar uzanır. Şam Badiyesi genel görüntüsü itibariyle *hâmâd* denilen kireç taşından oluşan geniş bir steptir. Bu step ara sıra beyazımsı küçük tepelerle kesilmiştir, Badiye, Arap Yarımadası'nın güney sınırını oluşturur. Fakat Arap coğrafyacıları Şam Badiyesi'ni de Arabistan'dan sayarlar.

Suriye bölgesinde küçük dağların aralarındaki vadilerde özellikle ilkbaharda farlı bitkiler yetişmektedir. Farklı bitkilerin yetiştiği bu

dönemlerde deve, koyun ve atlar buralarda yaşayabilmektedir. Sürülere yiyecek sağlama zorunluluğundan dolayı büyük kabileler kışın Necd'e kadar iner, ilkbaharın girişini müteakip de güneye çıkarlardı.

Arabistan'da olduğu gibi (bu bölgede de) kireç taşından oluşan steplerde harralara rastlanır. Geçmiş (volkanik) patlamalarının göstergeleri olan harraların etrafı lav akıntıları, savrulan maddelerin kalıntıları ve bazalt kayalarıyla doludur. Medine-i Münevvere ile Suriye arasında bu gibi volkanik bölgelere çok fazla rastlanmaktadır. Meân'dan çıktıktan sonra yolcuların önüne açılan aynı tipteki geniş sahra bu tür arazidendir. Siyah çakıllarla dolu olan bu arazilerdeki tektipliliği ancak uzaktan uzağa küçük beyaz kum sahaları veya sarımsı ufuklar bozmaktadır.

Sina Yarımadası'nın merkezi bir yığın yüksek granit dağla kaplıdır. Dağlar derin vadilerle birbirlerinden ayrılırlar. Dağlık bölgelerin etrafı bir taraftan deniz, diğer taraftan kum çölleri ile kuşatılmıştır. Bütün bu yöreler tamamen çorak bir çöldür.

Vadiyu'l-Mukattab, içerisinde [bulundurduğu] oldukça fazla sayıdaki kadim yazı, tasvir ve kitabe ile ünlüdür. Ârâmîlerden Araplara kadar uzanan geniş bir tarihi dönemin izleri, muhtelif dil ve alfabelerle yazılmış olan bu kitabelerde okunabilir. İmparator Justinien ve İmparatoriçe Théodora, meşhur Saint-Catherine manastırını bu vadilerden biri üzerinde inşa ettirmişlerdi. Yüksek duvarlarla kuşatılmış olan bu manastır, bir kale manzarası arzediyordu. Manastıra ancak çok yüksek bir pencereden girilebiliyordu. Rahipler bu pencereden bir sepet sarkıtırlar, içeriye alınacak kişi bu sepet içinde yukarıya çekilirdi. Manastır da var olan mozaik, Ravenne'deki Saint Vital mozaiğine benzer ve imparator ile imparatoriçenin merasim elbiseleri ve resimleri ile süslenmiştir.

Sina Yarımadası'nın güneyinde ve Vadiu'l-Akabe'nin sağında, Musa vadisi denilen yöre bulunmaktadır. Nebatîlerin başkenti olan ünlü Petra harabesi Musa vadisinin içerisindedir. Bu harabede kayaların içerisine oyulmuş birçok mezar görülmektedir. Mezarların bazılarında sanatsal izler göze çarpar. Nitekim Nebatî sanatında Roma'nın imparatorluk sanatının derin etkileri görülmektedir.

Güneyde birçok kabilenin ikamet etmekte olduğu Asîr dağları, Sahilde ise Lît beldesi ile küçük gemilere sığınak olabilen Kunfuda Limanı bulunmaktadır. Doğuya doğru meçhul büyük Sahra'nın sınırında Necran denilen bölge yer alır. Miladi yedinci asırda Necran dolaylarında Hıristiyanlık oldukça yayılmıştı. Kunfuda'nın 130 mil (209,21 kilometre) güneyindeki 18.000 nüfuslu Luheyé şehri, gayet işlek bir limandır.

Yemen bölgesinin limanı olan Hudeyda geniş ölçüde bir ticaret merkezi idi. Kahve ağaçları ile çevrili bir dağ eteğinde yer alan Muha kenti de vaktiyle ticaret merkezi idi. Kamarân adasında hacılar için bir karantina merkezi bulunmaktadır.

İngilizlerin Périm adası, Babu'l-Mendeb boğazına hakimdir. İçlerde ise Beytu'l-Fakîh, Taiz ve Kaukêan önemli merkezleri oluştururlar.

Güneyde Aden'den sonra Hadramevt sahili başlar. Bu sahilde Mukella, Şihr, Zufâr limanları ile iç bölgelerdeki Şibâm ve Terîm şehirleri ünlü ve önemlidir. Umman bölgesinin merkezi olan Meskat'tan başka; Matrah, Suhâr, Nisva, Rustak beldeleri de önemli ticaret merkezleridir.

Basra körfezi sahillerinde ise el-Hufhuf, el-Katîf ile Ebü Tahir Karmatî'nin inşa ettiği Hicr beldesi ve Kuveyt bölgesi önemli merkezlerdir.

Arap Yarımadası'nda ticaret kervanlarının sürekli uğradığı bazı önemli şehirler daha bulunmaktadır. Bunlardan; eskilerin Ârâmî lehçesine göre *Macoraba* dendikleri Mekke-i Mükerreme ile Yesrib yani Medine-i Münevvere kadim dönemlerde bile Hicaz'ın en ünlü şehirlerinden sayılıyorlardı. Yemen'de ise San'a öteden beri bir ticaret merkezi idi. Hicaz hattı üzerindeki Tebuk ile Teyma da vaktiyle önemli kentlerdi. Tebuk Hz. Peygamber döneminde bazı hadiselere sahne olduğu gibi Teyma da Aramîlerin oldukça eski kolonilerinden biri idi. Teyma, Şemer dağının girişi olmakla ünlüdür. Vaktiyle meşhur Tay kabilesi bu çevrede ikamet ediyordu. Bu kabilenin ahfadı/torunları günümüzde Kürdistan taraflarında ikamet etmektedir.

Necd bölgesi, Necd-i Ârız ve Necd-i Hicaz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Toplam nüfusunun bir milyondan daha fazla olduğu tah-

min edilmektedir. Necd vaktiyle Halid b. Velid'in sülalesinden Al-ı Arab'ar denilen bir hanedanın hâkimiyetinde bulunuyordu. Son dönemlerde Suud b. Abdulaziz el-Vahhâbi, Necd'in hâkimiyetini bu ailenin elinden almıştır. Günümüzde Necd'de Vahhabiler oturmaktadır. İbn Suud'un merkezi Riyad kasabasıdır. Müseylemetu'l-Kezzâb ve Karmatilerin merkezi olan Deriyye kasabası ilk ortaya çıkışlarında Vahhabilerin de merkezi olmuştur. Mısır ordusu tarafından Deriyye tahrip edildikten sonra Riyad hükümet merkezi haline getirilmiştir. Beride, Uneyze, Ress, İniyye, Şuara, Temen, Kermuse bu bölgenin meşhur yerleşim birimlerini oluşturur.

Hicaz'ın limanları ise Yenbu'u'l-Bahr ile Cidde'dir. Mısır Çerkezlerinden Melik Eşref Kansugavrî tarafından yaptırılan bir sur ile kuşatılmış olan Cidde, bu sayede Portekizlerin istila girişimlerinden kurtulabilmiştir. Cidde işlek bir liman olup Hicaz'ın anahtarı konumundadır. Hicri 1126 senesinde İstanbul'dan yola çıkan Osman Ağa'nın inşa ettirdiği bir surla kuşatılmış olan Yenbu' ise Medine'nin limanıdır. Cidde ile Yenbu' arasında küçük Rabi' limanı bulunmaktadır.

***

Arabistan Yarımadası kapsadığı arazi itibariyle önemli bir özelliğe sahiptir. Yakıcı güneşle mütemadiyen kavrulan kum sahaları, bu bölgeye, birçok yerinde geniş bir çöl mahiyeti vermiştir. Güney Arabistan'da bazı yerler istisna tutulursa, ağaç hemen hemen yok gibidir. Otlar ve bodur bitkiler ancak ilkbahar aylarında görülebilir. Mayısın sonlarından itibaren kuraklık bütün şiddetiyle baş gösterir. Misk bitkisi ile mimozaların dışındaki bitkiler kuruyarak toprak rengini alırlar.

Yarımada'nın orta bölgeleri de çöl mıntıkasına dahildir. Bitkiler bu bölgede çok az bulunur. Bazı bölgeler büsbütün çıplak bir haldedir. Buralarda ne ota ve ne de ağaca rast gelinir. Yalnız kayalar üzerinde bazı bitkiler görülebilir. Çöl ve dağ geçitlerinden oluşan bu geniş alanda, nadiren vaha denilen sulak ve yeşil bazı ekili arazilere de tesadüf edilir. Vahalar çölde yaşayan Araplar için kurtuluşu sağlayan bir sığınaktır.

Tihâme denilen batı sahillerinde bile bitkilerin çeşitliliği son derece azdır. Var olan bitkiler de, büyük sahraya özgü nitelik arz eder. Arap Yarımadası'nın dörtte birini oluşturan Dahna, tam anlamıyla bir çöldür. Çölün canlı tarafları Yemen, Hadramevt, el-Ahsâ ile Hicaz'ın çok az bir kısmıdır. Özellikle Yemen bölgesi çorak olmaması ve tarım yapılabilir olması itibariyle diğer birçok bölgeden üstündür.

Bu coğrafi yapısı, yarımada yaşayanlarına önemli bir özellik kazandırmıştır. Bu özelliğinden dolayı dil ve milletçe bir olan Araplar, öteden beri çeşitli kabilelere ayrılmış, nisbeten büyük ailevi topluluklar halinde yaşamağa mecbur olmuşlardır. Doğanın tekdüze ve sınırlı manzarası, bireylerin ahlakında sadeliği ve düzenliliği doğurmuştur. İhtiyaçlarının sınırlılığı, alicenaplık ve ahlakın temizliliğini meydana getirdiği gibi; zor olan hayat da cesaret, dinçlik, hırçınlık, kan dökücülük gibi özellikleri doğurmuştur. Kabilelerin doğanın kendilerine hâkimiyeti karşısında, yiyeceklerini elde etmek için, zorunlu olarak çapulculuğa, çölde gezmeye mecbur kalması, bireylerde çeviklik, cesurluk, yiğitlik gibi niteliklerin gelişmesine yardım etmiştir.

Sınırsız otlaklardan oluşan Orta Asya stepleri en iyi atları yetiştirdiği gibi Arabistan'ın kumsal ve kurak çölleri de develer için ezeli bir güzergâh olmuştur. Deve, uçsuz bucaksız çölleri kat etmek için, az bir gıda, sınırlı bir su ile yetinir ve gerektiğinde günlerce açlığa dayanabilir. Devenin bu kanaatkârlığı Arabistan çevresi için oldukça elverişlidir. Arap yarımadasında deve, çölde yaşamakta olan bedevilerin hem değerli bir yardımcısı, hem de geçim kaynağıdır.

Arabistan bölgesi, tarımsal bir alan olmadığı gibi hayvancılığa da o kadar elverişli değildir. Bu bölgede bir tek tarım veya bir tek hayvancılıkla geçinmek mümkün değildir. Demek ki Arabistan'ın bedevisi olsun, şehirde yaşayan hadarisi olsun; geçimini sağlamak için başka yollar da aramak zorundadır. İşte bu zorunluluk Araplarda ticaret ve çok ilkel olmakla birlikte imalatı geliştirmiştir.

Çöl bedevisi, ihtiyaç duyduğu maddeleri, çevre şehirlerde mübadele (değiş-tokuş) yöntemi ile elde edebilmesi için, hadarilerin işine yarayacak şeyler vermesi gerekiyordu. Halbuki bedevinin, deveden başka değiş tokuş edebileceği bir şeyi yoktu. Deve ise şehirde yaşa-

yanların işine çok fazla yaramazdı. Bu durum, bedevileri hadarilerin işine yarayacak olan bornoz, halı, hasır, tulum, çuval, ip ve benzeri şeyler üretmeye zorlamıştır.

Bedevi, çölde imal edilmiş olan eşyayı şehirde yaşayanlara götürmek için de kervancılığa yönelmiştir. Bu son zorunluluk, coğrafî koşulların gerektirdiği kendine özgü bir topluluk örneği vücuda getirmiştir. Bu toplumsal örnek, kabiledir. Çünkü bedevi, imal ettiği ürünü hadarilere götürmek için, çöl içerisinden kalkarak uzun ve tehlikeli bir seyahat gerçekleştirmeye mecburdur. Hâlbuki bu uzun seyahat esnasında başka kervanlarla karşılaşılınca, sayıları sınırlı olan kuyu veya vahalar için bir çatışmanın çıkması çok doğaldır. Dahası, kervanın saldırıya uğraması da oldukça muhtemeldir. Demek ki çölde hayat mücadelesi için daima bir rekabet ortamı bulunmaktadır. Bu rekabet karşısında, sayı olarak çoğalma zorunluluğu vardır. Bu da klan ve aile topluluklarından daha geniş ve daha kalabalık diğer bir topluluğun oluşturulmasıyla mümkün olabilir. Uzak akrabalıkları da kapsamına alan bu topluluk, kabile dediğimiz topluluktur.

Çölde ikamet edenler coğrafî koşulların gereklerinin bir sonucu olarak, toplu halde yaşayamazlardı. Bunların çeşitli gruplar halinde toplanmaları zorunlu idi. İlk doğal grup ise ailedir. Çöl yaşamı bu topluluğun sayıca çok olmasını gerektirdiğinden uzak akrabalar da adı geçen topluluğun kapsam alanına girmiş, bu şekilde kabile doğmuştur.

Kabileler arasında doğan rekabet ve üstünlük iddiası, bunları siyaseten birbirlerinden ayırmış, aralarında sürekli bir düşmanlığa ve savaşa yol açmıştır. Gazve denilen bu savaşların hareket noktası çoğunlukla çapulculuk alışkanlığıydı. Bu itibarla kabileye, sefer halindeki bir ordu nazarıyla bakabiliriz. Bu orduda bütün kabile fertleri gibi kadının da çok önemli rolü vardır. Orduyu oluşturan bireyler, birbirleriyle az çok akrabalık bağlarıyla bağlıdır. Her biri binlerce kişiden oluşmuş olan bu ordular yani kabileler bir başbuğun veya şeyhin hâkimiyetinde bulunurlardı. Kabile teşkilatı gibi, liderlik de miras yoluyla geçiyordu.

Sayıca fevkalade çoğalan kabileler, yiyecek sorunu yüzünden, bazen alt gruplara ayrılıyorlardı. Ancak ayrılan gruplar, bir dış tehlike karşısında yine birlikte hareket ediyorlardı.

Kabile teşkilatı, hayati esaslara dayandığından asla dağılmazdı. Çünkü kabile istisnai olaylar ve durumlar sonucunda değil, yaşam tarzının gerekliliğinin bir sonucu olarak kurulmuştur. Kabileyi oluşturan unsurlar, uzak yakın birbirlerinin akrabası olan bireylerden oluşmaktaydı. Bireylerden herbirinin yaşamı, diğer bireylerin yaşamlarıyla ilişkilidir. Bu ilişki onların evlat ve torunlarını da kapsamaktadır.

Dil ve millet birliği, Yarımada Araplarını, siyaseten, birleştirmemiş olmakla beraber, bazı durum ve geleneklerde aralarında yine bir birlik sağlayabilmiştir. Misafire ikram, zayıfları koruma, sözünde durma, cesaret ve sadakat, sığınanları düşman dahi olsa himaye Arapların aynı niteliklere sahip oldukları ortak yüksek meziyetlerdir.

Arap Yarımadasında İkamet Eden Kabileler

Arap Yarımadasında ikamet eden kabilelerin bir bölümü bedevî, diğerleri ise hadarî olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar. Hadariler şehir ve kasabalarda ikamet eden Araplardır. Bedeviler de göçebe halde yaşayan kabilelerdir. Güneyde Mekke, Taif, Medine gibi şehirler bir tarafa bırakılacak olursa, geri kalan halk genel olarak bedevî sayılabilir. Necd çevresi de böyledir. Fakat sahil bölgesi ile Yemen bölgesinde hadarî yaşam az çok kurulabilmiştir. Özellikle Yemen, Hadramevt, Umman sahillerinde ikamet edenler ticaret ve tarıma alışıktırlar.

İslâm öncesinde Arabistan halkı eşraf ve avâm diye iki sınıfa ayrılıyordu. Şeyhler, *akyal* ve *ezva* eşraf sınıfını, geri kalan halk ise avâm kitlesini oluşturuyordu. İslâm döneminde eşraf sınıfının yerine Şerifler ve Seyyidler geçmiştir. Hicrî onuncu asra kadar Hz. Hasan ile Hüseyin'in çocukları diğer halktan (es-Seyid, eş-Şerif) unvanıyla ayrılmışlardır. Fakat hicri 931 tarihinde Mekke emiri Şerif Berekât'a halef olan Şerif Ebü Numa –ki Mısır'da Yavuz Sultan Selim'le görüşmüştü- zamanında tarihçe gizli kalmış olan bir sebepten dolayı Hz. Hasan'ın torunlarının Eşraf-ı Hasaniye ve Hz. Hüse-

yin torunlarının Sâdât-ı Hüseyniye ünvanıyla anılmaları kararlaştırılmıştı.

Eşraf-ı Hasaniye'den bazıları Mekke'de, bir kısmı Vadiu'l-Fatıma ile Vadiu'l-Yemûn'da bazıları Arafat dağının arkasındaki Hüseyniye'de, bir kısmı da Medine ile Yenbu'u'l-Bahr ve Yenbu'u'n-Nahl'da ikamet etmekteydiler. Yenbu'larda ikamet etmekte olan Hasaniyye eşrafı, Deviyu'l-Heccâr ve Ayâyişe adındaki iki gruptur. Fas sultanlarının atası Yenbu'u'l-Nahl'ın en büyük kasabası olan Suveyk'te ikamet etmekte olan Ayâyişe fırkasına mensuptur.

Hz. Hüseyin'in evlatlarının ileri gelenlerinden Hicaz'da ikamet edenler de aynı mahallelerde oturuyorlardı. Bunlardan yalnız Yenbu'u'l-Bahr'dakiler, Zuraiyye adını almışlardır. Diğerleri genellikle Sadat-ı Hüseyniye adıyla anılmışlardır. Sadat-ı Hüseyniye'den üç grup da Güney Arabistan'a yerleşmiştir. Bunlardan Yemen'de ikamet eden iki gruptan biri Sadat-ı Mürava'a, ikincisi de Sadat-ı Mühadele adını almıştır. Hadramevt'te ikamet eden üçüncü grup ise Sadat-ı Aleviyye adıyla anılmıştır. Sadat-ı Hüseyniye'den diğer bir fırka da el-Ahsâ dolaylarında ikamet etmekteydi. Şerifler ve Seyyidler adı altında Arabistan'ın muhtelif bölgelerine dağılmış olan insanların nüfusunun tamamı elli bin kadar tahmin edilmektedir.

Arap kabileleri daha çok Güney bölgelerde bedevi olarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Bu kabilelerin en önemlileri Anz, Huveytât, Cuheyne, Heytem, Nehâvile, Harb, Mutayr, Benû Suleym, Benû Uteybe, Huzeyl, Sakîf, Avdân, İbnu'l-Hâris, Benî Said, Benî Lihyân, Benî Cehâdile aşiretleridir.

1. **Anz Kabilesine mensup olanlar**: Güney Arabistan kabilelerinin en büyüğü Anz kabilesidir. Birçok kola ayrılan Anz kabilesi, Hicaz bölgesinin kuzeyi ile Badiyetu'ş-Şam ve Necd taraflarında ikamet etmektedir. Nüfuslarının toplamı üç yüz elli bin kadar olduğu tahmin edilmektedir. Anz, Ali evladı, Hasan evladı, Celâs ve Beşşir adlarıyla dört büyük gruptan oluşmaktadır. Bu gruplardan her biri de birçok alt kola bölünmüştür. Alioğulları kabilesi Zerka'dan Hayber'e kadar uzanan hacc yolu üzerinde ikamet ederlerdi. Bunlar Meşâdika, Meşettâ, Hamâmide, Cidâleme ve Tulûh adıyla beş gruba ayrılmıştır. Her bir grup da birçok alt kola bölünmüştür.

Çeşitli kollardan oluşan Hasanoğulları Badiyetu'ş-Şam'da ikamet ederler. Celâs kabilesi, Ruvâle ve el-Mahlef kollarından ve bunların çeşitli boylarından oluşmuş olup Cebelu Şemmer'in arkasındaki çölde ve özellikle Dicle ve Fırat arasındaki sahada bedevi olarak dolaşırlardı. Zaman zaman Hayber civarına kadar indikleri de vakidir.

Beşşir kabilesi de başlıca Cidd ve Selka ismindeki iki büyük koldan oluşmaktadır. Selka kabilesinden bir kol, el-Ahsâ taraflarında, bir kol ise Cebel Şemmer taraflarında, bir başka kol da Hayber civarında ikamet etmektedir. Sonuncular Süleymanoğulları adıyla anılmaktadır.

2. Huveytât Kabilesi: Huveytât kabilesi, Kızıl Deniz'in doğu sahilinde Akabe ile İzlem'den Süveyş'e kadar uzanan bölgelerde bedevi olarak dolaşırlar. Kuraklık devam ettiği zamanlarda bazen Anz kabilesinin güzergâhı olan bölgelere de geçtikleri vakidir. Birçok kol ve boya ayrılan Huveytatın en kalabalık kısmı el-Câzây ve er-Reydât kabileleridir.

3. Cüheyne Kabilesi: Malikoğulları ve Musaoğulları adıyla iki büyük gruba ayrılan Cüheyne kabilesi, Yenbu'u'l-Bahr ve Yenbu'u'n-Nahl dolaylarında ve büyük kısmı göçebe bir halde dolaşırlardı. Cüheyne kabilesine mensup olanların bazıları da Kızıl Deniz sahillerinde gemicilik, balıkçılık hatta tarımla uğraşırlardı. Cüheyne kabilesinin hadarî ve bedevî olanlarının toplam nüfusu elli bin kadar tahmin edilmektedir.

4. Heytem Kabilesi: Bu kabile vaktiyle Benî Abs ismini taşıyordu. Rivayete göre, bedevî Araplar arasında yürürlükte bulunan antlaşmayı bozdukları için, kendilerine hakir ve zelil anlamında *heytem* adı verilmiştir. Araplar Heytem kabilesine mensup olanlara çingene nazarıyla bakarlardı. Bu kabileye mensup olup da Hicaz topraklarında ikamet etmekte olan kollar: Muheymizân, Devi Reşid, Devi Berâk, Nevâmise, Şerâret, Hitmân adlarıyla anılırlar. Bunlardan birinci ve ikinci kollar Medine dolaylarında ikamet etmektedirler.

5. Nuhavile Kabilesi: On iki bin kadar tahmin edilen Nuhavile mensupları, Medine-i Münevvere dışındaki bahçeler ile Hüşu'l-Nuhâvile denilen bölgelerde ikamet ederlerdi. Mekke ve Medine halkı,

bunları vaktiyle Yezid b. Muaviye tarafından Medine'nin ele geçirilmesi için görevlendirilen askerlerin zorla sahip oldukları kadınlardan doğan şahısların soyu saydıklarından kendilerine Nuhâvile adını vermişlerdir. Nuhâvile kabilesi mut'a nikahını caiz gördükleri gibi inanç olarak da çok zayıf olarak bilinmektedirler. Mut'a yolu ile birbirlerinin kızlarını, eşlerini değiştirdikleri için Medineliler bunlara dinsiz/mülhid nazarıyla bakarlar.

6. Harb Kabilesi: Hicaz bölgesindeki kabilelerin en büyüğü ve en nüfuzlusu Harb kabilesidir. Bu kabile Sâlimoğulları ve Mesrûhoğulları adında iki büyük kola ayrılmış, bunlar da ikinci ve üçüncü derecede çeşitli boy ve kola bölünmüşlerdir. Toplam nüfusları seksen bini geçtiği tahmin edilmektedir. Benî Sâlim bedevilerinin çoğu Yenbu'u'l-Bahr ile Medine arasında, Benî Mesrûh'un büyük bölümü ise Beyne'l-Harameyn denilen bölgede ikamet emekteydiler. Hacıların nakli, hac yolunun korunması Harb kabilesinin boylarına aittir. Hacıların saldırıya uğramaması için, Birinci Dünya Savaşı'na kadar devletçe bunlara her sene pek çok yiyecek ve surra gönderiliyordu. Otuz bin kadar silahlı çıkaran Harb kabilesi, yağma ve adam öldürmeğe alışık olduğundan gönderilen hediye ve surraya rağmen, yine de hacılara saldırmaktan kendilerini alamazlardı. Harb kabilesinden bazı boylar da Necd taraflarında ikamet etmektedir. Harb aşiretiyle Mutayer ve Aneze aşireti arasında müthiş bir sürtüşme mevcut olduğundan çoğunlukla birbiriyle çarpışırlar.

7. Mutayr Kabilesi: Sayıları kırk bin kadar tahmin edilen Mutayr kabilesi, bedevi Araplar arasında bile gaddarlık, çapulculuk, kan dökücülük gibi vahşetlerin korkunç bir örneği sayılırlar. Civar kabileleri titreten bu vahşiler, Deviş Meymune ve Benî Abdullah adındaki iki koldan oluşmaktadır. Bu kollar da çeşitli boylara ayrılmıştır. Mutayrîler, her zaman olduğu gibi Medine-i Münevvere'nin doğusunda dolaşırlar. Fakat göçebe bir halde yaşadıklarından, bir yerde oturup kalmazlar. Nerede ot bulur veya hangi tarafa yağmur düştüğünü duyarlarsa oralara göç ederlerdi.

8. Benû Suleym Kabilesi: Bu kabile, Mekke ile Medine arasındaki bölgelerde ikamet ederler. Toplam nüfusları iki bini geçmez. Mekke'den Medine'ye giden Sultanyolu civarındaki Fikra dağında ikamet

eden Ahâmide kabilesi de Benü Suleym'in kollarındandır. Taif'in doğusundaki bazı boylar da Benü Suleym'e mensup bedevilerdir.

9. **Uteybe Kabilesi:** Yirmi bin kadar kişiden oluşan Uteybe kabilesi, Berkâ ve Bureyyâ adındaki iki koldan oluşmaktadır. Bu kollardan her biri çeşitli boy ve kollara ayrılmıştır.

10. **Huzeyl Kabilesi:** Bu kabile Mekke ile Taif arasındaki Cebelu Kura dolaylarında ikamet etmektedir. Toplam nüfusları on bin kadar olduğu tahmin edilmektedir. Aleviyyîn, Nedviyyîn ve Benü Hâlid kabileleri de Huzeyl aşiretinin boylarındandır.

11. **Sakîf Kabilesi:** Bu kabile Taif şehri dolaylarında özellikle de güneydeki Beceyle köyünde ikamet etmektedir. Benü Süfyan denilen bedevi Araplar da Sakîf Kabilesi'ne mensupturlar. Bu yörede ikamet etmekte olan Sa'doğulları, Nâsıra, Rebîa, Ayle kabileleri nesepçe Sakîf kabilesinden değildir. Fakat Sakîf kabilesine karışmışlardır. Toplam nüfusları otuz bin kadardır.

12. **Advân Kabilesi:** Vaktiyle bedevi Araplar arasında çok muteber sayılan bu kabile, Taif'in güney taraflarında ikamet etmektedir. Nüfusları iki bin kadar tahmin edilmektedir.

13. **İbnu'l-Hâris Kabilesi:** İki bin kişiden oluşan İbnu'l-Hâris Kabilesi, Taif'in doğu taraflarında oturmaktadır.

14. **Benî Sa'd Kabilesi:** Bu kabile Taif'in güneyindeki bölgelerde ve Sakîf Arapları ile karışmış bir halde yaşamaktadır. Sayıları üç bin kadar vardır.

15. **Benî Lihyân Kabilesi:** Benî Lihyân Mekke ile Cidde arasında ikamet ederler. Sayıları bin beş yüzden fazla olup hacıların sırtından geçinirler.

16. **Benî Cehâdile Kabilesi:** Bu kabile Benî Lihyân'ın güneyinde Vadiu'l-Lemlem'de yaşamakta olup Yemen bölgesiyle Mekke arasında devecilikle geçinmektedir.

17. **Benî Raydan Kabilesi:** Bu kabile Benî Ömer, Benî Ali ve Ziyâd kabileleriyle birlikte Kunfudeh vadisinde ikamet ederler. Bunlardan başka Benî Fehim, Becâle, Benî Mun'ân, Benî Hilâl, Benî Afîfa kabileleri de bu bölgelerde ikamet etmektedirler.

18. Şemmer Kabilesi: İbnu'r-Reşid ailesi tarafından yönetilmekte olan Şemmer kabilesi, Medine'nin kuzey doğusunda, sekiz konak mesafede bulunan Cebelu Şemmer'de otururlar. Cebelu Şemmer'in en tanınan bölgesi Hâil'dir. Şemmer şeyhi burada ikamet eder. Şemmer kabilesinin nüfusunun yirmi bini geçtiği tahmin edilmektedir.

Necd Bölgesinde İkamet Eden Kabileler

Necd'in yüksek bölgeleri de birçok kabileyi barındırmaktadır. Bu kabilelerden bazıları Badiyetu'ş-Şam kabileleri, bir kısmı ise Hicaz kabilelerinin kollarındandır. Anz Kabilesine mensup olanlardan Necd'in kuzey bölgelerinde [bedevi olarak] dolaşanlar bu meyanda zikrolunabilirler. Hicaz'daki Harb Kabilesinin kollarından olan ez-Zuvebî, el-Ferm, Benû Sâlim ve Benû Nahîd kabileleri de, Medine ile Kusaym beldeleri arasındaki bölgelerde ikamet ederler. Nüfuslarının on dört bin kadar olduğu tahmin edilmektedir.

Necd'in en önemli kabileleri Ucmân, Kahtân ve Devasir Kabileleridir. Altı bin kadar cesur ve savaşçı bireyden oluşan Ucmân kabilesi, Riyâd ile Remle beldeleri arasındaki bölgede dolaşırlar. Necd'in en büyük kabilesi Kahtân'dır. Otuz bin kişiden oluşan bu kabile, iki kola ayrılmaktadır. Bir kısmı Riyâd'dan Zenbe'ye kadar uzanan bölgede diğer bir kısmı ise Havta civarında ikamet ederler.

Devâsir Kabilesi, Riyâd beldesinin güneyinde, Vâdiu'd-Devâsir denilen bölgede ikamet etmektedir. Nüfusları on beş bin kadar tahmin etmektedir.

Güney Arabistan'daki Kabileler

Güney Arabistan, Kuzeye oranla tarıma elverişli olduğu gibi sahil bölgesi de ticarete oldukça uygun olduğundan bu bölge sakinleri çoğunlukla hadarîdir. Göçebe kabileler iç bölgelerde meskün olup Kuzey Arabistan'a oranla sayı ve nüfusça daha azdırlar. Kunfude yakınlarındaki Vadiu'l-Kenûne'de, toplam nüfusları altı bin kadar tahmin edilen Bây'ar, Benî Zeyd, Benî Harb, Benî Abes, Benî Suheyb kabileleri dolaşırlar. Bu vadiye bitişik olan Vadiu Veybe'de ise, nüfusları ancak üç dört yüz kişiden oluşan Benî Becir ve Benî er-Rüha kabileleri ikamet ederler. Vadiu Veybe'nin güneyinde bulunan Vadiu'l-Hi-

ley'de, Bâlmunteşere, Bâluryân, 'Avâmir, Bâlkenanî kabileleri bedevi olarak dolaşırlar. Bunlar da tahminen dört bin kadardır.

Cîzân ile Luhayye kasabaları arasında hırsızlık ve çapulculukla geçinen Benî Mervân ve Harad kabileleri ikamet etmektedir ve toplam nüfusları bin beş yüz kadardır. Luhayye civarında, bunlardan başka; Benî Kusayr, Benî Câmi', Benî Şeybe, Benî Şayi' kabileleri oturdukları gibi, Luhayye'nin doğusunda da Benî Zebn, Benî Racih, Benî Tahir, Benî Heycân ve el-Firânite adlarındaki küçük kabileler ikamet ederler. Bunlardan öncekilerin toplan nüfusları yaklaşık olarak bin, el-Vâizât Vadisi'nde ikamet etmekte olan diğer kabilelerin toplam nüfusları da yedi bin civarındadır.

Yemen dağlarında nüfusları yirmi bin kadar tahmin edilen Rifâa, Abîdât, Benî Kebîr, Bîşe, Hecâhece, Abâdile ve Uklub kabileleri ikamet etmektedirler. Bunlardan Bîşe kabilesi, Asîrlilerle sınırdaş olduklarından aralarında birçok kanlı mücadele meydana gelmektedir. Cebelu Asîr ile Taif arasındaki geniş bölgede on kadar kabile ikamet etmekte ise de bunların çoğunluğu hadarî olup tarımla uğraşmaktadırlar.

Asîr kabilelerinin en önemlileri Benü Rabia, Benü Erkam, Mukayyed ve Kahtan kabileleridir. Cebelu Asîr'in doğusundaki Necrân Vadisi'nde otuz bin nüfuslu Yâm Kabilesi ikamet eder. Cebelu Rabt ile Hadramevt arasında da Alu Murre, el-Kereb, es-Say'ar, kabileleri, Cebelu Rabt'ın güney taraflarında da Behim ve Erhab kabileleri ikamet etmektedirler.

San'a ile Cuha arasındaki topraklarda ikamet eden Benî Matar ile el-Berviyye kabileleri tarımla geçinirler. Bunlardan Benî Matar'ın on bin, diğerlerinin de dört bin kadar oldukları tahmin edilmektedir. San'a'nın doğu tarafında ise Benî Şeddâd, Benî Felâh, Benî Kaysu'l-A'mâs, Havlân, Benî Cebr, Benî Abes ve Zabyân kabileleri ikamet etmektedir.

Hadremevt bölgesindeki Yebas Vadisi'nde, Alu Amûdiye, Alu Bâlubeyd ve Kureb denilen kabileler otururlar. Rebdetu'd-Dik Vadisi'ni ise Deyin kabilesi vatan edinmiştir. Hadramevt'de Vadiu Düğen, Vadiu Leyser de Alu Mahfûz, Alu Yezîd, el-Hâlike, Alu Kesîr, Alu Betâ-

ti, sonuncu vadide de Alu Avâbise ikamet etmektedir. Bütün bu kabileler tarım ve çiftçilikle uğraşırlar. Hadramevt'in diğer bölgelerindeki vadilerde de birçok kabile yaşamaktadır. Bunların tamamı da hadarî olup, ziraat ve ticaretle ilgilenmektedirler. Örneğin Vadiu Amed'in hurmalık bahçeleri arasında ikamet eden Batîs, Benî Mâdî, Bâsuleyb, el-Ca'de, Nehed, Benî Muhaşin, es-Sakra kabileleri göçebe yaşamı tamamen unutmuşlardır. Vadiu İbn Râşid'de ikamet edenleri oluşturan Alu Temîm, Alu Kesîre, el-'Avâmir, Alu Câbir de köylerde hadari bir hayat sürmektedirler.

Mukellâ ile Aden arasındaki bölgede toplam sayıları beş bin kadar tahmin edilen Avâlik, Şeybân, Akâbere, Benî Hasan, Alu Abdulvâhid kabileleri ikamet ettikleri gibi Aden'in kuzey doğusundaki dağlarda da yirmibin nüfuslu Yâfi' kabilesi ikamet eder. Şihr şehri civarında Alu Humüm; Zufâr dolaylarında Menâhil, Mihra, Benü Hüd kabileleri ikamet etmekte olup tarımla uğraşmaktadırlar.

Arap Yarımadasının doğusunda, Basra körfezi boylarında ve el-Ahsâ bölgesindeki halk çoğunlukla şehir ve kasabalara yerleşmiş olmakla beraber, bu coğrafyada göçebe kabileler yine de bulunmaktadır. Bunların en önemlileri el-Murre, Benî Hâcir, Benî Hâmid ve Subey' kabileleridir. el-Murre Kabilesi üç bin kadar nüfusa sahip olup, Katîf Beldesi civarında dolaşırlar. Beş bin kadar bireyden oluşan Benî Hâcir de Katîf civarında bulunmaktadır. Benî Hâlid'in en toplu yaşadıkları yerler de Necd ve Cebel ile el-Ahsa beldesi dolaylarıdır. Subey' kabilesi de, Riyâd, Kuveyt ve el-Ahsa kasabaları arasında konup göçerler.

İslâm Öncesi Araplar

Sâmî Uluslar

İlk dönemlerde, Mezopotamya, Suriye, Filistin, Sina Dağı, Arap Yarımadası'ndaki bölgeler Samî ulusların gezdikleri bölgelerdi. Bunlar; Âramî, İbranî ve Arap adlarıyla, başlıca üç büyük kola ayrılmaktadır. Âramîler, Mezopotamya ve Irak ile Suriye'nin bir kısmını işgal etmiş olup, Kuzey Samî kabilelerini oluşturuyorlardı. İbraniler de Filistin bölgesi ile Suriye sahillerinde oturuyor, Orta Samî kabilelerini oluşturuyordu. Samî ulusların en önemli kolunu oluşturan

Araplar ise Ceziretu'l-Arab (Arap Yarımadası) ve Turu Sina yarımadasıyla Badiyetu'ş-Şam ve Irak'tan Arap Yarımadasına komşu olan bölgelerde oturuyorlardı.

Ârâmîler zamanla, tarihte şöhret kazanan bir takım kollara ayrılmışlardı. En önemlileri, Mezopotamya ve Irak'ta ikamet eden Süryaniler ile Keldaniler idi. Samî dillerinin bir lehçesi olan Ârâmîce de biri Süryanîce diğeri Keldanice olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

İbraniler, milatan önce üçüncü asırdan beri Filistin dolaylarında ikamet ediyorlardı. Suriye sahillerini işgal eden ve İbranîce'ye benzer bir lehçe konuşan Fenikeliler de İbranîlerin bir kolu sayılıyorlardı.

Samî dillerden İbranice* denilen lehçeyi konuşan kabilelere gelince, bunlar eski zamanlardan beri Arap Yarımadasında dolaşmaktaydılar. (46) Arapça'nın bir kolu sayılan Himyer lehçesi Yemen'de, Habeş lehçesi de Âdis Âbâd da konuşuluyordu.

Samîlerin yayıldıkları ilk merkezi belirleme konusunda çeşitli varsayımlar ileri sürülmüştür. Bir nazariyeye göre Samîlerin ana vatanı Mezopotamya'dır. Bu bölgeden çıkan Samî kabileler, Suriye, Filistin, Arabistan ve Habeşistan'a doğru yayılmışlardır. Bu nazariye Mezopotamya'yı insanlığın beşiği sayan Tevrat'a dayanmaktadır.

Samî uluslara ait kitabeleri inceleyen filologlara göre, Samîler, Kuzeyden yani Toros civarından güneye inerek bir kısmı Mısır'a gitmiş, bir kısmı Suriye ve Filistin'e dağılmış; Âkâd adını alan diğer bir kolu yarımadaya çekilmiş, Araplar da Arap Yarımadası'na yayılmışlardır. Daha sonra Arabistan'dan Afrika'ya bazı kabileler geçmiş, bunlar da Habeşlileri oluşturmuşlardır. Bu nazariye, Babil bölgesi tarihinin bazı noktaları ile Ârâmîlerin en eski izlerini kuzeyde gösteren çivi yazısı kitabelerine dayanarak ileri sürülmüştür.

Kuzeyden güneye doğru bir yayılma hareketi öngören bu nazariyeye karşın; bir üçüncü nazariye de ters bir yayılma hareketine, yani güneyden kuzeye yönelmiş bir yayılma esasına dayanmaktadır. En kuvvetli sayılan bu nazariyeye göre Samîlerin yayıldıkları menşe

* Metinde İbranice denilmesine rağmen siyak ve sibak dikkate allındığında "Arapça" olmalıdır.

Arap Yarımada'sıdır. Samî uluslardan Ârâmîler, İbranîler,... Arabistan'dan kuzeye doğru göç ederek tarihte yerleştikleri memleketlere yayılmışlardır.

Samîlerin Arabistan'dan yayıldıklarını kabul eden bu nazariyenin taraftarları pek çoktur. Fakat bunlar Arap Yarımadası'nın, Samîlerin ilk ortaya çıktıkları yer olup olmadığı hususunda aynı düşünmemektedirler. Arabistan'ı Samîlerin beşiği sayanlar, Habeşlilerin de Yemen'den Afrika'ya geçmiş olduklarını iddia etmektedirler. Samîlerin Arabistan dışından gelerek burada çoğaldıktan sonra kuzeye doğru yayılmış oldukları kanaatinde olanlara göre Samîlerin anavatanı Habeşistan'dır. Samîlerin en eski ataları Babu'l-Mendeb yoluyla Afrika'dan Güney Arabistan'a geçmiş, buralarda çoğalınca, Hicaz, Necd ve Bahreyn dolaylarına yayılmıştır. Bunlardan bir kısmı Filistin'e, diğer bir kısmı Irak'a üçüncü bir kısmı Fenike'ye dağılmışlardır. Ârâmîler Necd bölgesinden, İbranîler de Hicaz bölgesinden yayılmışlardır.[3]

Samî dilleri ile Kadim Mısır ve Afrika'nın bazı dilleri arasında bir yakınlık görenler ise, Samîlerin ilk vatanlarının Yukarı Mısır olduğunu varsaymaktadırlar. Fakat kelime yapısı açısından Samî dilleri ile eski Mısır lisanı arasında büyük bir benzerlik bulunmakla birlikte dil ve lehçe itibariyle ayrılık oldukça bariz olduğundan bu nazariye, o kadar çok taraftar kazanamamıştır.

Görülüyor ki Samî ulusların ilk menşelerinin neresi olduğu henüz kesin olarak belirlenememiştir. İleri sürülen varsayımlar, bir faraziye mahiyetindedir. Kadim Araplarla, Âsûrlu, Babilli ve İbranîlere ait gerçekleşecek yeni yeni keşiflerle bu karanlık mesele layıkıyla açıklanacak ve bir çözüme yaklaşılacaktır. Samî kavimlerin ilk beşiği neresi olursa olsun, hiç şüphe yoktur ki, bunlar birbirlerinden ayrılarak başka başka bölgelere gittikleri zaman, henüz aynı lisanı konuşuyorlardı. Bu dil, Samî dillerinin aslı idi. Fakat bu uluslar, ayrı ayrı coğrafyalara gittikten sonra ana lehçe, asli yapısını korumakla beraber aşama aşama değişmiştir.[4]

3 Necd ile Âram kelimelerinin her ikisinin de yüksek bölge ve dağ anlamına gelmelerinin bu iddiayı desteklediği varsayılır.

4 Hubert Grimme, 10-14.

Mezopotamya Samîlerin gelişlerinden önce Turanilerden sayılan Sümerlerle meskûn idi. Sümerler daha o vakitlerde bile medeniyet sahasında oldukça ileri gitmişlerdi. Bunların dilleri Samî olmadığı gibi kendileri de Samî kökenli değillerdi.[5] Samîler, önceleri Sümerlerin batısında, Irak ve Suriye çöllerinde göçebe bir halde yaşıyor, savaş ve akınlarla yiyeceklerini elde ediyorlardı. İslâm'dan önce Benî Lahm ve Benî Gassân da bu tarzda yaşadıkları gibi, günümüzde de bu bölgede yaşamakta olan aşiretlerde hemen hemen aynı yaşam tarzı görülmektedir.

Sümerler, güçlü düşmanların saldırılarına uğradıkları zaman, batı sınırlarındaki bedevî Samîlerden yardım istiyor, onların yardımıyla düşmanlarını uzaklaştırmaya muvaffak oluyorlardı. Aynı durum, daha sonra İranlılarla Bizanslılarda da görülmektedir. Her iki devlet de sıkıştıkları zaman, Benî Lahm (Lahmiler) ve Gassanîler'den yardım istiyorlardı.

Samîlerden Fırat boylarında göçebe olarak yaşayan aşiretler, komşu medeni merkezler ile ilişkide bulunuyorlardı. hatta bunlardan bazıları komşu şehirlere yerleşiyor, Sümerlerin askeri hizmetlerine giriyorlardı. Bu yöre sakinleri, memleketlerinin müdafaası için asker ve cesur savaşçılara pek çok muhtaç olduklarından şehirleri-

5 Mezopotamya, kadim dönemlerden beri tarıma elverişliliği sebebiyle, dış ulusların hırsını çok çekmiş bir bölgedir. Anlaşıldığına göre, Samîlerin gelişlerinden önce buralar kuzeyden inen göçebe bir kavim tarafından işgal edilmiş, akıncılar bu bölgelerdeki huzur ve tembelliğe alışık olan yerlilerini sürerek yurtlarına yerleşmişlerdir. Tarihte Sümer adını alan bu en eski akıncılar, Samî ve Arî olmadıkları gibi dilleri de bu iki dilden farklı idi. Babil kitabelerini inceleyenler bunları Turani saymaktadırlar.
Sümerler, Yarımada'da kısa sürede medenileşerek büyük şehirler kurmuş, muazzam mabedler yapmış, nesiller boyu kendilerine özgü bir yazı icat etmişlerdir. Bu yazıya çivi yazısı denilir. Sümerler sayesinde Irak, Hz. İsa'dan üç bin yıl önce, adeta bir medeniyet merkezi idi. (Clay, *Light on the Testament from Babel*, 75) Ülke birçok küçük devletçiğe ayrılmıştı. Çoğunlukla bir şehir ile civarındaki topraklardan ibaret olan bu küçük devletçikler arasında savaşlar eksik olmazdı. Galib gelen devletçik, bütün Babil bölgesini nüfuzu altına alıyor olmasına rağmen bu durum uzun süre devam etmiyordu. Sümer devletlerinden en eskisi Nipure hükümeti idi. (King, 143-153).
Çivi yazısının menşei, şekil yazısı yani Hiyeroglifîlerdir. Bu yazı daha sonra Akkâdlarla Babillilerin ve Âsurluların yazılarına kaynaklık etmiştir. Sümerlerden Lagach yani şimdiki Tellûh dolaylarında hükümrân olan Gudea devrine ait çivi yazısı ile yazılmış birçok kitabe keşf olunmuştur. Bu kitabeler, milattan 23 asır önceki bir zamana aittir. Sümerlere, Samîlerden ilk halef olanlar Âkkâdlar'dır. Âkkâdlardan sonra bir aralık Babil bölgesi tekrar Sümerlere geçmiştir. Bu defa Ur yani şimdiki Mukayyer şehri prensi hâkimiyeti ele almıştır. Bu alleye ait de. birçok kitabeler keşfedilmiştir.

ne sığınan Samî bedevileri iyi bir şekilde kabul ediyor, çölden gelen bu Samîlere, Ârâmîler yani dağlılar adını veriyorlardı.[6] Sümerler medeniyette ilerledikten sonra eski cesaret ve hızlı hareket etme becerisini kaybederek tembellik ve rehavete düşmüşlerdi. Halbuki Irak ile Suriye arasındaki çölde göçebe bir halde yaşayan Samîler, aksine bedeviliğin sağladığı cesaret ve hayat ile donanmış bulunuyorlardı. Bunlardan Fırat Nehri yakınlarında yaşayanlardan bir grup, Sümerlere saldırarak yerlerine geçmişlerdi. Bunlar Akadlardır.[7]

Daha sonra Mezopotamyalılar, Fırat Nehri'nin batısında dolaşan Samîlere *Umuru* yani Batılılar adını vermişlerdir. Bazen *umuru* ismi, Fırat'ın batısından Akdeniz'e kadar uzanan sahadaki bedevî ve hadarîlerin tümü için de kullanılıyordu.[8] Daha sonraları bu bölgedeki uluslara Arabî veya Arab adı verilmiştir. Bu son isim de eski Samî lehçesine göre Batılı demektir. Samîlerin ikamet ettikleri bölgeler de *Mât Arabî* yani Batılıların ülkesi şeklinde isimlendirilmiştir. Arap Ülkesi denilen bu saha, kıraç ve çölden ibaret olduğundan, Arap ifadesi daha sonra Samî lisanlarda çöl anlamında kullanılmıştır.[9]

Samî dillerden günümüzde sadece Arapça yaşamaktadır.* Bu bölgelerdeki diğer Samî milletlerin torunları tamamen Araplaşmış olduklarından bu gün ülkelerinde Arapça konuşulmaktadır. Arapça'dan sonra Samî dillerden en çok bilinen İbranîce ve Süryanîce lehçeleridir. Bu iki dil ile yazılmış birçok kitabe bulunmaktadır. Süryanîce, Emeviler ve Abbasiler döneminde, Suriye ve Irak Hristiyanlarının ilmi ve edebî dili idi. Halife Me'mun döneminde ve ondan önce ve sonra Yunanca eserlerden birçoğu Arapça'ya tercüme edilmeden önce Süryanîce'ye tercüme edilmişti. İbranî ve Süryanî lehçelerinin dil, gramer ve edebiyatları, bu kitabeler sayesinde korunmuştur. Son dönemlerde Keldanîce yazılmış bazı kutsal kitaplar

6 Rowlson, 11, 48-49.

7 Akkadca en eski kitabeler, Agade hükümdarı Sargani Sari yani Sargon tarafından yazdırılmıştır. Milattan 2500 yıl önce yaşamış olan Sargon, Babil bölgesinden başka, İran'dan Akdeniz'e kadar uzanan sahayı da istila etmişti. Akkadca kitabelerde Sümer dil ve edebiyatının derin etkileri görülmektedir. Akkadca kitabeleri yazdıran hükümdarlardan sonra Babil bölgesi Hâkimiyeti tekrar Sümerlere geçmiştir.

8 Clay, 16-138.

9 Arapça'da *A'rabi* bedevi demek olduğu gibi İbranice'de Arap, bedevi demektir. Kadim Mısırlarda bedevilere Şâsû deniliyordu.

* Bugün İbranice ile Süryanice de yaşamaktadır. (sad)

keşfedildiğinden bu lehçe de bir dereceye kadar bilinmektedir. Samî dillerden en az bilineni, Âsüriler ile Fenikelilerin dili idi. Fakat son zamanlarda bu iki dile ait de birçok eser keşfedilmiştir. Bu sayede bunlarla ilgili de oldukça bilgi elde edilebilmiştir. Karşılaştırmalı Samî dilleri bilimi, Samî uluslarının yazıları arasındaki yakınlığı açıkça ispat etmektedir. Bütün bu lehçelerde harflerin sırası "ebced" tertibine göre olup isimleri de birbirlerine benzemektedir. Samî yazılarında harfler bitişik değildir. Yalnız Süryanîce ile Arapça'da istisnaî olarak harfler birbirlerine bitişirler.[10]

Samî ulusların göç izlerini bulabilmek için milattan üç bin yıl öncesine kadar çıkmak gerekir. Kenanîlerin Suriye ve Filistin'de görünmeleri bu kadar eski bir zamana çıktığı gibi, Basra Körfezi sahillerinden gelen Fenikeliler'in de Suriye sahillerinde ticarî şehirler kurmaları; Akdeniz ticaretini genişletmeye gelmeleri de bu kadar eskidir. Yine bu zamanlara doğrudur ki Hiksoslar da Mısır'a girmiş, orada bir devlet kurmuşlardır.

İslâm Öncesi Arap Tarihinin Evreleri

Zamanımızda "Arap" genel ismiyle Arap Yarımadası, Irak, Suriye, Mısır, Sudan ve Kuzey Afrika'da yaşamakta olan halklar kastedilmektedir. Fakat İslâm öncesi dönemde bu isim, sadece Arap Yarımadasında ikamet eden halk için kullanılmakta idi. Çünkü o dönemlerde Suriye ve Irak halkı Süryanî, Keldânî, Nebatî, Yahudî ve Yunanlı oldukları gibi; Mısırlılar Kıbtî, Kuzey Afrikalılar da Berberî, Yunanlı ve Vandallılar idiler. Sudanlılara gelince bunlar da Nubelilerle Zencilerden oluşuyorlardı.

Fakat İslâmiyetin zuhurunu müteakip, yarımada Arapları, yukarıda adı geçen memleketlere yayılarak oralarda yerleşmiş, zamanla da Arap dili, diğer dillere üstünlük sağlamış olduğundan, Arap ismi bu uluslara da teşmil edilmiştir. İlk zamanlarda özellikle Fıravunlar, Asurîler ve Fenikeliler döneminde, Arap ismi, Ârâmî yerine kullanılıyordu. Arap Yarımadası'nın kuzey bölgelerinde, batı da Nil'den, do-

10 Eski Mısırlılar ile Yunanlıların yazıyı Fenikelilerden aldıkları anlaşılmaktadır. Fenikeliler, hem sağdan sola, hem de soldan sağa doğru yazıyorlardı. Yunanlılar da önceleri bu iki tarzı kullanmışlarsa da sonraları yalnız soldan sağa yazma yöntemi yaygınlık kazanmıştır. Bu usûl Yunanlılardan Romalılara, onlardan da Avrupalılara geçmiştir.

ğu da Fırat'a kadar uzanan çöllerde yaşamakta olan Ârâmîlere Arap deniliyordu. Bu ismin o zamanlarda bedevî ve çölde oturanların karşılığı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Arap Yarımada'sının Kızıl Deniz'le Basra Körfezi arasındaki güney kısmı da, kadim Yunan coğrafya kitaplarında Etiyopya'dan yani Habeşistan'dan sayılıyordu. Yunan coğrafyacıları da Habeşistan ve Yemen ile Basra körfezinin batı dolaylarını bir bölge saymış, hepsine birden Asya Etiyopyası adını vermişlerdir.

Tarihi abidelerin rehberliği ile çağların derinliklerine nüfuz edildiği takdirde, Arapların Arap Yarımadası ile kuzeydeki çöllerde bedevi bir hayat geçirmekte oldukları görülür. Demek ki İslâm öncesi Arap tarihinin inceleme sahası bu bölge ile sınırlıdır. Tarih bu bölge sakinlerini bütün yönleri ile araştırırken, biri Arab-ı Baide, diğeri Arab-ı Bakiye olmak üzere iki tabakaya ayırmaktadır.[11] Arab-ı Baide, eski çağlarda yaşayan ve sonra yok olan Araplardır. Arab-ı Bakiye ise, İslâm'ın doğuşuna kadar varlıklarını koruyan Araplar'dır. Arab-ı Bakiye, şu iki büyük koldan oluşmaktaydı.

1. Kahtanîler
2. Adnanîler

Kahtaniler güney yani Yemen Arapları idi. Himyeriler ile kolları Kahtanîleri oluşturuyordu. Adnanîler de kuzey yani Hicaz Arapları idiler.

İlk zamanlardan İslâm'ın zuhuruna kadar geçen müddet zarfında Arap tarihi üç büyük döneme ayrılabilir. İlk çağlara ait olan birinci dönemde liderlik bir başka ifade ile Arap idaresinin, Arap Yarımadası'nın kuzey bölgelerinde ikamet eden kabilelerde olduğu anlaşılmaktadır. Bu kabilelerin çoğu Arab-ı Baide'dendir.

İkinci dönem veya orta dönemde, Arap idaresi, Güney bölgesindeki kabilelere geçmiştir. Bunların çoğu da Kahtanîlerden idiler. Üçüncü dönemde ise, Arap liderliği yine Yarımada'nın kuzeyine geçmiş ve bu durum İslâm'ın zuhuruna kadar sürmüştür. Üçüncü dönemde liderliği ele alan kabilelerin çoğunluğu da Adnanîler'den idi-

11 Baide lafzı, "yok olmuş" anlamına gelen "bîd" kelimesinden türemiştir. Bu anlama göre "Arab-ı Bâide yok olmuş Araplar demektir.

ler. Bu tasnife göre İslâm öncesi Arap tarihini şu üç tabakada mütalaa edebiliriz.

1. Arab-ı Bâide veya birinci dönem Kuzey Arapları
2. Kahtaniler veya güney devletleri
3. Adnaniler veya ikinci dönem kuzey Arapları

Birinci Tabaka Arapları

Arab-ı Bâide

Arap tarihinin, asırların derinliklerine gömülen ilk devri oldukça karanlıktır. Çölde yaşayan Arap kabilelerin ilk çağlarda Kuzey Arabistanla, Suriye ve Irak arasındaki çöllerde bedevi olarak yaşadıkları şüphesizdir. Fakat bunların hayatı hakkındaki bilgiler kesin tarihi vesikalardan ziyade rivayetlere dayanmaktadır. Gerçi kutsal kitaplar ile milli menkıbelerden çıkarılan bilgiler, daha sonra Babil ve Mısır tarihleriyle karşılaştırılmak suretiyle bu dönem oldukça aydınlatılabilmiştir. Ancak kesin vesikalara dayandırılamayan birçok konu hakkındaki görüşler, hala bir varsayım mahiyetinden öteye geçmemektedir.

Tarihçi İbn Haldün, *Arab-ı Âribe* veya *Arab-ı Ureba* şeklinde isimlendirdiği en eski Arapları, Sâm'ın Lâvez ve İrem isimlerindeki iki oğlundan türetir.[12] Bu hususta İbn Haldün'un Tevrat'a dayandığında kuşku yoktur.[13] Arap tarihçilerine göre Arab-ı Baide tabakasını oluşturan Âmâlika, Âd, Semûd, Tasim, Cedis, Emîm, Curhum, Hadramevt kavimleriyle bunlardan doğan kabileler, bu iki şahsın soyundan türemiş oluyorlar.

İbn Haldun'da Arab-ı Badiye'ye dair şu satırları görüyoruz. "Arab-ı Badiye'yi oluşturan uluslar, Arap yarımadasında hükümran olmuş ve birer devlet kurmuşlardır. Aralarından güçlü hükümdarlar çıkmış, egemenlik ve nüfuzları Suriye ve Mısır'a kadar genişlemiştir. Bunların, Benî Hâm'ın baskısıyla Babil'den Arap yarımadasına göçmüş oldukları rivayet edilmektedir. Devletleri Benî Ya'rub b. Kahtan'ın galebesine kadar devâm etmiştir.[14]

12 Âribe, Arap lafzından türetilmiştir. Saf Arap demektir. Arab-ı Âribe gibi Arab-ı Urebâ da saf Arap anlamındadır.

13 Tevrat, Sâm'ın Lâvez, İrem, Aylân yanı Âlâm, Âşûr yanı Âsûr ve Erfahşed adında beş oğlu olduğunu haber verir. Benî Arfahşed İbranilerdir.

14 İbn Haldun, II. 18.

Aynı tarihçi eserinin diğer bir sayfasında: "Âd kavmi ile Amâlika'nın Irak'a hakim olduklarını" açıkça ifade etmektedir.[15] Fakat hatırlatalım ki Arab-ı Bâide'nin kollarına (şa'b) dair muhtelif Arap tarihçilerinin beyânâtı bir eksiklik örneğidir.[16]

Hal böyle iken bütün bu rivayetleri karşılaştırmak suretiyle Arab-ı Bâide tabakasını başlıca iki kısma ayırmak mümkün görünmektedir: Birinci kısma, Lâvez b. Sâm'ın soyundan sayılan Amâlika'yı; ikinci kısma da İrem b. Sâm'ın soyundan türedikleri iddia edilen diğer Bâide kabileleri dahil edebiliriz.

Arap tarihçilerin açıklamalarına dayanan bu tasnife göre; önceleri Irak'ta yani Babil'de ikamet eden Amâlika, Lâvez soyundandır. Ve Hâm soyundan gelenlerin baskısıyla daha sonra Arap Yarımadasına geçmişlerdir. Diğer Bâide kabileler de İrem soyundan yani Ârâmîlerden sayılmaktadırlar. Arap tarihçilerden çıkarılan şu sonuç, az bir değişiklikle hem son zamanlarda Babil, Âsuriye'de keşfolunan kitabelerin muhtevaları, hem de kadim Yunan tarihçilerinin kayıtlarıyla örtüştürülebilir. Bu ameliye bizi, Bâide denilen Arapların aslının Amâlika olduğu yahut Amâlika isminin bütün bu kabilelere şamil olduğu neticesine ulaştırır.

Amâlika Arapları

Arap tarihçileri Amâlika ismi altında, Sina Yarımadası'ndan itibaren Kuzey Hicaz dolaylarını işgal eden en eski Arapları kastederler. Amâlika ifadesinin aslı, bir kanaat oluşturacak kadar bilinmemektedir. Bazı tarihçiler bu ifadeyi Babillilere ait kitabelerde Akabe dolaylarında ikamet ettikleri bildirilen Mâlîk veya Mâlûk adındaki Arap kabilesinin ismiyle ilişkili saymaktadır. Bunlara göre, İbranîler, bu ismi, Kuzey Hicaz'ın tüm kabilelerini kapsaması, önüne ümmet veya şa'b manasını ifade eden "am(m)"kelimesini ilave ederek Ammâlîk veya Ammâlûk şekline sokmuşlardır. Daha sonra Araplar

15 İbn Haldun, II, 259.

16 Kafatası kemiklerinin birbirine birleştiği üst kemiklere şa'b ismi verildiği gibi büyük kabile ve büyük dağa da şa'b denilmektedir. Mastar anlamı, biriktirmek ve dağıtmak demektir. Arapların toplumsal yapılarına göre şa'b, bir soydan gelen insanların toplam şekli yani kabiledir. Kabile müteakiben batn, fahz, fasıla ve semiye (klan) adındaki kısımlara ayrılmaktadır.

bu son şekli kendi lehçelerine göre Amâlîk veya Amâlîka tarzında telaffuz etmişlerdir.[17] Bu şekilde önceleri Akabe dolaylarında bir Arap kabilesine ait olan bu isim, bütün Kuzey Hicaz'daki kabileleri kapsayacak hale getirilmiştir.

Modern Arap tarihçilerin ısrarla iddia ettiklerine göre; Amâlika Arapları milattan önce yirminci asırdan evvel, biri Mezopotamya'da ve diğeri Mısır'da olmak üzere iki büyük devlet kurmuşlardır. Irak'ta kurulan ilk devlet Babiliye veya Hamurabî Devleti, Mısır'daki ise Şâsûlar denilen Hiksoslar Devleti'dir.[18]

Samîlerin menşeinin Arap Yarımadası olduğu şeklindeki varsayım ile bu iddiayı barıştırabilmek için Amâlîka'nın oldukça eski bir zamanda, Arabistan'dan çıkarak Suriye ve Irak dolaylarına dağılmış, buralardan da Mısır ve Babil'e yayılmış olduklarını kabul etmek gerekir. Samîlerin anavatanlarının Arap Yarımadası olduğunu var sayan nazariyeye göre de, Amâlîka'nın önceleri Mezopotamya'dan Irak, Suriye ve Sina çöllerine geçerek bir kısmının şehirlere yerleştikleri, diğer kısmının ise göçebe olarak çöllerde dolaştıkları, daha sonra, yani milattan yirmi asır önce, muhtelif tarihlerde Babil ve Mısır'ı istila ederek birer devlet kurdukları varsayılabilir.

Babil'deki Hamurabî Devleti ile Mısır'ı istila eden Hiksosları Arap sayanlar, tarihte kimlikleri henüz tamamıyla belirlenmemiş olan Amâlîka'ya çok büyük roller yüklemiş olmaktadırlar. İlk Babil devletinin Amâlîka Araplarına ait olduğu iddiası milattan önce dördüncü asırda yaşamış olan Keldanî tarihçi Berose'nin bir rivayetine dayanmaktadır.[19] Berose Mezopotamya'da egemen olan devletlere ait

17 Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, s. 38.

18 Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, s. 38-60.

19 Büyük İskender ve bazı halefleri ile çağdaş olup. Yunanca'ya vakıf bir Keldanî kâhini idi. Makedonya ordularının Asya istilasından sonra Keldanistan'ın Yunanca bir tarihini yazarak İskender'in halefllerinden Suriye hükümdarı Antiyokus'a takdim etmişti. Bu değerli vesika, maalesef hadiselerin şiddetli kasırgaları arasında kaybolduğundan aynen günümüze intikal edememiştir. Fakat milattan önce birinci asırda yaşayan şahıslardan Ebulodoros ve Bolisnur bu eserin bazı kısımlarını aynen kendi kitaplarına alarak daha sonra gelenlere aktarmışlardır. Daha sonra Usabiyus ve Senslus aynı kısımları bu eserlerden istinsah etmişlerdir.
Berose'nin Keldâniye tarihi, yaratılışdan başlayarak yazarın yaşadığı döneme kadar Mezopotamya'da cereyan eden olayları ihtiva ediyordu. Berose'nin Mezopotamya'ya egemen olan devletlere dair düzenlemiş olduğu cetveli aynen alıntılıyoruz:

düzenlediği listede bir de Arap devleti'nden bahsetmiştir. Cetvele göre bu devlet Keldaniye Devleti'ni müteakip, yarımadayı istila etmiş, dokuza ulaşan hükümdarları 245 yıl kadar saltanat sürmüşlerdir. Bunlardan sonra Babil, Asurlulara geçmiştir.

Berose'nin Babil'de egemen olduğunu haber verdiği Arap devleti, son dönem keşifleri ile ortaya çıkan İlk Babil Devleti'yle az çok örtüşmektedir. Milattan 2050 yıl önce Sâmû Abî tarafından yarımadanın Sümer ve Akkadlar tarafından iskan edilen bölgesinde kurulan bu devletin Samî olduğunda kuşku yoktur.[20]

Devletin İsmi	Hükümdarların Sayısı	Egemenlik Süreleri
Tufandan önceki devletler	10	432.000
Tufandan sonraki devletler	86	24.080
Madi Devleti	8	224
Diğer devletler	Rakamları silinmiştir	
Keldaniye Devleti	49	458
Arab Devleti	9	245
Asuri Devleti	45	526

Cetvelin abartılarla dolu olan ilk bölümü, sonraki tarihçiler tarafından olması gerektiği şekilde tenkit edilmiştir. Fakat Mad devletinden sonraki kısmının tarihen sabit olduğu kabul edilmektedirr.

20 Keldaniye'nin ilk sakinlerinin göçebelerden olduğu sanılmaktadır. Bunlar birbirleri ile savaşan liderler arasında bedevi bir yaşam sürüyorlardı. Daha sonra kuzeyden inen ve Sami yada Ârî olmadıkları için Turani sayılan Sümerler, bu bölgeyi istila etmişlerdir. Sümerlerin kendilerine özgü bir din ve hukukları olduğu gibi, aslı şekillere dayanmakta olan bir de yazı icat etmişlerdi. Bu yazıya çivi yazısı adı verilmektedir. [Sümerler hakkında daha fazla bilgi için *Mufassal Türk Tarihi* adlı eserimizin birinci cildine müracaat ediniz]

Sümerler zamanındaki çivi yazısı

Bunlardan sonradır ki, Sami oldukları anlaşılan Akkadlar batıdan gelerek Mezopotamya'ya sokulmuşlar ve bir müddet Sümerler kuzeyde, Akkadlar güneyde birer medeniyet merkezi kurmuşlardır.

Milattan 2500 yıl önce Samilerden I.Sargon zuhur ederek kendisi ve oğlu Naram-sin Babil'de bağımsızlık kazanmışlardır. Bunlara ait keşfedilen kitabelerin Sami lehçesiyle yazılmış olduğu görülmektedir. (King, 138 ve 225) Bu devletin nüfuzu İran'dan Akdeniz ve Sina Yarımadası'na kadar uzanmaktaydı. Elde edilen kitabelerde Sargon'un doğumuna dair Hz. Musa'nın menkıbesine benzer bir hikaye bulunmaktadır. Sargon ve halefleri zamanında Devlet Sümerlerle ortaktı. Daha sonra egemenlik ve nüfuz tamamen Samilere geçmiş, Sâmv-âbi tarafından Birinci Babil devleti kurulmuştur. Hz. İbrahim'in zuhuru ve Keldanistan'dan hicreti bu devlet zamanına denk geldiği tahmin edilmektedir. Bu devletten gelen hükümdarların isimleri aşağıdaki şekildedir.

1. Sumu-abum	2. Sumu-la-el	3. Sabium	4. Abil-sin
5. Sin-mubalit	6. Hammu-rabi	7. Samsu-iluna	8. Abi-eshuh
9. Ammi-Ditana	10. Ammi-Zaduka	11. Samsu-Ditana	

Irak'ın eski sakinlerinin Umuru olarak isimlendirdikleri bu ulus bir aralık Samilerin Kenanî koluna nispet edilmiştir. Sonradan Corci Zeydan aşağıdaki sebeplere dayanarak, bunların Âmâlika'dan oldukları iddiasını ileri sürmüştür.

1. Keldanistan tarihçisi Berose, Babil'de egemen olan devletler arasında Arap Devleti adı altında bir devletten de bahsetmiştir. Berose'nin Babil devletleri arasında Arap Devleti'ni yerleştirdiği zamana en yakın olan devlet, Birinci Babil devletidir. Berose'ye göre Arap devletinden dokuz hükümdar gelmiş ve toplamı 240 yıl saltanat sürmüşlerdir. Son zamanlardaki keşiflerde Birinci Babil devletinin üç yüz yıl devam ettiği ve on bir hükümdarının gelmiş olduğu görülmektedir. Bu rakamlar arasındaki yakınlık, her iki devletin de aynı olduğuna delalet eder. Her halde bu yakınlık, Arap tarihçilerinin Himyeri Devleti hakkındaki rivayetleriyle son zamanlarda Yemen dolaylarında keşfolunan oyma (hak edilmiş) eserlerde görülen tarihlerden daha fazladır.

Bazı tarihçiler Birinci Babil Devleti'nin milattan önce 2416 tarihinden 2082 tarihine kadar devam etmiş olduğunu kaydetmektedirler. Fakat kitabelere dayanan hesaplamalara göre, bu devlet, milattan önce 2050 tarihinden 1750 tarihine kadar üç yüz sene devam etmiş ve bunlardan on bir hükümdar gelmiştir. İlk Babil devleti, Keldanilerin medeniyet ve devlet sistemini almış, yazışmalarda Sümer dilini kullanmıştır. Fakat Arapların Suriye ve Mısır'ı istila etmelerinden bir süre sonra bu yörelerin eski sakinleri dillerini kaybederek Araplaşmış oldukları gibi Samilerin hâkimiyetine giren Sümerler de bir süre sonra dillerini unutarak Samileşmişlerdir. Fakat Sümer yazısı denilen çivi yazısı, bazı harfler ilavesiyle korunmuştur. İlk Babil devletinin en büyük hükümdarı, insanlık tarihinin *en eski yasa koyucu* olarak tanıdığı Hamurabi'dir. (mö.1948-1906)

Hammurabi Medresesi harabeleri

Hammurabi'nin düzenlemiş olduğu 282 maddelik bir yasa mecmuası son zamanlarda Süs'da keşfedilmiştir. Kısmen tek parça bir taş, kısmen de kil levhalar üzerine nakşedilmiş olan bu mecmuada evlilik, boşanma, miras, evlat edinme, toplumsal sistem, ticaret ve idarî sisteme dair özel hükümler bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı, Sümerler zamanından beri devâm edegelen yasalar iken, bir kısmı da bizzat Hammurabi tarafından konmuştur. Hamurabi'nin bu kitabesi miladî 1901 tarihinde keşfedilmiştir.

2. Eski Babil sakinleri, Irak çöllerinde ikamet eden uluslara *Umuru* yani *batılı* diyorlardı. Bu isim Fırat'ın batısında ikamet eden Samîlerin tamamını kapsamaktaydı. Şam ile Suriye çöllerindeki Ârâmîler, bir başka ifade ile Amâlika da bu Samîlere dahildir. Esasen yarımadanın sakinleri olan *Umurulara* daha sonra *Arabî* yani Batılılar adı verilmiştir. Hâlbuki tarihçi Muhammed Cerîr et-Taberî de Âmâlika'nın atasını Urbeb adıyla kaydetmiştir.

3. Mezopotamya'da kurulan Hammurabî Devleti'ne ait dillerle Arap lehçesi arasıdaki benzerlik, diğer Samî lehçelerinin hepsinden daha fazladır. Öncelikle ötre, üstün ve esre gibi Arap harekeleri, Arapça'da nasılsa, Babil dilinde de öyledir. Halbuki Petra ve Tedmur'un eski sakinlerinin dillerinin yanı sıra, eski veya yeni diğer Samî lehçelerde, Arapça harekeler bulunmamaktadır.[21] Bu sonuncular da Âmâlika kalıntılarındandır. İkicisi: Babil lehçesinde tenvin (mim harfi), Arap lehçesinde ise (nun harfîdir)dir. Bu iki harf de birbirlerinin yerlerine kullanılabilmektedir. Üçüncüsü: Arapça'da olduğu gibi Babil lehçesinde de çoğul takısı (vav nun)'dır. Halbuki diğer Samî dillerinden Süryanîce'de çoğul takısı (ya nun)dır. İbranîce'de ise (ya mim)'dir. Dördüncüsü: Babil lehçesinde fiil sığaları/kipleri, diğer Samî dillerinden ziyade Arapça'ya yakındır. Beşincisi: Süryanî ve İbranî lehçelerinde bazı isimlerin kimi harfleri düşürdüğü/iskat ettiği halde, Babil ve Arap lehçelerinde bu harfler varlıklarını korumuşlardır. Örneğin "enf" kelimesi Babil ve Arapça lehçelerinde bu şekilde olduğu halde İbranî ve Süryanî lehçelerinde "nun" zamanla düşmüştür. "İneb" lafzı da yine Babil ve Arap lehçelerinde "nun" ile olduğu halde İbranî ve Süryanî lehçelerinde ise "nun"suzdur. Demek ki Arapça ile Babilce arasında, Süryanî ve İbranî lehçelerinden daha büyük bir yakınlık bulunmaktadır. Bu iki lehçe arasındaki farklılık; medenileştikleri için Babillilerin lehçelerinin az çok değişmesi, bedevi olarak kalan Arapların da eski lehçelerini korumuş olmaları gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.[22]

4. Babil Devleti hükümdarlarının isimleri Arapça'dır. Örneğin bu devletin ilk hükümdarının adı *Sâmû Abî* yani *Ebû Sâm*, yedinci hükümdarın adı da *Şemsu Eyluna* yani *Şemsu İlahina* demek-

21 Enscycl-Brit- XXI, 651, art.sem.
22 Dussaud, 108.

tir.[23] Bundan başka bu devlete ait olarak Babil'de keşfolunan eserlerde, lafız ve anlam olarak Arapça ifadelere tamamen benzeyen birçok özel isim görülmektedir. Hammurabî Devleti'nin, Samî uluslardan en çok Araplara yakınlığı bu isimlerin karşılaştırılması ile açıkça ortaya çıkmaktadır.[24]

5. Bâbillilerin tanrı isimleri ile onlara nispet edilen eşyaların isimleri, Yemen ve diğer bölgelerdeki Arapların eski tanrılarının isimlerine çok fazla benzemektedir. İl, Ba'l, Şems, Astâr, Sîn, Semdân, Nesr, Yesu', ... gibi tanrı isimleri, her iki tarafta da aynıdır.

6. İlk Babil Devleti başkent olarak çöl sınırındaki Babil şehrini seçmişti. Halbuki daha sonra çölden gelen Araplar da bu bölgeden ayrılmamışlardır. İslâm öncesinde Benî Lahmı Arapları, devlet merkezlerini Hîre'de kurmuş oldukları gibi, İslâmiyeti müteakip Hz. Ömer'in uyarısı ile aynı yörede Kûfe şehri kurulmuştur. Öyle anlaşılıyor ki bu yöre çölden gelen Araplar için en uygun yerleşim yerini oluşturuyordu. Babil Devleti'nin de bu bölgeyi merkez olarak seçmesi dikkate alınırsa, (bu devleti kuranların) çölden gelen Âmâlika'dan olduklarına hükmedilebilir.

İlk Babil Devleti'nin Arap olduğunu ispat için ileri sürülen bu veriler dikkate değer olmakla beraber, bu hususta kesin kanaat verebi-

23 King, 240.

24 Corci Zeydan'ın *Babylonian expedition*, vol. III'den naklen eserine aktardığı aşağıdaki cetvel dikkatle incelemeye değer.

Babil İsimleri	Arapça karşılıkları	Ait oldukları Arap devleti	
Ebî Yeşû'	Ebyeşu'	Sebe	
Amî Zâdûkâ	Amm Saduk	Sebe	
Yeduh Eylu	Yedu'il	Sebe	
Şemsû	Şems	Sebe	ve Safa
Abdayil	Abdayil	Sebe	ve Safa
Abdû	Abd	Sebe	ve Safa
Halilû	Halil	Sebe	ve Safa
Yedîh	Yede'	Sebe	ve Safa
Yediht	Yede't	Sebe	ve Safa
Ahî Veâil	Vedâil	Sebe	ve Safa
Azirû	Azrail	Sebe	ve Safa
Yelmek	EyluMelikil	Sebe	ve Safa
Nefsân	Nefs	Sebe	ve Safa
Bilâl	Bilâl	Adnân	
Derik	Mûdrike	Adnân	
Nekârû	Nekûr	Adnân	
Karânû	Karîn	Adnân	
Sa'sa'a	Sa'sa'a	Adnân	

lecek bir mahiyette olmadıkları kuşkusuzdur. Çünkü bu sebepler ancak, Hamurabî Devleti'nin Samî kökenli olduğunu ispat etmektedir.

Gerçi birinci Babil Devleti'ni Arap sayanların bu iddia ile "İlk Babil devleti de Emevî devleti gibi bir Arap devletidir." şeklinde bir anlamı kastetmedikleri doğaldır. Bu sebeple Hamurabî Devleti Arap olsa bile, dilinin bu günkü Arap lehçesinin aynısı olması gerekmez. Çünkü İslâm Devleti ile Hammurabî Devleti arasında yirmi beş asırlık bir zaman bulunmaktadır. Halbuki iklim ve çevrenin değişimi, asırların peş peşe gelişiyle milletlerin adet ve dilleri de pek çok değişime maruz kalır. Dolayısıyla, yukarıda verilen bilgilere rağmen Hammurabî'nin mensup olduğu Umuru Samîlerinin Arap oldukları iddiasını kesin bir hakikat telakki edemeyeceğiz.

Samî dilleri uzmanları, keşfedilen kitabelere dayanarak, Arapların ancak milattan önce beşinci çağdan itibaren, Suriye ve Irak bölgelerine dağılmaya başlamış olduklarını iddia etmektedirler. Ahd-ı Atik (Tevrat) ve çivi yazısı kitabelerinde Araplardan Amelek ismiyle bahsedilmiş olması da Arapların o zamanlarda Arabistan dışına çıkmış olduklarına delalet edemez. Öyle anlaşılıyor ki bu iddia henüz kesin doğru sayılamayacağı gibi, tam olarak ihtimalden uzak değildir.

Hiksoslara gelince; bunların da Âmelikâ'dan veya Samîlerin diğer bir kolundan olma ihtimalleri bulunmaktadır. Hatta Hiksosları Turanî uluslardan sayanlar bile vardır.[25] İlk çağlarda Mısır ile Irak arasındaki geniş bölgede dolaşan Samîlerin bir taraftan Irak'a girmiş, diğer taraftan Mısır'a sokulmuş olmaları oldukça doğaldır. Öyle anlaşılıyorki Samîlerin Mısırla ilişki kurmaları oldukça eskidir. Son zamanlardaki keşiflerden, Mısır'da demir çağının Samîlerle başlamış olduğu anlaşılmaktadır.

Samîler Irak'ı istila etmeden önce, medeniyet ve sanayide oldukça ilerlemiş olan Keldaniye Sümerleriyle münasebetleri bulunmaktaydı. Bu sayede Sümerlerden demir aletlerini almış ve Mısırlılara da tanıtmışlardır. Mısır'ın en eski tanrılarından birinin Samî kökenli olan Ptah'ın olması adı geçen ulusun Mısır'a sokulduğu tarihi oldukça eski zamanlara çıkarmaktadır.[26]

25 Bkz. *Mufassal Türk Tarihi* kitabımızın birinci cildine.
26 King, 40, 43, ve 93.

Samîler Mısır'a doğudan veya Süveyş Kanal'ı ya da Kızıl Deniz yoluyla geçmişlerdir. Mısırlıların oldukça eski zamanlarda Arap topraklarına, Kutsal Topraklar veya Ardu Âlihe adlarını vermiş olmaları, Samîlerin Nil boylarında ortaya çıkışlarının oldukça eski olduğuna delalet eder. Esasen eski Mısırlılar, Samîlerin bazı kollarını tanıyor ve bunları özel isimlerle anıyorlardı.

Mısırlılar, Samî milletlerin hepsine birden genel bir isim olarak 'Âmû ve Âmû ismini verirlerken, Fenikelilere Hâr veya Hâl demekteydiler. Dikkate değerdir ki Âmû ismi de ümmet veya 'Âme anlamını ifade eden Samî kökenli bir kelimedir.

Mısır'ın kadim eserleri arasında, Samîlerin, deltanın doğusunda bedevi olarak yaşadıklarını gösteren bazı kitabeler yer almaktadır. Bu bölgelerin birçok yeri, hala Samî isimlerle anılmaktadır.[27] Heliopolis'de bu şehrin imran ve medeniyetinin Samî kökenli olduğuna delalet eden birçok veri bulunmaktadır.

Mısırlılar, Samîlerden çölde yaşayanlara Şâsû yani bedevî diyorlardı. Bu isim Babillilerin bunlara verdiği Arapça veya Arap adıyla eş anlamlıdır. Şâsûlar, Doğu Mısır çölüne, Nil ve Kızıl Deniz arasından giriyorlardı. Mısırlılar bu çöle *Teşr* yani Kırmızı Topraklar adını veriyorlardı. Buna karşın, Nil Vadisine de *Kimi* yani siyah topraklar adını veriyorlardı.[28] *Teşr* ile Sina yarımadası arasında konup göçen Şâsûlar, doğudan Irak bedevileriyle ilişki kurabiliyorlardı.

Samîlerden Arapların da çok eski zamanlarda Sina Yarımadası'nda varlıkları, Bâbil Kitabeleri'nden de anlaşılmaktadır. Bu kitabelerden birinde Sargon'un oğlu ve halefi Naram-Sîn'in Sina Yarımadası'nda Muğân isminde bir Arap kabilesiyle savaşarak emirlerini esir ettiği kaydedilmektedir.[29] Aynı kitabede bu kabilenin Babil'e karayoluyla ticari malların nakliyle meşgul olduğu da kayıtlıdır. Babil kitabelerinde Akabe dolaylarında ikamet eden Mâlik isminde bir Arap kabilesinden de bahsedilmemektedir.

Zannedildiğine göre, Şâsûlar, Mısır çöllerine inmeden önce, Arap yarımadasının arka taraflarında, Medyen arazisi denilen bölgede do-

27 Brugxh, 1, 14 ve 280.
28 Brugxh, 1, 46.
29 King, 158.

laşıyorlardı. O zamanlarda Mısırlılar bu bölgeye de Şâsû adını veriyorlardı. Medyen toprakları çevresinde dolaşan Şâsûlar, öteden beri, Nil'in doğu vadisine geçiyor, Mısır'ın mamur beldelerinde yağma ve çapulculuk yapıyorlardı. Mısırlılar da bunlara çapulcu nazarıyla bakıyor, hakir görüyor, fakat saldırılarından da korkuyorlardı.[30] Hatta Firavunlar bazen iç karışıklıkları yatıştırmak için Şâsûlar'dan yardım talep ediyorlardı.

On İkinci sülalenin saltanatının sonlarına doğru Mısır'da baş gösteren bir hâdise, bu şekildeki münasebetlerin artmasına vesile olmuştur. Mısır hükümdarı Amenemhait vefat ettiği zaman oğlu Senhât, yeni hükümdar Uristasenle uyuşamadığından Filistin'e sığınan hükümdarın kızıyla evlenerek, Suriye eyaletinden bazı bölgelere vali olmuştu. Fakat prens yaşlandıktan sonra bağışlanmaya mazhar olarak vatana dönme izni elde etti. Senhât'ın Mısır'a dönüşü, Filistin ile Mısır arasında daimi ilişkilerin başlamasına sebep oldu. Filistin'den Mısır'a ve Mısır'dan Filistin'e gidenler, günden güne çoğaldı. Hatta Benî Hasan'da keşfolunan bir mezar kitabesinde II. Uristasen zamanında Abyeşu' ismindeki Arap melikinin Orta Mısır'da Urinkos emiri Hunûment'i ziyaret etmiş olduğu kaydedilmektedir. Bu vakadan bir sûre sonra, IV. Uristasen, Filistin'i fethetme arzusuna kapılmıştı. Böylece Mısırla Filistin'de ikamet edenler arasında ilişki bozulmuş olduğu gibi, Samîlerde de Firavunlardan intikam alma hırsı uyanmış oldu. Şâsûlar, bu fırsatı ganimet sayarak Aşağı Mısır'ı istila ettiler. Bu istila, ilk zamanlarda, Mısır için bir felaket olmuştu. Çöl bedevileri, şehirleri, mabedleri yıkmış; halkın bir kısmını kılıçtan geçirmiş, kadın ve çocukları esir etmişlerdi. Fakat daha sonra, düzenli ve adil bir idare kurmaya muvaffak olmuşlardı.

Badiyetu'ş-Şam'da ikamet edenlerin doğudan Irak'ı, batıdan da Mısır'ı fethetmeleri, o asırlarda Araplarda İslâm'ın ilk dönemlerinde görülen uyanışa denk bir uyanışın olduğunu göstermektedir. Bu olaylardan yaklaşık otuz asır sonra, Müslümanlar İran ve Bizans'ın zayıflığından faydalanarak, Suriye ve Irak'ı fethetmiş oldukları gibi, çölde ikamet edenler de Mezopotamya ile Mısır'daki zayıflama ve

bozulmalardan yararlanarak her iki bölgeyi de istila etmiş oluyorlardı.

Şâsülar Aşağı Mısır'da Sâm'ın soyundan Hâr adıyla anılan Fenikelileri bulmuşlardı. Aynı şekilde otuz asır sonra Müslüman Araplar da Suriye ve Irak'ta Samîlerden Nebatîler ile Süryanîler ve İbranîleri bulmuşlardı. Şâsüların deltayı istilası, kendilerine Mısır'ın kuzeyinde bir devlet temin etmiş, Firavunlar da Saide çekilmeye mecbur olmuşlardı. Şâsülar, Şalatî (Shalati) veya Salatis ismindeki reislerini Mısır hükümdarı ilanetmiş, Menfis'i başkent edinerek güçlü bir devlet kurmuşlardı.

Şâsülar Mısır'a yerleştikten sonra, kendilerini iki tehlike karşısında bulmuşlardı. Biri Teb'deki Firavunların düşmanlığı; diğeri de Filistin ve Suriye'deki Kenanîlerin ansızın bir istilaya kalkışma ihtimalî idi. Şâlâtî, dış tehlikelere karşı, askerî bir karargâh olmak üzere Hauârou Amlâk veya Avaris şehrini kurmuştur.

Mısırlıların Şâsü dedikleri bu ulusa kadim Yunan tarihçileri Hiksos, eski Arap müellifleri de Amâlika veya Arab-ı Bâide adını vermişlerdir. Arapların bunlar hakkındaki bilgilerini, İbn Haldun şu birkaç satırla özetlemektedir. "Sanıldığına göre, Mısır Amâlika'sı asıl Amâlika'dandır. Kıpt hükümdarlarından Velîd b. Dumer (veya) Turân İrâşete b. Kâzân b. Amr b. Amlâk, Suriye'deki Amâlika hükümdarına zulümden şikayet etmiş ve yardım ricasında bulunmuştu. Amâlika hükümdarı bu ricayı kabul etmiş, Mısır'ı istila ederek Kıptileri itaat altına almıştır. Curcânî, Hz. İbrahim zamanındaki firavun Sinân b. Eşel ile Hz. Yusuf dönemindeki firavun Reyân b. Velid ve nihayet Hz. Musa zamanındaki firavun Velid b. Mus'ab'ın bu Amâlika'dan olduklarını iddia eder. Bazıları da Hz. Yusuf zamanındaki firavun Reyân b. Velid'e Kiptilerin Nektâvuş adını verdiklerini, Yusuf kıssasındaki Mısır azizinin de vezirinin Itfîr olduğunu iddia etmektedirler.[31]

Mısır'ı istila eden Şâsülar, modern Arap tarihçilerinin kabul ettikleri gibi, gerçekten Samîlerin Arap koluna, bir başka ifade ile Amâlika'ya mensup bulunuyorlardı. Şâsüların Arap olduğu fikrini

31 Bkz. İbn Haldun, II, 27.

ilk defa ileri süren, miladi birinci asrın sonunda vefat eden Josephus adındaki bir Yahudi tarihçidir. Josephus bu konu hakkında milattan önce üçüncü asrın ortalarına doğru yaşayan İskenderiye tarihçilerinden Mânisün'dan şu satırları aktarmaktadır: "Mısır hükümdarlarından Timâvus döneminde ülke, tanrının gazabına uğradı. Kökenleri bilinmeyen bir ulus doğudan gelerek Mısr'ı istila etti, hükümdarları aşağılayıp zelil etti. Şehirleri tahrip ederek, heykel ve tanrıları yıktılar, erkekleri öldürüp, kadın ve çocukları da esir ettiler. Kendilerine Salitis (Sheshi) adında birini hükümdar tayin ederek Menfis'i de başkent yaptılar. Aşağı ve Yukarı Mısır'a cizye koydular. Salitis, Asurluların muhtemel akınlarına karşı Nil vadisinde, istihkamlar yaptırdı. Aynı amaçla Sât Vilayeti'nde Avaris şehrini kurarak surlar, burçlar ve kalelerle tahkim ettirdi. Salitis yaz mevsimlerinde buraya gider, askerlerin eğitimlerine nezaret ederdi. On üç sene hükümdarlık yapan Salitis'ten sonra Bnon hükümdarlığa geldi. Bu da kırk dört sene iktidarda kaldı. Bunu takip eden Apochnan otuz altı sene yedi ay, halefi Apophis altmış bir sene, bunu takip eden Iannas elli sene bir ay hükümdar oldu. Son ve altıncı hükümdar olan Assis ise kırk dokuz sene iki ay saltanat sürdü. Şâsüların bu hükümdarları ile, memleketlerini kurtarmak isteyen Mısırlılar sürekli savaş halindeydiler. Bunlara Hiksos yani Mulûku Ruat[32] deniliyordu. Bu isim kutsal dil, hiyeroglifde hükümdar anlamına gelen "hik" ile "işin idaresini üzerine alan" anlamına gelen "sos" dan oluşmaktadır. Bazıları Hiksosların Arap olduklarını söylemektedir.[33]

Brugsch de Hiksos ifadesinin, hiyeroglif kökeninde "hik" ile "şâsü" ifadelerine dayandırılabileceğini, bu iki ifadeden birincisinin" hükümdar", ikincisinin de "çöl" veya "bedevi" demek olduğunu söyledikten sonra Hiksosların doğu çöllerinden yani Arap bölgesinden gelmiş oldukları sonucuna varmaktadır. Brugsch'a göre Mısırlılar, Hiksoslara "men" veya "menatiu" adını veriyorlardı. Kutsal dilde de bunlara Rutnü veya Lutnü adını veriyorlardı. Istılahlarına göre bu son isim Suriyeliler demektir.

32 Ruat, Rai kelimesinin çoğulu olup çoban, bir işin idaresini üzerine alan, casus, vali, hâkim, kâhin idareci vs. gibi anlamlara gelmektedir. (sad)

33 Josephus, *Wars of the Yews*, 1.19.

Brugsch'ın araştırması, Hiksosların Samî uluslardan oldukları iddiasını güçlendirmektedir. Hiksoslar döneminde, Mısır'da, Samî ulusların ve bunlardan özellikle Yahudilerin çok fazla çoğalmış oldukları kesindir. Mânisün, Şâsülardan isimleri geçen altı hükümdardan başka I. Abâbî ve II. Abâbî diye iki ayrı hükümdar adı daha kaydetmiştir. Hiksosların diğer hükümdarlarının isimleri bilinmemektedir. Bunlar deltada yerleştikten sonra Mısır'da yeni bir medeniyet doğmuş, birçok mimari yapı vücut bulmuştu. Fakat Hiksosları uzaklaştıran Firavunlar, bunların hatıralarını dahi bırakmamış, nerede isimlerini görmüşlerse tamamen yok etmişlerdir. Bundan dolayıdır ki Mısır'da keşfedilen abide ve kitabelerde Hiksos hükümdarlarının isimlerine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Bunlar hakkındaki bilgiler Mânisün'un aktardıkları ile sınırlı kalmıştır.

Hiksoslara ait mimari kalıntılar üzerinde sadece iki hükümdarın ismi görülebilmiştir. Bunlardan biri Ebûbî sülalesinden Raakunun diğeri de Nubeti veya Nub'dur. Menfis diline göre Ebûbî lafzı Ufufî şeklinde telaffuz edilebileceğine göre bu isimle Manisun'un haber verdiği Hiksos hükümdarı Apophis'in ismi arasındaki yakınlık dikkate değer.

Brugsch, Hz. Yusuf'un milattan önce 1750 tarihinde Nub zamanında Mısır'a gelmiş olduğunu ve büyük Kahtan'ın da bu hükümdar zamanında zuhur ettiğini iddia etmektedir.[34]

Şâsûların Samî uluslardan oldukları iddiasının taraftarları oldukça çoktur. Hiksoslar dönemine ait keşfedilen eserlerin üzerinde yer alan Samî isimler ve bunlar zamanında Mısır diline karışan Samî kökenli kavramlar, bu iddiayı destekler gibi görünmektedir. Şâsûları Amâlika Araplarından sayanlar ise, aşağıdaki sebeplere dayanmaktadırlar.

1. Manisun'dan naklen Yahudî tarihçi Josephus'un az önceki ifadeleri

2. İbn Haldûn ve diğer Arap tarihçilerinin Mısır Amâlikası hakkındaki rivayetleri

3. Daha önceleri Muluku Ruat (tebaanın hükümdarları) anlamı verilen "Hik Şâsü"nun Brugsch tarafından "Çölün Hükümdarı" veya

34 Brugsch, *History of Egypt Under the Pharaosh*, t. I, 274.

"Bedevilerin Hükümdarı" anlamını ifade ettiğinin ispat [edilmiş olması]. Çünkü kadim Mısırlılar "çöl halkı" ile Arapları kastediyorlardı.

4. Mısır[daki kimi tarihi] eserlerde Hiksosların Arap beldelerinden geldiklerine dair bazı kayıtların bulunması.

5. 'Âmû, Lûtnû, Şâsû, vd. gibi Hiksosların Samî olduklarını gösteren isimlerin bedevî yaşamla ilişkisi. Çünkü bedevilik Samîlerden yalnızca Araplar ve Babillilere özgüdür.

6. Mısırlıların, Şâsûların galip gelmelerini sağlayan at cinsini ancak bunların hâkimiyetinden sonra kullanmaları.[35]

7. Mısırlıların, Hiksosları sürdükten sonra Araplarla sürekli mücadele halinde kalmaları, Arapların fırsat buldukça, Mısır ülkesini çapul ve talana büyük bir arzu ile teşebbüs etmeleri.

Bununla beraber, Hiksosların Amâlika'dan olduklarını ispat için ileri sürülen bu sebepler kanaat oluşturacak kadar güçlü görünmemektedir. Esasen eski Arap tarihçileri de, Amâlika'ya büyük ve kapsamlı bir tarih atfetmemektedirler. Bütün rivayetler, Arapların ara sıra Mısır'a akınlar düzenlediklerinden fazla bir fikir verecek mahiyette değildir. Gerçi İbn Haldun, Mısır firavununun Amâlika hükümdarından yardım istediğini, onun da Mısır'ı istila etmiş olduğunu yazıyor ise de, onun bu ifadesi sıradan bir rivayetten daha kuvvetli görünmemektedir.[36]

İbn İshak ve İbn Haldun Amâlika'nın aşağıdaki kabilelerden oluştuklarını açıklamaktadırlar.

Hicaz'da: Benî Matar, Benî Azrak

Necid'de: Benî Tuğâr (İbn Haldun'a göre Benî Ğifâr), Benî Budeyl, Benî Râhıl (İbn İshak'a göre Benî Râcil)

Yesrib'de: Benî Leff, Benî Sa'd

Hicazla Teyma arasında: Benî Erkam (bu kabilenin daha sonra Necid'e geçtiği rivayet edilmektedir.)

Görülüyor ki Arap tarihçileri, Amâlika'yı, Arap Yarımadası'nın Hicaz ve Necid dolaylarıyla sınırlı tutmuşlardır. Bunlara göre, Amâ-

35 Maspero, II, 51 ve King, 140.
36 Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, s.59.

lika'nın tamamı Arab-ı Bâide'den bile değildir. Çünkü Arap tarihlerinde, Cürhümîler döneminde ilkin Tihâme'de daha sonra Yesrib'de ve en sonunda Karsîsa'da Sameyda' adıyla bir devlet kuran ulus da Amâlika'dan sayılmaktadır.

Ad Kavmi

Kadim Arap tarihlerinde, efsanevî bir haleye bürünen Ad kavmi, modern tarihçilerin araştırmalarına göre, Amâlika kalıntılarından veya Ârâmî bedevilerindendir. Bâide kabilelerinden, ismi etrafında zengin bir menkıbe silsilesi oluşan bu eski ulus, Arap tarih ve edebiyatında güç ve saltanatın bir timsalidir.

Arap tarihçileri, Ad-ı İrem adı altında bahsettikleri bu ulusu, en eski Araplardan sayarlar. Kuran'ı Kerim'de de bunlardan "sütunlar sahibi Ad-ı İrem" ifadesiyle bahsedilmektedir.[37] Araplar, Bâide Kabilelerini İrem neslinden saymış ve hepsine birden İremliler adını ver-

37 İrem; kabile ismidir Araplar, Salih (as)'ın kavmine Semûdu İrem dedikleri gibi Hud (as)'un kavmine de Adu İrem adını veriyorlardı. Fakat müfessir ve tarihçilerden bazıları İremi, Ad tarafından inşa edilmiş muazzam bir şehrin adı sanarak "sutunlar sahibi" ifadesini bunun sıfatı saymışlardır. İbn Haldun bu zanda hata olduğunu hatırlatır.
Hayali olduğu sanılan İrem şehrinin yerinde olduğu gibi, inşa edeninde de ihtilaf edilmiş olduğunu görüyoruz. Burayı inşa şerefini Ad'a verenler olduğu gibi, oğlu ve halefi Şeddâd'a nisbet edenler de bulunmaktadır. İbranîce'de Şam şehrinin bir adının da İrem olduğunu öğrenenler, Ad'ın hayali olduğu sanılan bu muazzam beldesinin Suriye'de olduğunu kabul etmişlerdir. Bazıları da İskenderiye'yi, böyle bir şehir için daha uygun görmüşlerdir. Üçüncü bir gurup da şehrin Şeddâd tarafından Yemen'de inşa edildiğini iddia etmiş, hayalin ürettiği bir uydurma olan bu ışıldayan kenti parlak bir menkıbeye bağlamışlardır. Çoğunlukla Arap tarihçileriyle müfessirler tarafından ayrıntılı bir şekilde kaydolunan bu menkıbe, 1001 gece masallarını uyduran bir çevre için hayret edilecek bir şey değildir. Güya Şeddâd b. Ad, cennet misali bir belde kurmayı kararlaştırarak vali ve memurlara bulundukları bölgede ne kadar altın, gümüş, inci, yakut, misk, anber ve zaferan gibi madde varsa toplattırarak gönderilmesini emretmiştir. Madenler işletilerek bulunabilen altın ve gümüş çıkarılmıştır. Dalgıçlara da denizlerdeki mücevherler çıkartılmıştır. Adeta birer dağ yığını oluşturan bu altın, gümüş ve mücevherlerle, varlığı ancak uydurmacıların dimağında oluşan bu hayali belde kurulmuştur. Muazzam konaklar, tatlı saraylar yapılmıştır. Sarayların üzerinde, etrafı mücevherlerle süslenmiş odalar inşa edilmiş, şehrin altından geçmek üzere vadiler yapılmıştır. Nehirler, ırmaklar akıtılmıştır. Nehir kenarlarına meyveleri mücevher ve yakuttan olan altın ağaçlar diktirilmiştir. Özetle, insan hayalinin yaratabileceği üç yüz bin sarayı içeren bir cennet misali belde vücuda getirilmiştir. Şehrin ortasında nehirler, kenarında sarayların hepsinden yüksek bir de hükümdar sarayı yükseltilmiştir. Sarayın vadiye açılan altın kapıları, çeşitli yakutlarla süslenmiş, sokaklara misk ve zaferan gereçler serilmiştir. Bkz. Yakut Hamevi, I. 213.

mişlerdir.[38] Kadim Yunan müelliflerinin Güney Arabistan kabileleri arasında zikrettikleri Adramitai ulusunun İrem dediğimiz kavim olması büyük bir ihtimaldir. Adramita isminin ilk önce Hadramevt olması da hatıra gelebilir. Fakat Yunan tarihçileri Hadramevt'i ayrıca Xadramotitai, Latinler de Chatramotitai adı altında zikretmişlerdir. Bu iki ismin ayrı ayrı zikredilmiş olması, başka başka kabilelere ait olduklarının delilidir. Büyük bir ihtimalle, Yunanlılar, Adramita ismiyle Âdramiler yani Ad denilen kavmi kastetmişlerdir.[39]

Araplar arasında dilden dile dolaşan darb-ı mesellerden Arapların Ad kavmine oldukça eski bir tarih isnad ettikleri anlaşılmaktadır. Hatta mitolojik abartılarla dopdolu olan bazı rivayetlerde, bu ulus Amâlikalardan daha eski olarak gösterilmektedir.[40] Arap tarihçilere göre, Ad kavmi, Yemen ile Umman arasında, Ahkâf, Hadramevt ve Şihr taraflarında ikamet ediyorlardı. İsimleri kaydedilen en büyük hükümdarları; Âd, Şeddâd ve Şedîd idi. Bunlar Ahkâf'da saltanat sürmüşlerdir. Eski Arap tarihlerinde bunların kurduğu devlet Ad-ı Ula adıyla anılmaktadır.

Ad-ı Ula Devleti'nin en güçlü zamanı Şeddâd devri idi. Hatta, Şeddâd'ın Suriye, Irak, Mısır ve Hindistan gibi memleketleri fethettiği bile iddia edilmektedir. Fakat diğer milletlerin tarihlerinde Arapların bu iddiasını destekleyecek hiçbir iz bulunmamaktadır. Şeddâd'ın adını yükselten milli menkıbe, İrem Bağı'nın tesisini bu hükümdara isnat eder. İrem Bağı, Arap şairleri için zengin bir konu olduğu gibi İslâm döneminde İran ve Türk edebiyatına da girmiştir.

38 Hamza el-İsfahani, s.122, 128.

39 Corci Zeydan, *El-Arab Kable'l-İslam*, s.62.

40 Ad kavmini, insanüstü bir yaratılışta tasvir eden bu rivayetler, eski Arap tarihlerinin çoğunda büyük bir önemle kaydedilmiştir. Bu rivayetlere göre, güya Ad kavminden her adamın boyu yetmiş ile yüz zira' (35 ile 50 metre) arasında, başı ise büyük bir kubbe hacminde bulunuyor, gözleri yırtıcı hayvanları bile dehşete düşürüyor idi!... Aynı rivayetler, Ad kavminden dokuz hükümdarın geldiğini söyler. İlk hükümdar olan Ad, 1200 sene yaşamış, 1000 eş almış, bunlardan 4000 çocuğu olmuştur. Bazıları biraz daha insaflı davranarak Ad'ın ömrünü 300 seneye indirmişlerdir. Bununla beraber bu hurafeden şu gerçek çıkarılabilir: Ad kavminin çok eski olduğu rivayeti, Araplar arasında nesilden nesile intikal ederek gelmiştir. Fakat bu kavmin hükümdarlarından ancak bir kaçının isimleri kalabilmiştir. Diğerleri zamanla unutulmuştur. Araplar, Ad kavminin kadimliği ile isimleri tespit edilmiş olan hükümdarlarının sayısını bağdaştırmak için her hükümdara uzun bir ömür isnat etmiş, bu uzun ömre göre de hükümdarlarının o kadar eş ve çocuklarının olmasını uygun görmüşlerdir!...

İbn Haldun'a göre, Ad kavmi daha sonra ikiye ayrılmış, reislerine nispetle biri Halcanî diğeri Lokmanî adıyla anılmıştır. A'raf Suresin'de haber verildiği üzere hak yoldan sapan Ad kavminin irşad ve ıslahı için, Hz. Hüd görevlendirilmiştir. Halcanîler, gönderilen peygambere isyan etmişler, Lokmanîler (ise) itaat etmiştir. Asi Halcanîler, *Rihu Sarsar*[41] ile yok olmuş, Lokmanîler ise, Kahtanîlerin tarih sahnesine çıkışları ve egemenliklerine kadar varlıklarını ve hâkimiyetlerini korumuşlardır.

Lokmanîler, Arap tarihlerinde İkinci Ad adıyla anılmaktadırlar. Uzun süre devam eden İkinci Ad, Ya'rub b. Kahtan tarafından, Ahkâf dolayları istila edildiği zaman, Hadramevt'e sığınarak oralardaki kabilelere karışmışlardır.[42]

Arap tarihçileri, ünlü Me'rib Seddi'nin inşasını Ad kavmine isnat etmektedirler. Fakat ileride yapılacak olan açıklamadan anlaşılacağı gibi, bu isnat, tarihi gerçeklere uygun değildir. Araplar, Ad kavmini, en eski ve en kuvvetli uluslardan biri saydıklarından, üzerlerinde resimlerin var olduğunu gördükleri kadim harabeleri, bunlara isnat etmeyi adet edinmişlerdir. Oysa ki Arabistan'da tarihi araştırmalarda bulunan oryantalistler, kadim devletlere ait keşfettikleri eserlerde, bunların Ad kavmine ait olduklarını var saydıracak hiçbir belirti bulamamışlardır. Okunan kitabelerden, bu kalıntıların Arabistan'ın diğer sakinlerine ait olduğu ortaya çıkmıştır.

Yalnız Yakut el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Buldân*'ında Tay dağlarından Âça' civarında Ceşş İrem denilen dağın tepesinde bir takım ev kalıntıları ile kayalar üzerinde yontulmuş şekillerin bulunduğu ve bunların Ad-ı İrem kavmine ait olduğu şeklinde bir kayıt görülmektedir.[43] Aynı müellif, eserinin diğer bir yerinde de Tay kabilesine ait

41 Kamer suresi ayet 19'a telmihte bulunmaktadır.

42 İbn Haldun, II, 24; Yakut, I, 212; Ebü'l-Fida, I, 103.

43 Yakut el-Hamevî'nin verdiği şu bilgi, Şuara Suresinde Hz. Hüd'un Ad kavmine gerçekleşen uyarıları ile ilişkili görülmektedir. Zira ayet-i kerimede, Ad kavminin yüksek yerlerde büyük binalar yaptığı haber verilmektedir. Bahsedilen ayet-i kerime şöyledir: *"Siz yüksek yerlerde büyük binalar yaparak onlarla iftihar mı ediyorsunuz? Kendinizi ölümsüz sanarak sağlam ve müstahkem binalar inşa ediyorsunuz. Birini yakaladığınız zaman, esneklik gösterip merhamet etmeyerek zor ve şiddetle hamle yapıyorsunuz"* Ayet-i celilede ki (bebî') yüksek yer, (mesânî') de havuz, köy, köşk, kule ve hisar anlamlarınadır.

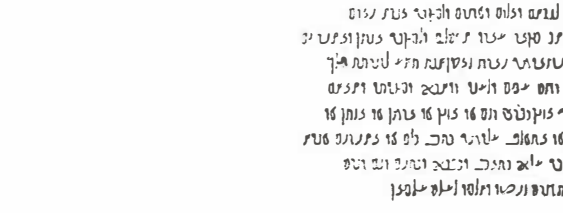
bölgede *Sîr* isminde bir dağdan bahsetmekte ve burada eve benzer bir takım mağaraların bulunduğunu haber vermektedir.[44] Muhtemeldir ki Yakut el-Hamevî'nin haber verdiği resimlerle ev kalıntıları arasında bir ilişki vardır. Son çağlarda Havrân, el-Ala', Medâin-i Salih, Teyma ve Yemen'de keşfolunan eserlerin üzerindeki kitabeler okunarak ait oldukları ulusların tarihleri ortaya çıkarıldığı gibi, temenni ederiz ki, Yakut el-Hamevî'nin bahsettiği resimler de bir gün keşfedilip çözülerek Ad kavminin efsaneler arasında kaybolan gerçek tarihi de meydana çıkarılır.

Semûd Kavmi

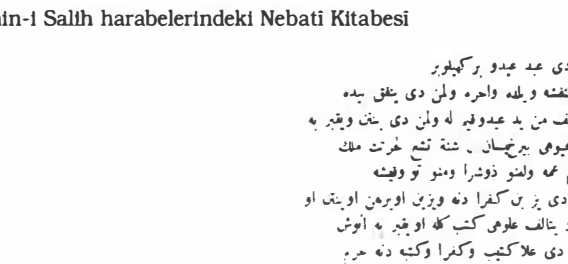
Kadim Arap tarihinde Ad kavminden sonra önemi haiz olan Bâide Araplarından biri de Semûd adı verilen ulustur. Semûdluların da Ad kavmi gibi Amâlika kalıntılarından olmaları muhtemeldir. Eski Arap tarihlerine göre Semûd kavmi, Hicaz'da, Medine ile Şam arasındaki Vadiu'l-Kura ve Hicr dolaylarında ikamet ediyorlardı. Hicaz bölgesindeki Medâinu's-Salih, bu kadim Hicr toprakları dahilindedir. Müslümanların fethinden önce, bu yörelerde Yahudiler ikamet etmekteydi.[45]

Arap tarihçiler, Semûd kavminin Kur'an-ı Kerim'de, sürekli Ad kavmiyle birlikte zikredilmiş olmasına bakarak, bunların önceleri Yemen'de ikamet ettiklerini ve Hicr bölgesine daha sonra geldiklerini tahmin etmişlerdir. Ebü'l-Fida, Semûdluları Yemen'den çıkaran kavmin Himyerîler olduğunu iddia etmektedir.[46] *Futûhu'ş-Şam*'ın yazarı Ebü İsmail'in, Semûd kavminin Aden ile Basra arasındaki coğrafyayı doldurdukları şeklindeki ifadesi, güneyden kuzeye doğru gerçekleşen göç hareketiyle izah edilebilir.[47] Fakat şayet böyle bir göç gerçekleşmişse oldukça eski bir tarihte meydana gelmiş olmalıdır. Çünkü Asur kitabeleri Semûd kavminin işgal ettiği ülkeleri zikrederken, Hicaz'ı da, Asur hükümdarı Sargon'un milattan önce 715 tarihinde istila ettiği bölgenin içerisinde göstermektedir.

44 Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân*.
45 el-Bekri, s.30.
46 Ebü'l-Fida, I. 70.
47 Ebü İsmail, *Futûhu'ş-Şam*, 25.

Medâin-i Salih harabelerindeki Nebati Kitabesi

Medâin-i Sâlih harabelerindeki Nebatilere ait kitabenin günümüz Arap Alfabesiyle okunmuş hali

Yunanca tarihlerde de miladi ilk yıllarda Semûd kavminin Hicr dolaylarında ikamet ettikleri ifade edilmektedir. Yunanlılar bu ulusu Thamudeni, Hicr bölgesini ise Agra adıyla kaydetmişlerdir. Hicr civarında Arapların Feccu'l-Nakka dedikleri yere de Batlamyus *Badanata* adını vermiştir.[48]

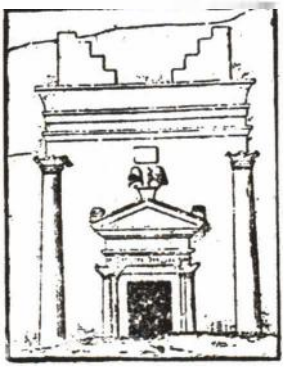
Tevrat'ta kendilerinden hiç bahsedilmeyen Semûd kavmine dair Kuran'ı Kerim'de oldukça ayrıntı bulunmaktadır. Kuran'da bunlar Ashabu Hicr adıyla da zikredilmiştir. Hz. Salih (as) Semûd kavmini hak dine davete memur olmuş, yirmi yıl devam eden gayreti başarılı olamadığından, bu sapık ulus bir semavi afet ile yok edilmiştir.

Kuran-ı Kerim'de Semûd kavminin kayaları oyarak evler yaptıkları haber verilmektedir. Günümüzde Hicr dolaylarında ve özellikle Medainu's-Salih'te bu şekilde oyulmuş birçok ev hala bulunmaktadır. Medainu's-Salih'te görülen harabeler üzerindeki kitabeler kayalara kazınmış ve daha sonraki dönemde tamamıyla okunabilmiştir. Nebatî yazısı ile yazılmış olan bu kitabelerde Hicr dolaylarının milat-

48 Clay, *Light on the Testament from Babel*, 338.

tan kısa bir süre önce Petra'da var olan Nebatî Devleti'nin egemenlik alanına girdiği anlaşılmaktadır.

Medainu's-Salih harabelerinin en önemlileri Kasru'l-Bint, Paşa Kabri, Kale ve Burç denilen kayalardır. Bunların üzerindeki resimlerin/stellerin çoğu sıradan birer kabrin mezar kitabeleridir. Kasru'l-Bint'in kitabesi, Nebatî Devleti hükümdarlarından Hâris'in, tahta oturuşunun dokuzuncu senesinde yani miladi ilk yıllarda yazılmıştır. Kitabe, Kemkem bnt. Vâil bnt. Haram adında bir kadınla, kızı Kuleybe'nin mezar taşı olup, Vehbu'l-Lât b. Abdubâde adında biri tarafından yontulmuştur/yapılmıştır.

Medainu Salih'teki Kasru'l-Bint

Kitabede, bu kabri alan veya satan, rehin olarak bırakanın, kabirden bir ceset veya bir aza çıkaranın, kabre Kemkem ile kızı Kuleybe ve bunların soylarından başkalarını defnedenlerin Zu'ş-Şera, Lât, Umde, Menüt ve Kays'ın lanetine uğramaları temenni edilmektedir. Daha sonra yazılan şeylere muhalefet edenlerin Zu'ş-Şera, Hübel ve Menüt'un beş kere lanetine düçar olmaları kaydedilmiş ve böyle bir harekete yeltenenlerden Sâhir'in bin dirhem Hârisî ceza alması gerektiği hatırlatılmıştır.[49]

İfadenin tarzından Zu'ş-Şera, Lât, Umde, Menüt ve Kays ifadelerinin tanrıların isimleri oldukları anlaşılıyorsa da Sâhirle ne kastedildiği tam olarak belirlenememektedir. Şimdiye kadar keşfedilip

49 Cooke, *North Semitic İnscriptions*, 220.

okunan Hicr kitabelerinde tarihi aydınlatabilecek önemli bir şey ortaya çıkmamıştır.

Arapların Semûd kavminin Yemen'den gelmiş oldukları şeklindeki iddialarını esas aldığımızda, lehçelerinin aynı lehçeye, yazılarının da *müsned yazısı*'na yakın olması gerekirdi. Hicaz'ın muhtelif yerlerinde ve yine adı geçen bölgenin güneyindeki el-Ala'da taşlar üzerine kazılmış bir takım Himyeri hattı/yazısı keşfedilmiştir. Oysa ki Hicr kitabeleri Ârâm lehçesi ve Nebatî hattıyla yazılmıştır.

Hicaz bölgesinin bazı yerleri ile el-Ala'da keşfolunan Yemen lehçesi ve müsnet yazısı ile yazılmış olan kitabeler, Hz. İsa'nın miladına yakın bir dönemde yazılmıştır.[50] Bunlardan bazılarının üzerinde Lihyân hükümdarlarının isimleri görüldüğünden "Lihyâniye" adını almıştır. Glaser, Lihyânilerin Semûd Kavmi kalıntılarından olduklarını iddia etmektedir.[51] Havrân'da, Cebelu Safâ'da keşfedilen ve müsned yazısının türevlerinden oldukları anlaşılan kitabelere de "Safeviye" adı verilmiştir. Hicr dolaylarında Kadim Yemen lehçesi ve yazısı ile yazılmış bu gibi kitabelerin keşfi, bu yöre sakinlerinin Yemen taraflarından gelmiş oldukları ihtimalini güçlendirmektedir. Gerçi Güney Arap yazısı ile yazılmış olan bu kitabelerin dili, Kuzey Arabistan lehçesiyle ilişkilidir.[52] Fakat, bu ilişkiyi de iki ulusun zamanla karışmasının bir sonucu sayabiliriz. Medain-i Salih kitabelerinin de Ârâmî lehçesi ve Nebatî yazısıyla yazılmış olması, Nebatîlerin o zamanlarda bu yörede egemenlik kurmaları ile izah edilebilir.

Arap tarihçileri, Semûd Kavmi kalıntılarından bazı grupların daha sonra güneye inerek Hadramevt taraflarına yerleştikleri ve orada Res adıyla bir şehir kurduklarını kaydeder. Kur'an-ı Kerim'de zikrolunan "Ashabu Res" bunlardır. Fakat İbn Haldun "Ashabu Res"in Semûd'un bakiyelerinden olma ihtimalini kabul etmemektedir. Rivayete göre Ashabu Res'e Hanzala b. Safvân adında bir peygamber

50 Dussaud, *Les Arabes en Syrie Avant l'İslam*, 66; Litman Mith, 1901.

51 Glaser, *Skizze der Geschichte und der Geographie Arabien*, (Berlin 1890 ?) 124 ve 230.

52 Kuzey Arap hattı ile yazılan kitabelerden keşfedilenlerin en eskisi miladi 328 tarihinde İmriu'l-Kays adındaki bir emirin mezarı üzerinde kazınmış olan kitabedir. Bu kitabe Şam'ın güney doğusunda yer alan el-Anhâre denilen bir köyde bulunmuştur. Kitabenin dili tamamıyla Kuzey Arapca lehçesidir. Cahiliye dönemine ait bazı kitabeler de keşfedilmiştir. Bu ikinci tür kitabelerde kullanılan yazı, Nebatî hattından türetilen ve Arap yazısının en eski formunu oluşturan Kûfî yazısıdır.

gönderilmiş, fakat, bunlar kendisini bir kuyuya atarak ağzını örmek suretiyle öldürmüşlerdir.

Tasim ve Cedis Arapları

Arap tarihlerinde bu iki isim; Ad ve Semûd isimleri gibi, daima beraber zikredilmiştir. Tasimler, Lâvez'in soyundandır. Cedisler ise İrem'in soyundan gösterilmiştir. Arap tarihçilerinin bunlar hakkında verdikleri bilgiler birbirleri ile çeliştiği gibi çok da eksiktir. Birbirleri ile uzlaştırılamayan rivayetlere göre bu iki ümmet, başlangıcı belirlenemeyen bir zamandan beri, Necd'in doğusunda Yemâme dolaylarında ikamet ediyorlardı. Egemenlik ve sulta Tasimlerde idi. Cedisler, bunlara karşı vassâl konumunda bulunuyorlardı. Her iki ulus asırlarca bu şekilde iyi ilişkiler içerisinde yaşamışlardı. Fakat Amlîk veya Amlâk adındaki şahıs iktidara geldikten sonra zulüm ve rezaletleriyle bu huzur ve sükunu bozdu. Orta Çağ'da Avrupa derebeylerinden bazılarının yaptığı gibi, hırs ve aşırılıklarını, tebaası arasındaki evliliklerin kutsallığını zedeleyecek dereceye vardırırdı. Zulüm, daha çok vassâl konumunda bulunan Cedislere reva görülüyordu. Bunlardan Esved adındaki bir şahsın Ğufeyre ismindeki kız kardeşi de aynı rezilliğe kurban olunca, bu adam (en-naru ve'l-aru)[53] feryadıyla Cedislileri ayaklandırdı. Kavmini zalim Amlîk ile Tasimlerden intikam almaya ikna etti. Kusursuz bir ziyafet düzenleyerek Amlîk ile Tasimleri davet etti. Yemek esnasında kılıçlarını çıkararak zalimlerin üzerine atıldılar. Reis Amlîk de dahil olmak üzere bunları tamamen kılıçtan geçirdiler. Tasimlerden sadece Riyâh b. Mürre adındaki bir şahıs bu katliamdan kurtularak Yemen taraflarına kaçabildi. Cereyan eden hadiseyi Yemen hükümdarı Tubba'a arzederek kendisini Cedislere karşı bir askeri hareketin düzenlenmesine ikna etti. Tuba' büyük bir kuvvetle Yemame üzerine yürüyerek Cedisleri kılıçtan geçirdi. Böylece hem Tasim hem de Cedis ulusları tarih sahnesinden silinmiş oldu.[54]

Bu iki ulus hakkında Arap tarihlerinin kaydettiği menkıbe bundan ibarettir. Bu bilgiler arasında, söz konusu ulusların ne, tarih sahnesinde kalış süreleri, ne de siyasî ve toplumsal yaşamlarına da-

53 Utançtansa ateşte olmak yeğdir.
54 Bkz. Ebü'l-Fida, I, 105.

ir hiçbir kayıt mevcut değildir. Yalnız menkıbede Cedislilerden Zerkau'l-Yemâme adında bir kadından bahsedilmiştir. Güya, bu kadın gayet uzaktan görebiliyormuş. Hatta Tubba' Cedisler üzerine yürüdüğü zaman üç günlük yoldan onları görmüş ve kavmine haber vermiş ise de kimseyi inandıramamışmış...

Tarihçi Dineverî, Cedislileri imha eden Tubba'nın Hasan b. Es'ad olduğunu kaydeder.[55] İbn Haldun'da da değişik ifadeler arasında, bu hükümdarın Hasan'ın babası Tubba' olduğu şeklinde bir rivayet görülmektedir.

Cedis ulusunun Yemen hükümdarlarından Tubba' Hasan b. Es'ad tarafından imha edildiği rivayetine bakılırsa, bu hadise beşinci miladi asrın başlarında meydana gelmiş olup söz konusu uluslar, zikredilen tarihte yok olmuşlar demektir.

Arap tarihçilerinin Arab-ı Bâide'den saydıkları bu iki ulustan Cedisliler'in Yunan coğrafyacılarınca bilindiği anlaşılmaktadır. Gerçekte, Yunan tarihçileri, Arap yarımadasının doğusundaki kabileleri ele alırlarken Jolisitae ismindeki bir kabileden de bahsetmişlerdir. Yunanca'da şekil olarak birbirlerine yakın olan "lam"harfi ile "dal" harflerinin yer değiştirebilmelerindeki kolaylığa dayalı olarak, bu ismin Jodisita olması muhtemeldir. Bu son isim ise Cedis ifadesinin tahrif edilmiş bir şeklidir.

Yakût el-Hamevî, bu iki ulusa ait bazı kalelerin bulunduğunu haber vermektedir. Bunlardan biri Maş'ar, diğerleri de Şumûs ve Mu'nak adlarıyla cahiliye şiirlerine girmiştir. Yakut el-Hamevî'ye göre, Maş'ar, Tasimliler tarafından inşa edilmiş bir kale; Mu'nak ise yine onlar tarafından yüksek bir yerde inşa olunmuş bir Yemâme sarayı idi.[56] Hemdanî, Tasim ve Cedislilerin en ünlü kentinin Yemame'deki Karye olduğunu ve buraya Hadrau Hicr denildiğini haber vermektedir. Üçüncü veya dördüncü asırda Müslümanlar bu şehrin harabelerini görmüş ve tasvir etmişlerdir. Burada o zaman birçok tarihi eser ve kale kalıntısı ile kilise şeklinde ve beş yüz zira (yaklaşık olarak 250 metre) uzunluğundaki bir harabe görülmüştür.[57]

55 ed-Dineverî, 13.
56 Yakut el-Hamevî, IV, 14, 579.
57 el-Hemdanî, 140, 160.

Zerka Yemâme'nin bu yüksek binadan birinin üzerine çıkarak Tubba'ın ordusunun yaklaşmasını gözlemlemiş olması muhtemeldir.

Hemedanî, Yemame'de Tasim ve Cedislilerden kalma Ca'de isminde bir beldeden daha bahsetmektedir. Ca'de'de bulunan bir saraya; çok eski olduğu için, Adiy deniliyor ve Tasimlere isnad ediliyormuş.

Arap tarihçileri, Arab-ı Bâide tabakasından birçok ulustan daha bahsetmektedirler. Ancak bunlar hakkında kapsamlı bilgi verememektedirler. Diğer milletlerin tarihleriyle şimdiye kadar keşfolunan kitabelerde de bunlara ait hiç bir kayda rastlanmamıştır.

Nebatî Devleti

Edoma ve Eski Sakinleri

Nebatî devleti, Filistin'in güneyinde kadim Edom yörelerini içeren bölgede kurulmuştu. Bu bölge kuzeyden Filistin, doğudan Şam Badiyesi/çölü, güneyden Hicaz badiyesi/çölü, batıdan Vadiu'l-Urâbe ile sınır olup kuzeyden güneye uzunluğu yüz, genişliği ise yirmi mil kadardı. Fakat bu sınırların genişliği muhtelif zamanlarda az çok değişmiştir. Edom arazisi taşlık ve dağlık olduğundan Araplar buralara Biladu Cibâl adını verdikleri gibi Yunan coğrafyacıları da bölgeyi taşlık (Arabia Petra) dedikleri kısımdan saymışlardır.

Haceriyye yani taşlık adı, bölgenin hükümet merkezi olan Petra şehrinden dolayı verilmiştir. Petra adı da, bu şehre İbraniler tarafından verilen Silâ' isminin tercümesidir. Çünkü Sila' da Petra gibi taş anlamındadır.

Yunanlıların Edoma dedikleri Cibal bölgesi, yani Edom yöresine Yahudiler de Saîr adını veriyorlardı. Bu bölgenin ilk sakinleri, mağaralarda yaşayan Hurîler idi. Bunlara Yunan coğrafyacıları Troglodytes demekteydiler. Bu eski kavmin meskeni olan doğal ve yapay mağaralara Petra dağlarında hala rastlanmaktadır.

Sifru't-Tekvîn'de zikredildiği üzere; belirlenemeyecek kadar eski zamanda, Edomlular adı geçen yöreyi istila ederek eski sakinlerinin yerlerine yerleşmişlerdir. Edomlular, her biri bir reis idaresinde birçok kabileden oluşmuşlardı. Milattan önce üçüncü asırda İsrailo-

ğullarının hükümdarı Talut (Saul) Edomlulara saldırmış, fakat bunları tamamıyla dağıtamamıştı. Daha sonraları Hz. Davud (as) Cibal bölgesini tamamıyla ele geçirerek Edomluları itaat altına almayı başarmıştı. Edoma arazisi bu tarihten itibaren Urşalim/Kuddüs'ten Kızıl Deniz'e giden yolun güzergâhını teşkil etmeye başladı. Hz. Davud'un oğlu ve halefi Hz. Süleyman (as) döneminde Edoma generallerinden biri İsrailoğullarının hâkimiyetinden kurtulmak için bir isyan hazırlamış ise de hiçbir şeye muvaffak olamamıştır. Bu yöre Yehûşâfât zamanına kadar, Benî İsrail'in nüfuzu altında kalmıştı. Fakat burada Edomlular, İsrailoğullarının düşmanları ile birleşmiş ve nihayet bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Babil hükümdarı Nabuchodonosor yani Buhtu Nasr, İsrailoğulları hükümdarlarından Yevâhîm ve Sıdkiya zamanlarında Urşalim üzerine yürüdüğü zaman, Edomlular kendisini desteklemiş, Kudüs'ün yağmalanıp tahrip edilmesinde ve İsrail oğullarının öldürülüp yok edilmelerinde oldukça büyük faaliyet göstermişlerdir. Buhtu Nasr, Edomluların bu hizmetlerine ödül olarak, devletlerini destekleyerek sınırlarının bir taraftan Akdeniz'e diğer taraftan Mısır'a kadar genişlemesine yardım etmiştir.

Fakat, Edomlular batıya doğru saltanatlarını genişlettikleri dönemde, Nebatî denilen ulus, doğudan kendilerine saldırmış, memleketlerini zabtederek yerlerine oturmuşlardır. Bu tarihten itibaren, yenik Edomlular, galipler ile birleşmiş, birleşik bir kitle teşkil etmişlerdir. Bu suretle Nebatîler, milattan önce dördüncü asırdan itibaren bir devlet kurmuş ve bu devlet milattan sonra ikinci asrın başına kadar varlığını sürdürerek miladi 106'da Romalıların Hâkimiyeti altına girmiştir.

Nebatîler

Edom bölgesinde bir hükümet kurmayı başaran Nebatîlerden, Arap tarihçileri hiç bahsetmemişlerdir. Gerçi Arapça eserlerde ara sıra "Enbat" ismine rastlanmaktadır. Fakat Araplar bu isimle Petra'daki ulusu değil, Irak halkını kastetmektedirler. Tarih, Petra Nebatîleri hakkındaki bilgileri Yunan tarihçiler ile Tevrat'ın bölümlerine, bir de son zamanlarda keşfedilen tarihi eserler ve kitabelere borçludur.

Nebatîlerin kökeni konusu, tarihçiler arasında oldukça tartışma doğurmuştur. Tevrat'a dayananlar, Nebatîlerin; Nebayit b. İsmail'in soyundan geldiklerini iddia etmektedirler. Doğu dilleri uzmanlarından Etien Marc Quatremére de Nıbt isminin Fırat ve Dicle nehirleri arasında ikamet eden halkı ifade ettiğini ileri sürerek Nebatîlerin aslen Iraklı oldukları, daha sonra buradan göç ederek Edom yöresine yerleştikleri fikrini savunmuştur. Bazı tarihçiler de Nebatîlerin aslını Arapların meskün bulundukları beldenin ortasındaki Cebelu Şemer/Şemer dağında aramışlardır. Bu fikrin savunucularına göre, önceleri Şemer dağında ikamet eden Nebatîleri, Irakın verimli ve zengin toprakları çekmiş ve Asurluların kendilerini sürüp çıkardıkları zamana kadar, Irak'ta kalmışlardır.

Diğer bir grup tarihçi ise, Nebatîlerin Basra Körfezi sahillerinden geldiklerini iddia etmişlerdir. Fransız oryantalistlerinden Coussin de Perceval da Nebatîlerin Irak'tan gelmiş olduklarını kabul etmektedir. Fakat bu müellife göre, Nebatîleri Edom yöresine getiren Buhtu Nasr'dır. Bu son ihtimal dikkate alındığında Nebatîlerin Edom bölgesine geliş zamanları milattan önceki altıcı asra ait bir olay olması gerekir.

Nebatîlerin kökenine dair daha pek çok nazariye bulunmaktadır. Bütün bu nazariyeler netice itibariyle bu ulusun Arap veya Ârâmî oldukları meselesinin çözümüne katkı sağlamaktadır. Petra Nebatîlerine ait kitabelerin Aramca yazılmış olduğuna dayananlar, bu ulusun Ârâmî kökenli olduklarını kabul etmişlerdir. Fakat buna karşın, Nebatîlerin Arap olduklarını destekleyen veriler daha çok ve daha güçlüdür.

Birincisi, Nebatîlerden bahseden eski Yunan tarihçileri, bunlara Arap adını vermiştir. İkincisi, bu ulusun kitabelerde görülen hükümdarlarının isimleri; Hâris, Ubâde, Rîbâl, Mâlik ve Cemîle gibi Arap isimleridir. Nebatîlerin Arap olduğuna hükmedebilmek için bu isimler yeterli derecece güçlü birer şahittir. Zira Ârâmîlere ait kitabelerde görülen isimler, Arap isimlerinden çok farklıdır.

Gerçi Nebatîlerin kitabeleri de Ârâmî dili ve yazısı ile yazılmıştır. Fakat, buna dayanarak Nebatîlerin Ârâmî olduklarına hükmetmek doğru olamaz. Çünkü o dönemlerde bu yörede de Ârâmî lehçesi ve

yazısı herkes tarafından kullanılacak kadar yayılmıştı. Dolayısıyla Nebatîler de Arap olmakla beraber Aramcayı yazı dili olarak kullanmışlardır. Her halde Aramca, Nebatîlerin kendi aralarında kullandıkları dil değildi. Nebatîlere çağdaş olan Yunanlı tarihçilerin bunlardan Arap adı altıda bahsetmiş olmaları da bunu desteklemektedir. Nebatîlerin Irak Amâlikası'nın kalıntılarından olmaları ihtimali oldukça güçlüdür. Tarihçi Josephus'un Edom'un bir kısmını Amâlika ile meskün olarak göstermesi, diğer kısmını da kuzey Filistin'den sayması bu ihtimali güçlendirmektedir.[58] Gerçekte Hamurabî Devleti'nin yıkılışından sonra Amâlika, Irak'tan çıkarak Fırat nehri sahilinden Arabistan'a dağılmış, orada birçok kabile ve boya ayrılmıştı. Bunlardan bir kısmının Asuriler, Fenikeliler ve Mısırlılar arasında ki ticaret güzergahı olan Edom bölgesine yerleşmiş olmaları uzak ihtimal değildir. Esasen Araplar da İrmanîler adıyla İrem'den doğan kabileleri kastediyorlardı.[59] İbn Haldun, İrem sülalesinin İrmaniler adıyla anıldıklarını açıklamış olduğu gibi; Hamza İsfahanî de İrmanilerin Şam Nebatîleri, Urduvânîlerin de Irak Nebatîleri olduklarını yazmaktadır.[60] Asurlulara ait bazı kitabelerde de Nebatîlerin isimleri görülmektedir. Milattan önce yedinci asrın sonlarında ve Asur Banibal zamanına ait bazı kitabelerde, bu hükümdarın yendiği krallar arasında Nebatî hükümdarı da bulunmaktadır. Bu kitabede bahsedilen Nebatîlerin Irak Nebatîleri olmaları muhtemeldir. Petra Nebatîleri hakkındaki bilgiler açıkça, milattan önce dördüncü asrı geçmemektedir. Milattan önce birinci asırda vefat eden tarihçi Diodor, Büyük İskender'in haleflerinden Antigonis'in milattan 312 sene önce, Petra üzerine gerçekleştirdiği askeri seferini izah ederken Nebatîler hakkında oldukça önemli bilgiler vermiştir. Diodor diyor ki "On bin kadar seçkin savaşçı çıkaran Nebatîler, çöl kabileleri arasında emsalsizdiler. Sarp ve kurak memleketleri, hürriyet ve bağımsızlıklarını korumalarına imkan vermiştir. Çünkü bunlar dış saldırıya uğradıkları zaman memleketlerindeki sarp dağlara çekilirler, derbentleri kapatırlardı. Hiçbir düşman ordusu susuz çölü geçerek bu sarp dağlarda onları takibe muvaffak olamazdı. Hâlbuki Nebatîlerin kendileri, kayalar arasında açmış oldukları sarnıçları kış mevsiminde

58 Josephus, Ant.III.
59 İbn Haldun, II, 278.
60 Hamza İsfahani, 97; İbn Haldun, 170.

yağmur suları ile doldururlar, düşmanları susuzluktan kırılırken kendileri, çekildikleri sarp yerlerde hiçbir sıkıntı çekmezlerdi. Nebatîler bu yörelerde Edomlulara halef olmuşlardır.

Büyük İskender'in diyadoklarından yani haleflerinden Antigonis Mısır'da hâkimiyet kurmuş olan Batlamyus üzerine yürüdüğü zaman, Nebatîler ülkesinden geçmeğe mecbur olmuştu. Mısır'a gidebilmek için ya Nebatîlerle anlaşmak veya onları yok etmek gerekiyordu. Oysaki Batlamyus iyi ilişkileri ile Nebatîlerin kalplerini kazandığından Antigonis için bunlarla anlaşmak ihtimali kalmamıştı. Zorunlu olarak, uzaklaştırılmalarına karar verdi.[61] Nebatîlerin bir savaşla meşgul olmalarından faydalanarak şehirlerini istila ederek talan ettirdi. Nebatîler, geri çekilen Antigonis ordusunun artçılarını tamamen kılıçtan geçirdiler.

Antigonis, hiçbir şeye muvaffak olamadığı gibi ordusunun bir kısmının da boş yere yok olmasına sebebiyet vermiş oldu. Cüretkar Nebatîleri kesin bir şekilde mahvetmek için oğlu ve aynı zamanda ordusunun komutanı olan Dimitriyos'un komutası altında yeni bir ordu gönderdi. Nebatîler kendi kuvvetlerinin beş on misli büyüklüğünde olan bu muazzam orduya karşı koyamayacaklarını anlayınca, kalelerine çekilerek Antigonis'e, bir dilekçe gönderdiler. Âramî yazısı ile yazılmış olan bu dilekçede, geçmiş hareketleri için özür diliyor, kendilerini savunma dışında bir şey yapmamış olduklarını, savunmanın da bir suç olamayacağını ileri sürerek bağışlanmalarını rica ediyorlardı.

Antigonis, Nebatîleri avlamak için, bu dilekçeye uygun bir cevap verdi. Fakat Nabatîler bu cevaba güvenemediler. Dimitriyos, Nebatîleri sığındıkları yerde muhasara altına aldı. Uzun süre devam eden kuşatma, hiçbir sonuç vermedi. Nihayet kuşatılanlardan birisi sur üzerine çıkarak Dimitriyos ile mülakat talep etti. General: "Bizimle neden savaşıyorsunuz? Biz medeni ulusların arzulamayacakları bir çölde oturuyoruz. Bu mücadele, esir olmamak için sığındığımız, yaşayabilmek için gerekli olan her şeyden yoksun şu taş yığını için mi? Bizi bırakıp giderseniz bu günden itibaren sizin en sadık taraftarları-

61 Sharpe, I, 276.

rız oluruz. Yok, kuşatmayı sürdürürseniz, emin olunuz ki çekeceğiniz meşakkatten başka bir şeye ulaşamayacaksınız. Bu dayanıklı kalenin ele geçirilmesi ancak hepimiz öldükten sonra mümkün olabilir. Bu taktirde de elinize, sizin için hiçbir zaman yerleşmeye müsait olamayacak olan bu taş yığınlarından başka bir şey geçmeyecektir.

Nebatî hükümdarlarından bazısına ait sikkeler

Bu taşlar için mi bu kadar kan döküyorsunuz!." şeklinde bir konuşma yaptı. Nebatînin bu mantıklı ifadeleri Dimitriyos üzerinde gerekli etkiyi gösterdi. Dolayısıyla bir süre sonra ordusunu alarak çekildi.[62]

Öyle anlaşılıyor ki, bu tarihten sonra, Nebatîler medenileşmeye başlamış ve düzenli bir devlet kurarak hükümdarları adına sikke darbedecek kadar ilerlemişlerdir. Son zamanlarda bunlara ait keşfedilen paralarda hükümdarlarından çoğunun Hâris, Ubâde, Mâlik isimleri taşıdıkları görülmektedir.[63]

İsimleri bilinen Nebatî hükümdarlarından en eskisi milattan önce 169 tarihinde yaşayan I. Hâris'tir. I. Hâris, Seleucide/Selefkiye devleti krallarından Suriye hükümdarı Antiochus Epiphane ile İskenderiye hükümdarlarından Ptolémée Philométor ile çağdaşı idi. Bu iki devlet arasında meydana gelen ve Seleucide kralının galibiyetiyle sonuçlanan savaşta, muhtemelen Nebatîlerin, Suriye hükümdarı lehinde bir müdahaleleri olmuştur.

I. Hâris'in halefi Zeydâyil'dir. Onun zamanında İskenderiye'de II. Ptolémée Evergéte; Suriye'de ise Aleksandros hükümran idiler. Zeydayil'den sonra Nebatî devleti tahtına Erotimos lakabıyla meşhur

62 Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, 82.
63 Yunanlılar, Hâris'i Aretas, Ubâde'yi Obadas, Mâlik'i de Malichus şeklinde kaydetmişlerdir.

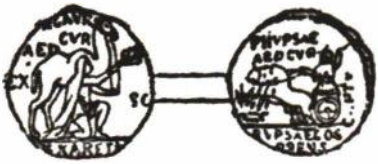
olan II. Hâris, geçmiştir. Bunun zamanında Mısır'da, II. Ptolémée Soter, Suriye'de de İskenderiyanus bulunuyordu.

Milattan 90 sene önce, Nebatî Devleti tahtına, I. Ubâde geçmiş, milattan önce 87 tarihinde de buna oğlu Zibâl halef olmuştur. Şimdiye kadar zikredilen Nebatî hükümdarlarının isimlerine (darbedilen) sikkeler bulunamamıştır. Fakat bunlardan sonra gelen on üç hükümdar adına basılmış olan bazı sikkeler bulunabilmiştir. Adına sikke basılmış olan Nebatî hükümdarlarının en büyüğü III. Hâris'tir.

III. Hâris, Suriye'nin bazı bölgelerini ele geçirmiş olduğundan Ptolémée'den nefret eden Suriyeliler kendisini, Dımeşk'in de fethine davet ettiler. III. Hâris milattan önce 85 tarihinde Şam'ı Ptelémée'nin elinden alarak Selefkiyelilere teslim etti. Hâris'in bu lütüfkarlığına bir şükran nişanesi olarak Suriye Yunanlıları kendisine *Phil Heléne* yani *Yunan Dostu* ünvanı vermişlerdir. III. Hâris, Hercanus ile kardeşi Aristopolos arasında baş gösteren taht mücadeleleri esnasında Hercanus'un tarafını tutarak Küdüs'ü/Urşelimi kuşatmıştı. Fakat Roma generallerinden Sacarous'un Kudüs'ün imdadına koşması III. Hâris'i Filadelfiya yani Rabbath Amman taraflarına kaçmak zorunda bırakmıştı. Hercanus da bu kaçışta Hâris ile birlikte bulunuyordu.

Fakat Aristopolos kendilerini takip ederek Bâbîrun adındaki yerde savaşa zorlamış, askerlerinden altı bin adam öldürmüştür. Üç sene sonra, Roma'da hükümran olan Pompeyus tarafından bu yöre valiliğine tayin edilen Sacarous, Nebatî Devleti'nin başkenti olan Petra üzerine yürümüştür. Fakat yolların sıkıntılı oluşu ve ordusunda baş gösteren erzakın kıtlığı yüzünden Petra'yı kuşatamamış, III.Hâris'ten üç yüz riyal aldıktan sonra çekilmiştir.

Nebatî hükümdarlarından adına para bastıran ilk prens, III. Hâris'tir. Bu şahıs şimdiki Şâm vilayetinde hükümran olduğu zaman Seleucide/Selefkiye hükümdarlarının sikkelerini görmüş, onlar gibi kendisi de para/sikke darbetmeye başlamıştır. Bu paralardan bazılarının üzerinde III. Hâris ile Sacarous'un ittifaklarına delalet eden resimler bulunduğu gibi bir de deve ve güzel kokulu ağaç şekilleri de mevcuttur.

III. Hâris ile Roma komutanlarından Sacarous'un sikkeleri

III. Hâris'e halef olan II. Ubâde ile I. Mâlik zamanlarına ait zikredilmeye değer bilgiler bulunmamaktadır. III. Ubâde'ye gelince, onun zamanında Roma komutanlarından Alius Gallus Arabistan'ın fethine memur edilmiş, bu hususta Nebatîlerden de yararlanılmıştır. III. Ubâde ile çağdaş olan Strabon, Alius Gallus'un Arabistan seferi münasebetiyle Nebatîlerden de bahsetmiştir.

Strabon'un naklettiğine göre kayser Agostiyos milattan önce 18 tarihinde Mısır valisi Alius Gallus'u Arabistan'ın fethiyle görevlendirmişti. Alius Gallus, bu hususta Nebatîlerin yardımını istemiştir. Ubâde, Strabon'un adını Silos şeklinde kaydettiği vezirini Romalılara destek vermek için görevlendirdi. Silos, Roma ordularını geçişi zor olan yerlere sürükledi. Uzun zaman yollarda çeşitli sıkıntılar çekildi. Sonunda Strabon'un Rhamanitae adını verdiği beldeye ulaşabildiler. Buranın hükümdarının adı Elisaros idi. Romalılar bu şehri altı gün muhasara ettiler. Fakat aşırı sıcaklar ve susuzluk yüzünden daha fazla dayanamayarak yedinci gün çekilmeye mecbur oldular. Necrân ve Hicr yoluyla Kızıl Deniz sahiline inerek oradan Mısır'a döndüler. Bu tarihlerde Hicr, Romalıların hâkimiyetinde bulunuyordu.[64] Roma'da, büyük ümitlerle başlanılan Arabistan seferi, bu şekilde başarısız olmuş oldu.

Nebatî Devleti hükümdarlarından IV. Hâris döneminde Romalılar ile Nebatîler arasında oldukça kanlı bir savaş meydana gelmiştir. IV. Hâris, Herod Antipas tarafından himaye edilmekteydi. Fakat evlendiği Romalı bir kadın yüzünden araları açıldı. Gerçekleşen kanlı savaşta Herod müthiş bir hezimete uğradı. İmparator Tiberiuos, Hâris'in ya parangaya vurularak Roma'ya getirilmesini veya öldürülerek başının gönderilmesini Vittellius'a emretti. Vittellius, Petra üzerine yürüdü. Hazırlıklarını tamamlamak üzere Kudüs'de bir

64 Sprenger, *The Camping of Aelius Galles in Arabia.*

süre ikamet etti. Bu esnada Tiberiuos'un ölüm haberini aldı (m.37). Bunun üzerine Vittellius, Hâris'in üzerine yürümekten vazgeçerek Antakya'ya döndü. Hâris de Şâm şehrine gitti. Havarilerden Sen Pavlos'un Kutsal kitaplarda görülen kaçışı bu zamana denk gelmektedir.

IV. Hâris'ten sonra Nebatî Devleti hakkında tarih kitaplarında o kadar fazla bilgi görülmemektedir. Öyle anlaşılıyor ki miladi kırk yılından sonra Nebatî Devleti zayıflayıp yıkılmaya yüz tutmuştur. Keşfedilen sikkelerden *Filubater* lakabını taşıyan IV. Hâris zamanından itibaren devlet işlerine kadınların da karışmaya başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim IV. Hâris'in Hulda ve Şakila adlarındaki eşleri adına para basılmıştır. IV. Hâris'in halefi II. Mâlik döneminde de eşi Şakila büyük bir nüfuz kazanmıştı. Mâlik'in ölümünden sonra Şakila, oğlu II. Ribâl'e vesayetten yine devlet işlerini elinde tutmuş, ondan sonra da saltanat ve nüfuz Ribâl'in eşi Cemile'ye geçmiştir. Nebatîlerin son hükümdarı olan III. Mâlik döneminde Roma imparatoru Tarajan Mısır ordusunun yardımıyla Petra'yı zaptetmiş ve miladi 106 tarihinde Nebatî devletine son vermiştir.[65] Romalılar, Nebatî devletinin yıkılışını büyük bir sevinçle alkışlamış, bu zaferin hatırasını tebcilen para bile bastırmışlardır.

65 Keşfolunan sikkeler ile diğer tarihi kaynaklarda isimleri görülen Nebatî hükümdarları şunlardır:

İsimleri	Yaklaşık saltanat süreleri
I.Hâris	M.Ö.169
Zeydâyil	M.Ö.146
II.Hâris	M.Ö.110-96
I.Ubâde	M.Ö.90
I.Ribâl b. I.Ubâde	M.Ö.87
III.Hâris b. Ribâl	M.Ö.87-62
II. Ubâde b. III.Hâris	M.Ö.62-47
I.Mâlik b. II.Ubâde	M.Ö.47-30
III.Ubâde b. I.Mâlik	M.Ö.30-9
VI.Hâris b. I.Mâlik	M.Ö.9-M.S. 40
___(Eşi Melike Hulda)	
___(Eşi Melike Şakila)	
II.Mâlik b. IV.Hâris	M.S.40-75
___(eşi Melike Şakila)	
II.Ribâl b. II.Mâlik	M.S.75-101
___(Valide ve vasiyesi Melike Şakila)	
___ (Eşi Melike Cemile)	
III.Mâlik	M.S.101-106

(Dussaud, J. efs-1904).

I. Hâris döneminden IV. Hâris'in saltanatının sonlarına kadar geçen zaman, Nebatî Devleti'nin en parlak dönemidir. Bu dönemde Nebatîlerin sınırları, batıda Sina Yarımadası'nın arkalarına, doğuda Havrân'dan, Irak sınırlarına, güneyde Vadiu'l-Kura'ya kadar genişlemişti. Semudluların ülkesi olan Hicr de Nebatîlerin egemenlik alanlarına girmişti. Romalılar, Mısır ve Suriye bölgelerini istila ettikten sonra Nebatîleri de ortadan kaldırmak istemiş, imparator Agustos döneminden itibaren Nebatîlerle çarpışmaya başlamışlardır. Sonunda imparator Tarajan'ın kesin darbesiyle Nebatî Devleti yok olmuştur. (m.106). Devletlerinin yıkılışından sonra Nebatîler, bağımsızlıklarını kaybetmenin bir sonucu olan aşağılayıcı bir dinginliğe atılarak asabiyetlerini kaybetmiş, Süryanî ve Âramî uluslara karışarak Suriye ve Filistin sınırlarında Sina'dan Fırat'a kadar uzanan çöllere dağılmışlardır.

Nebatî Devleti ve Petra Şehri

Nebatî Devleti'nin güçlü zamanlarda, ülke, Arap Yarımadası'nın hemen hemen bütün kuzey bölgesini kapsıyordu. Mevâb, Belkâ', Havrân, Sinâ, Hicaz'ın kuzeyi, bu bölgeye dahildi. Kadim zamanlarda bu yörenin en ünlü beldelerinden olan Petra, Busra, Ezruh, Umman, Cereş, Kerek, Şubek, Eyle, Hicr gibi şehirler Nebatîlerin hâkimiyetine geçmişti. Bu şehirlerin kalıntılarında görülen ve Nebatî diliyle yazılan kitabeler, bu hâkimiyetin ayakta kalan göstergeleridir.

Nebatî medeniyetinin hatırası olan kitabeler, özellikle, Petra, Hicr, el-Ulâ, Hubran, Salhud, Mâdâ, İmtân, ile Sinâ'daki Vadiu'l-Mekteb'de keşfolunmuşlardır. Bu kitabeler miladi on dokuzuncu asrın son yarısından itibaren okunmağa başlanmıştır. Şam şehri sınırlarındaki Demmer'de de Nebatîlere ait bir kitabe bulunmuştur.

Milattan önceki birinci asırda yaşayan Yunan tarihçilerinden Sicilyalı Diyodore Nebatîlerin adâb ve ahlakına dair şu bilgileri vermektedir. "Nebatîler, nehir, ırmak ve kaynak namına hiçbir şey bulunmayan çorak bir çölde yaşarlardı. Tarımla uğraşmak, ağaç yetiştirmek, şarap içmek, ev inşa etmek, bunlara göre yasaktı. Çiftçilik ve ev yapmayı, göç etmeye engel sayarlardı. Yasağa muhalefet edenler, ölümle cezalandırılırlardı. Nebatîler develerin veya koyunların sütü veya etiyle yaşar, oralarda çokça yetişen *men* [Kudret

helvası] ile yerel bir tür su içerlerdi. Başlıca ticaret mallarını teşkil eden mirsafi ve sair parfüm malzemelerini Akdeniz sahilleri ile Arap Yarımadasından ve karasakızı Lut denizinden getirerek Mısır'a ihraç ederlerdi. Nebatîlerden çölde ikamet eden birçok kabile de bulunmaktaydı. Nebatîler, Yemen ile Mısır ve Akdeniz Sahilleri arasındaki ıtriyat ticaretini ellerine almışlardı. Mısırlılar, ölüleri mumyalamada kullandıkları karasakızı Nebatîlerden satın alıyorlardı. Nebatîler çöllerde tam bir özgürlük içerisinde yaşarlardı. Güçlü olduğunu öğrendikleri bir düşman, memleketlerine hücum ederse derhal çöle çekilirlerdi. Hiçbir düşman kendilerini burada takip edemezdi. Çünkü susuzluktan dolayı çölde askeri hareket olanağı bulunmazdı. Hâlbuki kendileri, yeraltında yaptıkları, gizli sarnıçlardaki sular ile geçinirlerdi.[66]

Nebatîler, daha sonra Yunanlıları taklit ederek para basmaya/darbetmeye başlamışlardır. Yunan muhibi/dostu (phil heléne) lakabını taşıyan III. Hâris adına darbedilen sikkelerin bir yüzünde Hâris'in sağa bakan başı, diğer yüzünde ise zafer işareti olduğu anlaşılan bir kadın resmi bulunmaktadır. Bu resmin arkasında Haris'in Yunanca adı olan Basileas-Areteou ve önünde de Phil heléne yani "Yunan muhibi" tabiri kazınmıştır. III. Hâris'in farklı şekillere sahip sikkeleri de keşfedilmiştir.

II. Ubâde'ye ait sikkelerin bir tarafında ise bu hükümdarın başı, diğer yüzünde de bir karkas kuşu nakşedilmiştir. Kuşun bulunduğu yüzde Nebatî yazısı ile Melik Ubâde, arka yüzünde ise Nebatî hükümdarı ifadeleri yer almaktadır. Başın bulunduğu tarafta bir de sekizinci sene ifadesi bulunmaktadır. II. Ubâde'nin paralarının bazıları üzerinde de bir baş yerine iki taş tasviri vardır. I. Mâlik'in sikkelerine gelince, bunların da, bir tarafında iki baş, diğer tarafında da karkas kuşu tasvirleri bulunmakta ve el-Melik Malik Meliku'l-Enbat (Nebatîlerin hükümdarı Kral Malik) ifadeleri işlenmiştir.

Nebatî Devleti'nin başkenti olan Petra şehri, Vadiu Musa'da, Tedmur ve Gazze ile Basra körfezi, Kızıl Deniz ve Yemen arasındaki yolların birleştiği noktada bulunuyordu. Strabon bu belde hakkın-

66 Corci Zeydan, *el-Arabu Kable'l-İslam*, s.77.

da şu bilgileri vermektedir: "Petra, düz bir yerde bir kaya şehirdir. Etrafı, sağlam bir kale gibi büyük sahralarla kuşatılmıştır. Bu sahraların arkası yakıcı bir kum deryasıdır."

Petra'nın kurucusu Nebatîler değildir. Bu şehir, Edomlulardan kalmıştır. Tevrat'ta, milattan önce 837 tarihinde ve Emsiya zamanında bu şehrin mevcut olduğu ve sila' yani "taş" olarak isimlendirildiği zikredilmektedir.[67] Sila', Nebatî Devleti'ne geçtikten sonra Yunanlılar bu şehri Petra adıyla tanıttırınışlardır. Eski Arap eserlerinde Petra'dan hiç bahsedilmemiştir. Yalnız Yakut el-Hamevî, Vadiu Musa'da Sila' adında bir kaleden bahsetmiştir. Muhtemelen Taş anlamını ifade eden Sila' ile Petra kastedilmiştir.[68]

Araplar, İslâm dininin yayılmasını müteakip Petra şehrini de tanımış, buraya er-Rekîm adını vermişlerdir. Müslümanlar tarafından Petra'ya verilen er-Rekîm adı Yunanlılarca bu beldeye verilen Arke adının değişmiş bir ifadesidir.

Petra'da Nebatîler zamanında özellikle I. Hâris döneminden itibaren birçok bina yapılmış, burası çöl içerisinde muazzam bir belde haline getirilmiştir. Fakat Nebatî Devleti'nin yıkılışından sonra, şehir de yıkılmaya yüz tutmuş, tedricen yıkılıp gitmiştir. Bu gün bu eski beldenin harabeleri üzerinde, geçen ve tahripkâr olan onca zamana rağmen hala ayakta kalan bir takım muazzam kalıntılar görülmektedir. Bunların en büyüğü Firavun Hazinesi denilen binadır.

Firavun Hazinesi, kaya içinde oyulmuş yüksek bir binadır. Cephesi üzerinde Nebatî yazısıyla bir takım kitabeler bulunmaktadır. Binanın yan tarafında kayaya oyulmuş bir geçiş yolu, geniş bir çukura çıkmaktadır. Bu çukurda doğal veya yapay olan on kadar mağara yer almaktadır. Mağaralardan bazılarının cephelerinde bir takım şekiller görülmektedir. Mağaraların, bu yörelerin en eski sakinleri olan Hûrîlere ait olduğu sanılmaktadır.

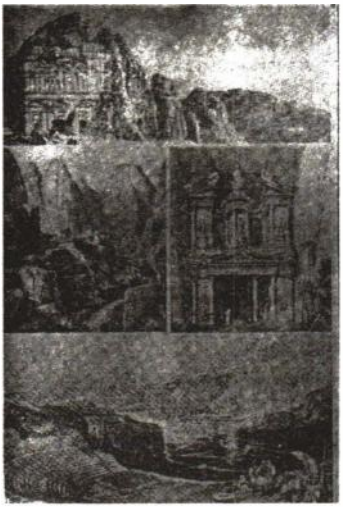
67 Hamza el-İsfahani, *Sifru'l-Muluk es-Sanî*, s.14.

68 Yakut el-Hamevî, c.III, 117; İbn Hişam, c.II, s.164 ile Yakut Hamevî ve el-Bekrî, el-Betra maddesinde, Hazreti Peygamber'in Beni Lihyân ile olan gazvesi münasebetiyle zikredilen şehrin Petra olduğunu sanmışlardır. Ancak bu sanı yanlıştır. Çünkü el-Betra, Medine civarındadır. el-Betra ile Nebatîlerin başkenti Petra arasında beş yüz mil kadar bir mesafe bulunmaktadır.

Petrada Firavun hazinesi

Araplar er-Rakîm adıyla özellikle Firavun Hazinesi'ni kastetmişlerdir. Emeviler döneminde er-Rakîm oldukça ünlüydü. Halifeler bu yöreden geçtikleri zaman, Firavun hazinesine inerlerdi. Yezîd b. Abdulmelik'in buraya inmesi münasebetiyle söylenmiş olan bir kaside, Arap tarihlerinde oldukça ünlüdür.[69]

Petra harabeleri: Resimde yukarıda bu kadim kentin inşa edildiği kayalıklardan biri, bunun altında ve sağ tarafında bir mezar, sol tarafında şehrin girişindeki dere, alt tarafında tiyatro arkasında da vadiye doğru uzanan bölge görülmektedir.

Makrizi'nin ifadesinden anlaşıldığına göre, Bahri Memlukları zamanında Petra taraflarına gidenler, oralarda birçok kadim sikke

69 Yakut el Hamevi bu kasidenin şu parçasını kaydeder.

امیرالمؤمنین الیك تهوی ... علی الجنت الصلاد والصحوم
فکم عادت دونك من جهنم ... ومن نعل مطرّحة جسیم
یزرن علی تنائیة یزیداً ... باکناف البوقرّ وازرقیم
تهنك الوفود اذا اتوه ... بنصرالله وابنك المعظم

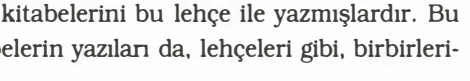
bulmuşlardı.[70] Nebatî Devleti zamanında Petra, doğu, batı, kuzey ve güney ticaretinin merkezi olmuştur. Bu sayede Nebatîler de bedevilikten kurtularak ziraat ve ticarete başlamış, Petra'yı sağlam binalarla süslemişlerdi. Nebatîlerin ticaret amacıyla bazen çok uzaklara kadar gitmiş olduklarına delalet eden eserler bulunmuştur. Bunlardan biri, İtalya'da bulunan bir kitabedir. Nebatî yazısı ile yazılmış olan bu kitabe, Saydu isminde bir Nebatî'nin IV.Hâris'in saltanatının on dördüncü senesinde Hâris'in eşi adına yaptığı bir vakıfnâmedir. Petra yıkıldıktan sonra, ticari güzergâh Tedmur'a kaymıştır.

Nebatîlerin Dil ve Yazıları

Nebatî Devleti zamanından kalma kitabeler, Aram lehçesi ve Nebatî yazısıyla yazılmışlarsa da, halkın kendi aralarında Arapça konuştukları şüphesizdir. Bunlar Aramî lehçesini herkesin konuştuğu bir dil şeklinde kabul etmişlerdi.

Aramca, Samî dillerinden biridir. Babil'e yerleşen ilk Samîler, Sümerlerden çivi yazısını alarak kanun ve yasal düzenlemelerini bu yazı ile kaydetmişlerdir. Bâbil ülkesinde ikamet eden etnik unsurların birbirleri ile olan çekişmelerine rağmen, Babil dili bu memleketin resmi dili olmuştu. Daha sonra Samî dilleri birbirinden ayrılınca her bir kol, birçok değişim ve dönüşüme uğramış çivi yazılarından kendi yazılarını türetmişlerdir. Türetilen bu yazılardan biri de Ârâmî yazısıdır.

Ârâmî harfleri

Aramca bir ara resmi dil mahiyetini almış olduğundan Nebatîler, Tedmurlular.... da bütün kitabelerini bu lehçe ile yazmışlardır. Bu muhtelif uluslara ait kitabelerin yazıları da, lehçeleri gibi, birbirlerine benzemektedir.

Nebatîler yazı dili olarak Âramîce, yazı olarak da Âramî yazısı kullanmakla beraber, kendi aralarında Arapça konuşuyorlardı. Kitabelerde geçen isimlerin Arap ismi olması da bunu desteklemektedir. Esasen Nebatîlerin kullandıkları Aramca asıl Aramca'dan farklıdır. Nebatî Aramcasında, bu ulusun konuşma dili olan Arapça'nın etkisi açıkça görülmektedir.

70 Markizi. I. 213.

Mamafih Nebatîlerin konuştukları Arapça'yı, İslâm'ın ilk yıllarında Arapların kullandıkları lehçenin aynısı saymak da doğru değildir. Bu iki Arapça arasında tekâmül yasasının gerektirdiği bir farkın bulunması doğaldır. Muhtemelen Nabatilerin kullandıkları Arapça, Havrân da Nemâre harabelerinde keşfolunan Amr b. İmriu'l-Kays'ın mezarı üzerindeki Arapça'ya daha yakın idi.

Tedmur Devleti

Suriye'nin başkenti Şam ile Fırat arasındaki çölün kuzey bölgesinde yer alan vahada kurulan bu devlet, başkentine nispetle Tedmur Devleti adını almıştır. Tedmur Şehri, Şâm'ın 260 km. kuzey doğusunda ve Fırat'ın 140 km. doğusunda, Şam ve Halep vilayetleri sınırında yer almaktadır.

Şam ile Fırat arasında uzanan çöl bir üçgen şeklindedir. Açının kuzeye denk gelen noktasında Tadmur bulunduğu gibi, iki sak (açının başnoktasından ayrılan iki tarafı) ından doğudaki Irak sınırını, batıdaki ise Şam sınırını oluşturur. Açının tabanı da Arap yarımadasının kuzeyindedir. Çölün kuzeyinde Tedmur'un bulunduğu saha bir vahadır. Bu vahaya, gayet iyi hurma ağaçları yetiştiği için, Yunan ve Roma coğrafyacıları tarafından hurmalık /hurma bahçesi anlamında Palmir adı verilmiştir.

Tedmur vahası, Şam, Halep, Hıms ve diğer Suriye şehirleriyle kadim Roma ve Yunan ülkelerinden Babil ve Irak dolaylarına giden yolların birleştiği, sulu ve verimli bir bölge olduğu için eski zamanlarda önemli bir ticaret merkezi idi.

Suriye ile Irak arasındaki en kısa yol çöl yoludur. Fakat bu susuz ve kuru kum sahrasından geçmek oldukça zor olduğu için örneğin Hîre'den Suriye'ye gitmek isteyenler, Fırat sınırı üzerinde kuzey doğu istikametini takibe mecbur oluyordu. Bu yol ise Tedmur'dan geçiyordu. Kervanlar, uzun ve yorucu seyahat esnasında Tedmur'da dinleniyor, daha sonra güneye dönerek Şam'a gidiyorlardı. Eski zamanlarda doğudan batıya ve batıdan doğuya giden ordular da; kervanlar gibi, bu yolu takip ediyorlardı.

Tedmur'dan ilk kez (Tevrat'ın) *Sifru'l-eyâm es-Saniyyesi*'nde Tedmur veya Tedmûr adıyla bahsedilmiştir. Tedmur beldesinin ilk ba-

nisi hakkında Arap yazarları muhtelif rivayetler kaydetmektedirler. Bu rivayetlerden birine göre bu şehrin kurucusu İsrailoğulları hükümdarı Hazreti Süleyman'dır. Fakat bu rivayet gerçeğe yakın görülmemektedir. Çünkü Tedmur Hz. Süleyman'ın egemenlik alanının dışında bulunuyordu.

Doğu ticaretini Kızıl Deniz yoluyla Ak Deniz'e kaydırmak suretiyle Filistin'in ihyası siyasetini takip eden Hz. Süleyman'ın Filistin haricinde ticaret güzergâhı kurulmasına taraftar olamayacağı kuşkusuzdur. Hz. Süleyman zamanından sonradır ki ticaret yolu, denizden karaya geçmiş ve böylece önce Petra, sonra Tedmur büyük bir önem kazanmıştır. Öyle anlaşılıyor ki; milattan önce altıncı asırdan itibaren, Yemen ve Habeşistan'dan Irak, İran ve Anadolu'ya giden ticaret kafileleri Suriye'nin yükseklerini geçerek Tedmur'a uğruyor ve buradan gidecekleri ülkelere dağılıyorlardı. Öyle ki Tedmur'un siyasî ve ekonomik önemi, özellikle ikinci miladi asrın ilk dönemlerinden yani Petra'nın düşüşünden itibaren daha da artmaya başlamış; miladi üçüncü asırda doruk noktasına ulaşmıştır.

Nebatîler gibi Tedmur sakinleri de köken itibariyle Arap idiler. Bunların da Amelika kalıntılarından oldukları sanılmaktadır.[71] Demek ki çöllerde dolaşan Amâlika Arapları, o zamanlarda da ticaret merkezi olan Tedmur vahasına yerleşmiş, kısa sürede oranın eski sakinlerini de temsil ederek Araplaştırdıkları gibi kendileri de medenileşmişlerdir. O dönemlerde Suriye yöresinde Âramî dili ve yazısı yayıldığından, bunlar da yazı dili olarak Aramca'yı kabul etmiş, kullanmışlardır. Nitekim isimleri, huy ve diğer özellikleri Arap olduklarını göstermektedir. Kullandıkları Aramca'da bile Arapça'nın rengi açıkça hissedilmektedir. Arapça da olduğu gibi Tedmur Aramcası'nda da kelimelerin sonunda i'rabın bulunması bunu desteklemektedir.[72] Bundan başka, Tedmurluların kabilelere ayrıldıkları görülmektedir. Bu şekildeki bir toplumsal yapı Araplara özgüdür.

Eski zamanlardan beri, ticaret güzergâhı olan Tedmur, ilk kez, Kudüs üzerine yürüyen ünlü Buhtunnasr (Nabuchodonosor) tarafından tahrip edilmiştir. Fakat Büyük İskender'in geniş imparator-

71 Bkz. İbn Haldun, II, 259.
72 Eney, Brit, Art, Sem, Lang.

luğunun enkazı üzerinde kurulan Selefkiye (Seleucide) Devleti döneminde Tedmur'un ticari önemi tekrar artmağa başlamış ve devletin iki önemli merkezi olan Selefkiye (Seleucide) ile Antakya (Antioche) arasında bir güzergâh olmuştur.

Tedmur öteden beri şehrin bazı "ileri gelenleri" tarafından idare ediliyor ve bağımsız olarak varlığını sürdürüyordu. Fakat, milattan önce birinci asrın ortalarına doğru, Romalılar Petra gibi Tedmur'a karşı da istila hırsı beslemeye başlamış, ünlü Marc Antonius'u bu şehrin fethiyle görevlendirilmiştir. Fakat Romalıların bu teşebbüsü bir sonuç vermemiştir. Tedmur miladi ikinci asrın ortalarına kadar bağımsızlığını korumuştur. Miladi 130 tarihinde Andrianus, Tedmur'u egemenliği altına alınca buraya Adnianus Polis adını vermiştir. Onun tarafından belediye işlerinin tanzimi ile gümrüklere koymuş olduğu vergi narhını açıklayan emirnamenin taş üzerine kazınmış bir sureti son zamanlarda keşfolunmuştur. Septime Seve döneminde Tedmur artık Roma sömürgeleri arasına girmiştir. Tedmur bu dönemde bir çeşit senato demek olan "Şeyhler Meclisi" tarafından idare ediliyor, başlarında da bir reis bulunuyordu. Hıristiyanlığın yayıldığı ilk dönemlerde Romalılarla İranlılar arasında savaş çıkınca, Tedmur'un servet ve önemi de artmağa başladı. Çünkü iki savaşan ülke arasında bulunuyordu. Romalılar için hareket üssü olan Tedmur, Doğa Roma'nın en önemli beldelerinden biri oldu.[73] Bu sayede Tedmurlular medeniyet sahasında oldukça ilerlemeyi başardılar. Hatta şeyhlerle ileri gelen emirler, Roma imparatorlarından rütbe ve makam alma hırsına bile düştüler. İmparatorların askeri hizmetlerine girenler görülmeğe başlandı. Bunların en meşhuru Uzeyne b. Hayrân b. Vehbu'l-Lât b. Nasr'dır. Tedmur, Roma'ya bağlı bulunmakla birlikte, eski idari şekli yok olmamıştı. Romalıların bu yöre üzerindeki hâkimiyeti yüzeyseldi. Gerçekte egemenlik ve nüfuz, Tedmur emirlerinin elinde bulunuyordu. Emir, tabası ile ilgili istediğini yapabiliyordu.

Romalılardan, *augoste* ünvanını alan Uzeyne, vatanperver bir emir idi. Romalıları Tedmur'dan çıkarmak için, gizlice planlar kurmaktan vazgeçmiyordu. Fakat daha sonra Romalılar Uzeyne'nin

73 Corci Zeydan, *el-Arabu Kable'l-İslam*, 84.

amacını öğrendiklerinden kendisini üçüncü miladi asrın ortalarında öldürtmüş, adamlarını da dağıtmışlardı.

Uzeyne'nin, biri Hayrân ve diğeri Üzeyne (Odenat) adında iki oğlu kalmıştı. Küçük oğlu Üzeyne, Romalılardan babasının intikamını alma amacında idi/niyetine sahipti. Dağlara çekilerek uygun bir zaman kollamaya başladı. Zeki, cesur ve azimli olan bu çocuk, Tedmur yöresindeki bedevilerin kalplerini kazandı. İhtiyaç durumunda kendisine yardım etmeleri hususunda onlardan söz aldı.

Miladi 258 tarihinde Romalı Valérian, İran hükümdarı I. Şapür üzerine yürüdüğü zaman Tedmur'a uğramıştı. Uzeyne'yi çağırarak kendisine *konsül* unvanı vermişti. Fakat bu teveccüh ve unvan da Üzeyne'nin intikam hırsını yatıştırmadı. İran ile Roma arasındaki bu savaş Şapür'un zaferi ve Valérien'in esareti ile son bulunca, Uzeyne, İran hükümdarına birçok hediye ile beraber, bir de ariza[74] gönderdi. Tedmur hükümdarı bu arizasında İranlılara yaklaşmak istiyordu. Fakat Uzeyne'nin bu müracaatı Şapür tarafından iyi telakki edilmedi. Bunun üzerine Uzeyne, kalben sevmediği Romalılarla birleşti. İmparator Gallienus'un gönderdiği cüzi bir kuvveti, kendi ordusuna ilave ederek İran hükümdarı üzerin yürüdü. İranlıların başına bela kesildi. İranlıların daha önce Romalılardan ele geçirmiş oldukları yöreleri geri aldığı gibi kisranın başkenti olan Medain'i de iki kez kuşattı. Zafer işareti olarak, aldığı esirleri, imparator Gallienus'a gönderdi. Bu zaferler, Uzeyne'nin güç ve nüfuzunu oldukça fazla artırmış oldu. Nüfuz sahası, Suriye'ye kadar genişlemeye başladı. İmparator da kendisini *augoste* ünvanı ile onurlandırdı.

Bu tarihte, Roma komutanları birer birer bağımsızlık iddiasında bulunmuşlardı. Uzeyne de Suriye'de bağımsız hükümdar gibi davranmaya başladı. Miladi 264 tarihine doğru Diyarbakır ve Musul dolaylarından Arap Yarımadasına kadar olan bölgeler, görünüşte Roma'ya bağlı olan (ancak) gerçekte bağımsız olarak hüküm süren Üzeyne'nin yönetimi altında bulunuyordu.

Uzeyne, İranlılarla savaşa devam ettiğinden Tedmur'da bulunmadığı zamanlar devlet işlerini eşi Zenubiya'ya yani Zeyneb'e bırakıyordu. Vefatından sonra, saltanat büsbütün Zenubiya'ya geçmiştir.

74 Dilekçe.

Zenubiya (Zénobie): Üzeyne miladi 267 tarihinde vefat ettiği zaman, dört oğlu kalmıştı. Bunlardan Vehbu'l-Lât, Hayrân'dan Teymu'l-Lât ise Zenubiya'dan ve en büyük oğlu olan Hirodis ise diğer bir eşinden doğmuştu.

Üzeyne'nin vefatını müteakip büyük oğlu Hirodis de öldü. Saltanat tahtı Zenubiya'nın en büyük oğlu olan Vehbu'l-Lât'a intikal etti. Yunanlıların Esinodoros adını verdikleri Vehbu'l-Lât henüz küçük olduğundan Zenubiya, oğluna vesayeten devlet işlerini idare etmeye başlamıştı.

Zenubiya, tarihte görülen kadınlar arasında müstesna bir şahsiyettir. İmparator tarafından, Romalılarca en büyük şeref lakabı olan *sitmiya* unvanı verilen Zenubiya, Araplara özgü özellikleri tam olarak kendisinde toplamıştı. Esmer, fakat güzel çehresi, siyah gözleri, delip geçen bakışları, sağlam bünyesi, gücü ve metaneti, yüksek lütufkârlığı ile Arap seciyelerinin bir örneği idi. Aram, Kıptî, Yunan ve Latin dilleri ile doğu ve batı tarihi bildiği sanılmaktadır. Arapça ise anadili idi. Eşinin bulunmadığı zamanlarda devlet işlerini oldukça büyük bir yetenekle idare etmiş, müstesna bir yaratılışta olduğunu eylem ve icraatıyla göstermiştir.[75]

Roma imparatorlarından Gallienus ve II. Claude dönemlerinde bağımsız olarak saltanat süren Zenubiya, miladi 270 tarihinde Roma imparatorluğunu ele geçiren Aurelianus döneminde bu bağımsızlığı bulamamıştı. Çünkü daha önce Roma, iç işleriyle uğraştığından sömürgelerin işlerine bakamıyordu. Fakat Aurelianus hükümdar olup iç içleri düzene sokunca, Tedmur için ya Roma'ya tam olarak bağlılığını arz veya düşmanlığını ilan etmekten başka yol kalmamıştı. Miladi 271 tarihinde Vehbu'l-Lât kendisine Roma imparatorlarının lakaplarından olan *augoste* ünvanını verdirdi. Sikkelerden de imparator Aurelianus'un adını kaldırarak ikinci tarz siyaseti takip etmeye başladı. Bu hareket, Roma'ya çok kötü etki ettiğinden Aurelianus, Tedmur hükümetini ortadan kaldırmaya kesin karar verdi. Halbuki Zenubiya, imparatorun Avrupa'daki meşguliyetinden faydalanarak Suriye, Mısır ve Mozopotamya ile Anadolunun Ankara'ya kadar olan kısmını nüfuzu altına almıştı.

75 Corci Zeydan, *el Arabu Kable'l-İslam*, 85-86.

Aurelianus Roma İmparatorluğunun hakimiyeti altında bulunan Asya'daki bölgeler için oldukça büyük bir tehlike olan Tedmur devletini ortadan kaldırmak amacıyla Roma'da büyük bir ordu toplayarak doğuya doğru harekete geçti. Zenubiya'nın ordusunda da Arabistanlı, Iraklı, Doğu Anadolulu ve Suriyelilerle beraber birçok da Rum bulunmaktaydı. Antakya ve Hıms'da gerçekleşen büyük muharebede, Zenubiya'nın kuvvetleri perişan oldular. Bunun üzerine Suriyeliler de kendisine isyan ederek Aurelianus'un tarafına geçtiler. Bu hezimete rağmen, Zenubiya Roma'ya itaatini arzetmemiştir. Fakat Aurelianus, para gücüyle Araplar arasına müthiş bir nifak sokmayı başarınca, Zenubiya artık Tedmur'da duramadı. İran'a kaçmaya mecbur oldu. Tedmur da miladi 272 yılında Romalıların eline geçti. Asırlardan beri bağımsız olarak yaşayan Tedmur artık Roma'nın gerçek bir sömürgesi olmuştu. Aurelianus, Tedmur'daki hazineleri aldıktan sonra halk hakkında bir genel af ilan etti.

Zenubiya'nın Romalılarla savaşı
Deve üzerinde olan şahıs Zenubiya iken, üzerine hücum eden imparator Aurelianus'un general ve askerleridir.

Fakat Tedmur, Mısır ve Suriye gibi esaret altında yaşamaya alışmamıştı. Bir süre sonra bir milli hareket baş gösterdi. Milli bağımsızlığın tekrar kazanılması için yapılan ihtilal hareketi Tedmur için bir ölüm uyanışı oldu. Aurelianus, ihtilal hareketini kanlara boğdu. Taedmur surlarını yıktırdığı gibi sakinlerinin ileri gelenlerinin tamamını da öldürttü.

Zenubiya döneminde, gücünün zirvesine ulaşan Tedmur Devleti, yine bu kadın zamanında, Roma'nın kesin ve amansız bir darbesiyle yıkıldı, gitti. Zenubiya, garip tavırlarıyla müstesna bir şahsiyet idi. Ordusunun başında, deha sahibi bir komutan, savaş alanında yılmaz bir kahraman, sarayında dilber bir kraliçe idi. Seferlerde mahfeye bindiği nadir olurdu. Daima ordusunun başında ata veya hecin devesine binerek giderdi. Dilindeki fesahat, anlatım tarzındaki cazibeyle dinleyenlerini büyülerdi. Devlet işlerine dair olan oturumlara, başında taç, üzerinde ihtişamlı elbiselerle girer, oğlu Vehbu'l-Lat'ı da beraberinde bulundururdu.[76]

Bu dönemde Medain ve Roma saraylarının protokolu, Tedmur'da da uygulanırdı. Kisraların huzuruna çıkanlar gibi, Zenubiya'nın karşısında ayakta durma şerefine nail olanlar da yerlere kapanırlardı. Sarayında birçok hizmetçi bulunur, bahçeye veya sarayın revakına çıktığı zaman, Tedmur eşrafının kızlarından oluşan bir mevkip[77] kendisini takip ederdi.

Çoğunlukla, askerine sarayının önündeki meydanda resmi geçit yaptırır, başına değerli mücevherlerle murassa'[78] miğfer, arkasında savaş elbiseleri olduğu halde atlı saflar önünden geçerek askeri teftiş ederdi. Kendisini görenler, bir güzellik ve hamaset tanrıçası sanırlardı. Özetle; bu kadın, görüşlerindeki metanet, simasındaki tatlılık, tavırlarındaki nezaket, hareketlerindeki fetanet ve cesaret, siyasetindeki sağlamlıkla müstesna bir örnek idi.

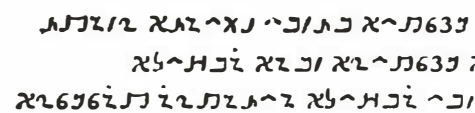
Kendine verilen Zenubiya adı Zeynep veya Bnt. Zubayî'in bozulmuş bir şeklidir. Tedmur'da eşi Uzayne ile beraber Zenubiya'nın da bir heykeli bulunmuştur. Uzeyne heykelin tabanındaki kitabede hükümdarın ismi ile beraber Meliku'l-Mulûk (Hükümdarların Hükümdarı) ve Muhyiu'd-Devle (devleti ihya eden) ünvanı da okunmaktadır.[79]

76 Corci Zeydan, *el Arabu Kable'l-İslam*, s.87.

77 Bir hükümdarı veya devlet ricalinden birinin arkasından yavaş yavaş yürüyen grup.

78 Murasa': Değerli taşlarla donanmış.

79 Arap tarihçileri, Hîre tarihinde ez-Zibâ' adında bir kadından bahsederler. Cuzeymetu'l-Ebrâş'ın sergüzeşti arasında ismi görülen bu kadının Zenubiya olduğunu iddia edenler vardır. Fakat İngiliz oryantalistlerinden Redhouse bu iddiayı cerh eleştirmekte, kabul etmemektedir.

Tedmur kraliçesi Zunubiya'nın heykeli üzerindeki kitabe[80]

Tedmur Medeniyeti

İlk zamanlarda doğu ile batı arasındaki ticaret iki yolla gerçekleştiriliyordu. Bunlardan biri deniz yoluydu ki Kızıl Deniz'den Mısır ve İskenderiye'ye, oradan da Akdeniz sahillerine giderdi. Diğeri de kara yolu olup Basra körfezi, Suriye Çöl'ü yoluyla yine Mısır'a ulaşırdı. Milattan önceki dönemlerle, milattan kısa bir süre sonrasına kadar bu yollardan biri Petra'dan geçiyordu. Miladi ikinci asırda Petra düşünce bu yol Tedmur'dan geçmeye başlamıştır. Milattan önceki asırlarda da, Tedmur da ticaret güzergâhı idi. Ancak, o derece işlek değildi. Tedmur, özellikle Petra'nın düşmesinden sonra büyük bir ticari önem kazanmıştır.

Roma'nın güçlü olduğu dönemlerde Arapyarımadası, Irak, Sind Nehri vadisi ile İran ve Hindistan ticari ürünleri hep Tedmur yoluyla batıya akıyordu. Ticaret güzergâhı üzerinde bulunmak, Tedmur'un medeniyet ve imarında en büyük etken olmuştur. Tedmurlular bu sayede zenginleşmiş, bedevi yaşamı bırakmış, ticaret ruhu kazanmışlardır.

Öyle anlaşılıyor ki Tedmur halkı da, o çağda diğer medeni ülkelerde olduğu gibi; başlıca iki sınıftan oluşmaktaydı. Seçkinler/havâs

80 Zunubiya heykeli üzerindeki bu kitabenin her satırı Arap harfleriyle şöyledir:

١ — صلمت سفطيا بت زبای نبرتا وزدقا
٢ — ملكتا سفطيمو زبدا رب حيلا
٣ — ربا وزبای رب حيلادی تدمور قرطموا
٤ — اقيم لرتبون بيرح ابدی شنة ٥٨٢

Corci Zeydan, Cook'dan (291. sayfa) bu kitabeyi Arapça'ya aşağıdaki şekilde aktarmaktadır.

١ — تمثال صنبيا بنت زبای الجليلة والتقية
٢ — الملكة . ان السبئيين زبدا القائد
٣ — الاعظم وزبای قائد تدمر العظيم
٤ — نصباه لسيدتهما فی شهر آب سنه ٥٨٢

sınıfı, sayı olarak az olmalarına rağmen Tedmur'un servet ve gücü, hep bunların elinde idi. Muazzam saraylarda, muhteşem binalarda ikamet ediyorlardı. Avâm tabakası ise, saz ve kamıştan yapılmış çadır biçimindeki barakalarda oturuyorlardı. [Havasın] bütün gereksinimlerinin sağlanması için didiniyor, çalışıyor, seçkin sınıfın etrafında bir demir hale oluşturuyordu.

Tedmur Devleti'nin kadim İskenderiye sikkeleri şeklinde parası vardı. Bu sikkeler üzerinde Tedmur hükümdarlarının resimleriyle bir takım yüzler kazınmıştı. Zenubiya'ya ait, keşfolunan paraların bir tarafında omuza kadar baş resmi ve etrafında Yunan harfleriyle

Zenubiya ve Vehbu'l-lât'a ait sikkeler

Septimiya Zenubiya yazısı bulunmamaktadır. Diğer yüzünde ise başka bir şekil yer almaktadır. Zenubiya'nın oğlu Vehbu'l-Lât adına basılmış/darbedilmiş bazı sikkeler de bulunmuştur.

Tedmur Harabesi

Tedmur'un eski ihtişamını gösteren tarihi eserler, bu gün bile hayret ve takdir edilecek kadar muazzamdır. Hala ayakta olan kalıntıları, sarayları, kocaman heykelleri, özetle [o dönemden kalma tarihi eserler] karşısında, insan bu yıkılmış şehrin geçmişteki haşmetini hayalinde çok güzel canlandırılabilmektedir.

Avrupalılar Tedmur harabesini Petra'dan daha önce tanımışlardır. 34 derece 25 dakika kuzey enlem, 36 derece 40 dakika doğu boylam üzerinde ve Halep şehrinin 240 km. güney doğusunda, Şâm'ın 260 km. kuzey doğusunda bulunan bu harabeler, bu gün bile kaybolan haşmetinin izlerini üzerinde taşımaktadır.

1691 senesinde Arapların rehberliği ile bu yöreyi ziyaret eden bazı İngiliz gezginler, Tedmur'un bulunduğu yerden Avrupa'yı haberdar etmiş, daha sonra buralara kadar gelen Fransa edebiyatçılarından ünlü Volney, "Tedmur Harabeleri" başlığıyla ibret gösteren bir hatıra yazmıştır. Tedmur harabeleri içerisinde hala ayakta olan mimarî yapıların en önemlileri Ba'l ile Büyük Revâk ve ölülerin gö-

müldükleri özel mezarlardır. Güneş'ten kinaye olan Ba'l'a mahsus mabed, her bir kenarının uzunluğu 740 ayak uzunluğunda kare şeklinde muazzam bir bina idi. Etrafı yetmiş ayak yüksekliğinde bir sur ile kuşatılmıştı. Bu kocaman mabedin dörtyüze ulaşan sutunlarından günümüzde yüz kadarı ayaktadır.

Tedmur harabeleri: Tedmur harabeleri günümüzde Suriye'nin en güzel manzaralarından sayılmaktadır. Resimde görülen harabeler dinî tanrılarla Tedmur'un geri kalan mimarî eserleridir.

Büyük Revâk'a gelince; bu abide gerçekten Tedmur'un hayretengizliğinden bir örnektir. Ba'l mabedinden yüz metre uzakta inşa edilmiş olan bu kocaman abidenin dayandığı sutunlardan 150 kadarı hala bütün azametiyle yükselmektedir. Bunların sayılarının önceleri yediyüz elliye ulaştığı anlaşılmaktadır. Büyük Revâk'ın ayakta olan sütunları, duvar ve kemerleri, hayret veren bir sanat örneğidir.

Tedmur'da Büyük Revâk harabesi

Ölülerin defnedildikleri yerler, dikdörtgen hisarlara benzemekte olup garip bir şekildedir. Her mezar, sekiz ayak yüksekliğinde ve otuz ayak genişliğinde dört tabakadan oluşmaktadır. Özel bir kapı ile bir tabakadan diğerine geçilebilmektedir. Şimdiye kadar bunlardan yüz kadarı keşfolunabilmiştir.

Tedmur harabelerindeki tarihi eserler üzerinde Ârâmî yazısı ve Tedmur diliyle yazılmış bir takım kitabeler bulunmuştur. Bu kitabeler, dörde ayrılmaktadır. Birincisi heykeller ve binaların üzerindeki kitabeler; ikincisi mezar kitabeleri; üçüncüsü dua ve salavat gibi bir takım dini yazılar; dördüncüsü de siyasî kitabelerdir.

Şimdiye kadar keşfedilip okunabilen kitabelerin en eskisi milattan yedi sene öncesine ait bir mezar taşıdır. Sonuncusu da Büyük Revâk'ın direklerinden ikisi üzerinde yer alan Uzeyne ve Zenûbiya isimleriyle Selefkiler takvimine ait 582 rakamını içeren kitabedir. Miladi 271'e denk gelen bu tarih, Tedmur Devleti'nin yıkıldığı yılı göstermektedir.[81] Demekki bu kitabe Tedmur Devleti'nin en son kitabesidir. Bu iki tarih arasındaki zamanlara ait de birçok kitabe keşfolunmuştur. Bunların bazıları hem Ârâmî hem de Yunan alfabesiyle yazılmıştır.

Tedmur, Aurelianus tarafından tahrip edildikten sonra eski önem ve canlılığını kaybetmiştir. Gerçi daha sonraları Justiyanus bir aralık Tedmur'u onarmışsa da, bu tarihi kent eski canlı halini bir daha bulamamıştır.

Arapça eserlerden, İslâm fetihleri esnasında Tedmur'un önemsiz bir kasaba halinde olduğu anlaşılmaktadır. Halid b. Velid, Suriye'yi fethettiği zaman, Tedmur'u da kuşatmış ve halkının isteğiyle şehri teslim almıştı. Tedmur'un muazzam binalarını gören Araplar, bu kocaman binaların, insanlar tarafından yapılamayacağı zannında bulunmuş olmalılar ki şehrin Hz. Süleyman dönemindeki cinler tarafından inşa edilmiş olduğuna dair bir efsane uydurmuşlardır.[82] Yakut

81 Cooke, *North Semitic Inscriptions*, p.313.

82 Miladi 604 tarihinde yani Nebevi hicretten 18 sene önce vefat eden, Ukkâz Panayırı'nın sahibi, Nâbiğatu'z-Zübyânî bu efsaneyi şu beyitlerle tasvir etmektedir.

أَلا سَايِلَانْ أَذْ قَالَ الأَبَانَةَ نَه ... قَرِيْبَ الجَزِيرَةِ فَاجِدْهُ عَنِ الفَنَدِ

وَجَيْشُ الجِنِّ أَنِّي قَدْ أَمَرْتُهُمُ ... يَبْنُونَ تَدْمُرَ بِالصُّفَّاحِ وَالعَمَدِ

el-Hamevî'nin ifadesine göre; Tedmur son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed tarafından ikinci kez tahrip edilmiştir. Buna rağmen Tedmur'un hicrî altıncı asra kadar yine meskûn olduğu anlaşılmaktadır. Mervân b. Muhammed, Tedmur'u tahrip ettiği zaman maiyetinde bulunan İsmail b. Muhammed b. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin rivayetine göre; memleketlerinin tahribine engel olmaya çalışan Tedmurlular, insafsızca yok edildikten sonra şehir de tahrip olunmuştur. Tahrib esnasında enkaz arasında bulunan bir kaya içerisinde, bir merkad/mezar bulunmuştur. Mezar açıldığı zaman, içerisinde bir divan üzerinde, arkasına dayanmış bir kadın cesedi görülmüştür. İsmail el-Kasrî'nin ifadesine göre; durumdan haberdar olan Mervân, hiç dokunulmaksızın bu yerin tekrar kapatılmasını emretmiş ve öyle yapılmıştır.[83] Yakut el-Hamevî'nin Tedmur'un bir tek harabelerinden bahsetmiş olması onun zamanında[84] bu şehrin metruk bir halde olduğunu göstermektedir. Aynı müellif, Tedmur'da taştan iki heykel bulunduğunu haber vermektedir. Bu heykellerin bilahare keşfolunan Zanubiya ve Uzeyne heykelleri olması muhtemeldir. Arap şairleri, hayretle seyrettikleri bu heykelleri etkili şiirlerle tasvir etmişlerdir. Bu şiirler arasında İbn Sa'lebe et-Temîmî, Ebü Dülef,[85] Muhammed b. Hâcip ve Ebü'l-Hasan el-İclî'nin şiirleri Arap edebiyatının ibretâmiz

83 Yakut el-Hamevî, II, 369.

84 Yakut el-Hamevî hicrî 629 tarihinde vefat etmiştir.

85 Basra'da Kasru Evs sahibi Evs b. Sa'lebe et-Temimi, Emevi halifesi Yezid b. Muaviye zamanında Irak'tan Şam'a giderken Tedmur'daki bu iki heykeli görmüş, hislerini Yezid'in huzurunda şu beyitlerle dile getirmiştir:

فاق اهل تدمر خيراق	انّا نسأما طول القيام
فابكنا على غير الحتايا	على جبل أشمّ من الرخام
فكم قد شفّ من عدد الليالي	لصرح كاد يرقى عند عام
وابكنا على سرّ الليالي	لأول من مروج ابي شمام
فان أهلك فربّ مسوّمات	صنواس تحت فتيان كرام
فراتصها من الاقدام قرع	وقد أرداها قطع الحمام
فليل الماء مصفرّ الجمام	عطين بين محمولاً عطوفا
فلما ان دوين صدون عنه	وجش قروح كالسية السطام

İbn Dülef de Şam seyahatında Tedmur'dan geçerken bu iki heykel karşısında hissettiği duyguları şu neşideye emanet etmiştir:

ماصوّرتان بقدس قدراعتا	اهل المجيء وجامعة الشتات
هيّرا على طول الزمان وسمه	لم يسأما من أنة وعناق
طفيزيتّ الدهر من شكياته	شخصيهما منه بسهم فراق
وليبليهما الزمان بكرّة	وتعاقب الاطلاء والاشراق
كم بطن العلماء ان لاخالد	غير الاله الواحد الخلاق

parçaları olarak zamanımıza kadar intikal etmiştir.[86] Fakat Arap şairleri bu heykellerin tarihi önemi ve değerini takdir edememiş olduklarından, bunlar hakkında yerliler arasında yayılmış bulunan menkıbelere dair hiçbir şeyi zikretmemiş, yalnız kişisel hislerini güzel bir şekilde dile getirmişlerdir. Hatta (bu şiirlerde) heykeller üzerinde kitabe vs. olup olmadığına dair de bir şey bulunmamaktadır.

Arabistan'ın Kuzeyindeki Çeşitli Milletler

Kadim Yunan yazarları gerek Arabistan'ın coğrafî özelliklerinden bahsederken ve gerekse bazı devletlerin tarihi durumları hakkında bilgi verirlerken Arabistan'da ve özellikle bu bölgenin kuzey kısmında ikamet eden bazı milletlerin isimlerini de kaydetmişlerdir. Asurlularla Mısırlıların Arabistan'da gerçekleştirdikleri fetihler (hakkındaki bilgiler) arasında da bazı Arap kavimlerinin isimleri görülmektedir. Ancak bu kavimlerin hiçbir kalıntısı (günümüze gelmemiş) olduğundan, haklarındaki bilgilerimiz oldukça azdır. Şüphe yok ki, Nebatîlerle Tedmurluların da medenileşmiş milletlerden oldukları, Ârâmî yazısı ile yazılmış kitabeleri keşfedilmemiş olsaydı bilinmeyecek; Hicaz'ın yukarı taraflarında ikamet eden kavimler gibi; onların da tarihleri mazinin karanlıkları içerisinde kaybolup gidecekti.

Yunan müelliflerinin, Hicaz'ın kuzey bölgelerinde ikamet etmekte olduklarını haber verdikleri kavimler, bir takım kabilelerden oluşmaktaydı. Bunların arasında devlet halinde yaşayanların bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Kadim Yunan kaynaklarına göre, Kuzey Arabistan'da Mısır sınırından Fırat boylarına kadar uzanan sahada ikamet eden Arap kabilelerinin en önemlileri şunlardı:

86 Muhammed b. Hâcib'in yine bu iki heykel hakkındaki şiiri de şudur:

أنذر صروفَ الدهر ما أتفهي ... غراءُ ليس بشبهِ غرامُ
أفكرُ فيكما فيطيرُ بوجي ... اذا أذهلت مصاحَها النيامُ
أعوذ من النصب اعتَّ نجمٌ ... أعنهما عند ظاك القيامُ
أمَلَّكتا قيام الدهر طبعاً ... هنالك ليس يفكه الاعدامُ
كأنهما مما قد رمان قضا ... أحمَّا لذى قاضٍ حِصامُ
يَجُرُّ الدهرُ يوماً بعد يوم ... ويمضى عامٌ بعد عامُ
ومُلكُهما يزيدهما جلالاً ... جلال الدُّرِّ زَيَّنَ النظمُ
وما تعدوهما بكتاب دهر ... سجيته اصطلامٌ واختزام

Ebü'l-Hasan el-İcli de Tedmur heykellerini şu kıtalar ile tasvir etmektedir:

أرى بتدمر تمثالَيْ زانهما ... تأنق الصانع المستبرق العطن
هما اثنان يروق العين حسنهما ... يستطعمان قلوب الخلق بالفته

1. Saracîn (Saracene): Şarkiyyûn kelimesinin bozulmuş hali olması muhtemeldir.

2. Sekânit (Sakanitae): es-Sukûn kelimesinin bozulmuş hali olması muhtemeldir.

3. Avâdiye (Oaditae): Âd kelimesinin bozulmuş hali olması muhtemeldir.

4. Leyânite (Laenite): Lihyân kelimesinin bozulmuş hali olması muhtemeldir.

5. Semârinî (Zamarinî): Şemmer kelimesinin bozulmuş hali olması muhtemeldir

Yunan müellifleri, bu kabileler hakkında öneme değer bilgiler vermemiş, yalnız bir vesileyle isimlerini zikretmişlerdir. Serâsîn dedikleri kabilelerin Sinâ yarımadasında ikamet ettikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Yunanlılar bu ismi daha sonra genelleştirerek Arap yarımadasının sakinlerinin tamamına vermişlerdir.[87]

Dolayısıyla Yunanlılara göre Serâsînler eski dönemden beri Mısır sınırına tecavüz ediyorlardı. Romalılar döneminde bile hücumlarını sürdürmüşlerdir. Romalılar bunları savaşarak değil, ancak ittifak ve anlaşmalarla bu tecavüzden vazgeçirebiliyorlardı. Miladi dördüncü asrın ortalarında, Serâsînlerin şeyhi vefat ederek, makamını Maviye adındaki zevcesine bırakmıştı.[88] Maviye, Romalılarla olan anlaşmayı bozarak Filistin ve Suriye üzerine yürümüş, Petra şehrini de zaptetmişti. Daha sonra bu zaferlerden cesaret alarak Mısır'ı fethe kalkışmıştı. Süveyş kanalın [ın olduğu yere] geldiği zaman imparator Valens saldırganın oldukça lehinde olmak üzere anlaşmayı yenilemeye mecbur olmuştur. Bu esnada Serâsînler arasında birçok Hıristiyan da bulunmaktaydı. Bu sebepten, imparatorla imzalanan anlaşmada, bu cemaatin kendilerine mahsus metropolitleri olması da kararlaştırılmıştı. Bu metropolit Musa isminde idi. Bu tarihten sonra Serâsinler, Mısırlılarla iyi geçinmiş, düşmanlarına karşı onlara yardım etmişlerdir.[89]

87 Corci Zeydan. *el-Arap kable'l-İslam.*

88 Maviye lafzı Mau's-Sema kelimesinin bozulmuş bir hali olması muhtemel olduğu gibi Hire hükümdarlarından Münzir'in ismi olması da muhtemeldir. Bkz. İbnu'l-Esir, I. 195.

89 Scharpe. *History of Egypt*, II, 293.

Yunanlıların Sina'da ikamet eden bir kavmin ismi olarak kaydettikleri Serâsîn ifadesinin kökeni meçhuldür. Bazıları bu lafzı, Arapça Sahraviyyîn (çölde yaşayanlar) veya serakîn ve yahut şüreka kelimelerinin bozulmuş hali saymışlardır. Bazıları ise [kelimenin] aslının şarkiyyîn kelimesi olduğunu tercih etmişlerdir.

Roma doğu memleketleri tarihi incelendiği zaman, görülecektir ki Suriye şehirleri ve özellikle çöle yakın olan Hıms, Hama, Şâm, Rehâ, Havrân ve Balka beldeleri birçok kez Arapların hâkimiyetine geçmiştir. Milattan önce birinci asırda Pompeius, Mısır'a girdiği zaman Hama'da bir Arap devleti, Suriye'nin diğer şehirlerinde de başka devletçikler bulunmaktaydı. Yunanlılar bu prenslerden bir kısmının isimlerini bile kaydetmişlerdir.[90]

Tarihçi Dussaud, Cebelu'ş-Şeyh'te hükümran olan Etorya (?) emirliğinin de Arap olduğunu iddia etmektedir.[91]

Kadim Milletler ve Araplar

Eski zamanlarda, Arap ülkesi zaman zaman yabancı büyük hükümdarların saldırılarına maruz kalmış, bu suretle Araplar da eski milletlerin bir kısmının tarihlerine dahil olmuşlardır. İlk çağların mamur ülkelerinden Suriye veya Mısır'ı istila etme hırsına düşen, yahut Irak'ın verimli sahalarına göz diken eski büyük hükümdarlar, güzergâhlarına denk gelen eden Güney Araplarıyla çarpışmış, kimisi de Arabistan içlerine kadar sokulmuşlardır. Arap ülkesine tecavüz eden kadim milletler; Mısırlılar, Babilliler, İranlılar en sonra da Romalılar olmuşlardır.

Mısırlıların Arabistan'a Tecavüzleri MÖ. 1700-MÖ. 1166

Komşu devletlerden Arabistan'a ilk önce saldıran Mısırlılardır. On sekizinci sülalenin kurucusu Ahmôzis milattan 1700 yıl önce Chaso, Amâlika veya Hiksosları Avaris ve diğer Mısır topraklarından çıkardıktan sonra onları Sina yarımadasının ortalarına kadar sürmüştür. Fakat bu esnada Etopyalılar ile Nubyeliler Mısır'a saldırdıklarından, daha ileri gidememiş, memleketini kurtarmak için dönmek zorunda kalmıştır.

90 Yunanlıların kaydettikleri hükümdar isimleri şunlardır: Azizus, Zamblichus, Sampsigernamus ve Soemus'tur.

91 Dussaud, *Les Arabes en Syrie avone l'Islam*, 10, 14.

Amâlika devletinden önce, Arabistan ve sair doğu ülkeleri, Mısırlılarca bilinmemekteydi. Fakat Şasüları Mısır sınırından uzaklaştırdıktan sonra Babilliler ve Fenikeliler gibi medeni milletlerin varlığından haberdar olmuşlardır. Şâsüların istibdadı, o zamana kadar atalet uykusuna dalmış olan Mısırlılarda bir uyanışa yol açmış, onları ülkeyi genişletmeye hırslandırmıştır. Bu sülaleden zuhur eden III. Thoumòsis ki –Tarihte firavunlar Napolyonu sayılır- milattan önce on üçüncü asırda büyük bir ordu ile doğuya yürüyerek Süveyş Kanalı yoluyla Arap yarımadasının kuzey bölgesini; Suriye, Filistin, Fenike ve Fırat ile Dicle nehirlerinin arasındaki bölgeleri istila etmiştir.

III. Thoumòsis'in yendiği uluslardan biri de Şâsülar idi. Mısır'da keşfolunan tarihi eserler arasında III. Thoumòsis'in zafer hatırası olarak yazılmış önemli bir kitabe de ele geçmiştir. Bu kitabede III.Thoumòsis'in fethettiği beldeler ile ganimet olarak aldığı mallar zikredilmektedir. Fırat ile Dicle nehirlerini arasındaki, Hayta (Husilerin ülkesi), Sengar (Şangar), Lübnan, Kıbrıs, Fenike, Şâsü, Lüzem (lâviziler) ülkeleri III.Thoumòsis'in fethetmiş olduğu memleketler arasındadır. Kitabede Nube, Habeşistan ve sair bölgelerde fetholunan memleketlerin isimleri de zikredilmiştir. Fethedilen ülkelerden kitabede isimleri zikredilmiş olanların sayıları 269'a ulaşmaktadır.[92]

Araplara saldıran Mısır firavunlarından biri de yirminci sülale hükümdarlarından III. Ramsés'tir. III. Ramsés, Arabistan'a en çok askeri sefer düzenleyen firavunlardan biridir. Milattan 1200 yıl önce yaşamış olan Ramsés, büyük firavunların sonuncusudur. Mısır lehçesine göre adı Hâkün Tabağ (?) olan Ramsés, Mısırdaki iç sorunları kontrol altına aldıktan sonra ülkesini karadan ve denizden tehdit eden komşu Sami uluslar üzerine yürümüştür.[93]

Ramsés'in amacı, Mısır ile Kızıl Deniz sahilleri ve özellikle Yemen arasındaki ticaret yolunu güven altına almaktı. Ramsés, aynı zamanda, Arabistan yoluyla Hint Okyanusu ile Nil arasında karadan ticaret yolları tesis ettirdi. Altın madeni araştırmak üzere Sina'ya bir heyet gönderdi. IV. Ramsés de onun yaptıklarını sürdürerek, Milattan önce 1166 tarihinde Arabistan ve Mısır arasında kısa bir ticaret yolu kurmaya çalışmıştır.

92 Brugsch, I, 405.
93 Brugsch, I, 148-175.

Asurlular-Araplar (MÖ.900–562)

İlk çağlarda Arabistan komşu milletler arasında değerli madenlerinin çokluğuyla meşhur olduğundan, bu uluslara mensup büyük hükümdarların hırs ve tabah bakışlarını çekiyordu. Bu sebepten dolayı Asurlular da Babil yöresini fethettikten sonra hırslı bakışlarını Arabistan'a çevirmişlerdi. Araplarla çarpışan ilk Asur hükümdarı II. Tiglat Palasar'dır. Tiglat Palasar, milattan önce dokuzuncu asırda, Suriye'yi istila ettikten sonra, fetihlerini ilerleterek Mısır sınırında Hubeybe adında bir kraliçeyle karşılaşmış, onu görevden alarak yerine kendi adamlarından birini geçirmiştir.[94] Hubeybe'nin hükümran olduğu kavmin, çoğu hükümdarları kadın olan Serâsinler olduğu ihtimalini benimseyen tarihçiler görülmektedir. Fakat Hubeybe'nin yaşadığı dönem ile Yunan tarihçilerinin bahsettikleri Serasinler arasında on iki asırlık bir sürenin bulunması, bu ihtimali temelinden çürütmektedir.

Milattan önce sekizinci asra ait Asur kitabelerinde Araplardan "Aribi" adıyla bahsedilmektedir. Aynı kitabelerde, o çağda kuzey Arabistan'da Mousri ve Melouhha adında iki Arap emirliği bulunduğu da kaydedilmiştir. Söz konusu Mousri emirliğinin ileride bahsedeceğimiz Main Devleti'nin, Medyen topraklarındaki Mousran kolu olduğu şüphesizdir.[95]

Asur hükümdarı III. Tiglat Palasar (MÖ.740-MÖ.727) Mousriye *hidiv* makamına Idibi'il adında bir Arap şeyhini tayin etmişti. Şayet Mousran adı Medyen'in coğrafi müradifi ise Asuriyye hükümdarının çöl Araplarına karşı bir askeri sefer düzenleyerek memleketlerinin bazı kısımlarını ele geçirmiş olduğunu kabul etmemiz gerekir. Tam bir bağımsızlığa ulaşan bu Arap şeyhinin Asurlulara karşı isyan çıkarmaktan vazgeçmediği yine Asur kitabelerinden anlaşılmaktadır.

94 Bkz. Ravlinson, *Five great Monarchies*, II, 306.

95 Main kitabelerinde Medyen topraklarına verilen Mousran ismi, Sami uluslar tarafından Mısır'a verilen isme çok yakındır. Gerçekte, İbranilerin Mısır'a verdikleri Misrayim ismiyle Arapların Mısr ismi, Mousran'ın hemen hemen aynıdır. Bu benzerlik, Tevrat'ın birçok sahifesinde bahsedilen Misrayim yani Mısır ifadesi ile Mainilerin Mousran Devleti'nin kasdedildiği varsayımını doğurmuştur. İsrailoğulları tarihini büsbütün değiştirecek bir mahiyette olan bu nazariyeye özellikle Almanya'da çok büyük önem verilmektedir.

Asurluların Arabistan'ın içlerine kadar sokulmaları Charoukin yani Sargon dönemine tesadüf etmektedir. Milattan önce 721-705 yıllarında hükümrân olan II. Sargon zamanında Hicaz'ın yukarı taraflarında göçebe olarak yaşamakta olan Araplar, Sâmeriyye'ye akın etmiş ve şehri yağmalamışlardır. Sâmeriyye, Asurluların hâkimiyetinde olduğundan[96] Sargon saldırganları cezalandırmak amacıyla Arabistan'a yürümüş, milattan önce 715 tarihinde Âmire beldesinin sonuna kadar ilerlemiştir. Yabancı hükümdarlardan, Arabistan'a bu kadar sokulabilen ilk fatih Sargon olmuştur.

Sargon, meşhur Husrev Âbâd (Khorsabad) Kitabesi'nde bu fütuhatı şu şekilde aktarmaktadır: "Mousri hükümdarı Firou ile Aribi yani Arap melikesi Şemsiye ve Yatemar es-Sabâî (Itamara le Sabéen) üzerine cizye koydum. Dağlardan çıkan altınları aldım. Develerini, sürülerini ganimet olarak ele geçirdim.

İsrailiye hükümdarı Huşe', Asurî şehinşahı Sargon'un huzurunda

96 Hz. Süleyman'ın vefatından sonra İsrailoğullarının arasına tefrika düşmüştü. Yalnız Yahuda ve Bünyamin boyları Hz. Süleyman'ın büyük oğlu Rahbeâm'a biat etmiş, diğer on boy ise ileri gelenlere muhalefet ederek Yerubaam'ı hükümdar tanımışlardı, milattan önce 976. Birinci grup merkezi Kudüs olan Yahuda Devleti'ni, ikici grup ise merkezi Sâmeriyye olan İsrailiyye Devleti'ni kurmuşlardı. Bu iki devlet arasında kanlı mücadeleler eksik olmuyordu. Milattan önce 721 tarihine doğru İsrailiyye hükümeti Yahuda devletini oldukça çok sıkıştırdığından aciz kalan Yahuda hükümdarı Âhâz, Asur hükümdarı Sargon'dan yardım istemeye mecbur olmuştu. Sargon, Asur ordularıyla Suriye'ye geçerek Sâmeriyye üzerine yürümüş, şehri kuşatarak, Mısır firavunuyla ittifak kurmaya çalışan hükümdar Havşe'ı esir etmiş, yirmi bin kişiye ulaşan Sâmeriyye halkını Asur topraklarına aktarmış, yerlerine de Asurlulardan birçok kişiyi yerleştirmiştir (mö. 722). Bu şekilde Sâmeriyye ve çevresi Asurluların himayesi altına girmiş, sömürgesi haline gelmiştir.

Semüd kabileleriyle, varlıklarından hiçbir alimin haberdar olmadığı çöl kabilelerine galip geldim. Benden önce hiçbir hükümdara cizye vermemiş olan bu kabileleri itaat altına aldım, geri kalanlarını esir ederek Sâmeriyeye naklettim."[97] Sargon'un oğlu ve halefi Zeyn Ahi İrba yani Senâharib (Sennachérib) devrinde de, Asurlularla Araplar arasında birçok muharebe olmuştur.[98] Senâharib, Asurlulara karşı isyan eden Suriye devletlerini itaat altına aldıktan sonra

Senâharib

Asur hükümdarı, esirlerin gözlerini çıkarıyor

Hükümdar resimler ve saçaklarla süslenmiş bir entari ve uzun bir manto giymiştir. Esirlerin ellerine ve kollarına zincir, dudaklarına halka geçirilmiştir. Bu halkalara bağlı bir ip- mızrağının ucuyla bir esirin gözlerini çıkaran, hükümdarın elinde bulunuyor.

97 Glay, *Light on the Testament from Babel*, 336-338; Glaser, 344 ve 442. Hüsrev Âbâd kitabesinde Şemsiye denilen Arap melikesinin, yukarıda adı geçen Habibe'nin halefilerinden olması muhtemeldir.

98 Glay, 343. Zeyn Ahi-İrba: "Tanrı Zeyn kardeşleri çoğaltsın" anlamına gelen bir birleşik isimdir.

Filistin üzerine yürüyerek Hazkiya'yı mağlup etmiş, yüz binlerce esir almıştı. Kitâb-ı Mukaddes'te nakledilen bu olay, son dönemlerdeki keşiflerle de desteklenmiştir. Gerçekte, Bâbil'de keşfedilen altı köşeli silindir şeklindeki bir stelde Senâharib'in Husîler'in memleketi ile Sayda, Kıbrıs, Ervâd, Moab, Edom ve Askalân taraflarını istila ettikten sonra Arabistan'ın Kuzey ve batı yöresine yani Sina yarımadasına kadar ilerlediği nakledilmektedir. Aynı kitabede Senâharib'in bu sefer esnasında savaştığı uluslardan birinin de Mâlûk yani Mâlûkâ isminde olduğu kaydedilmektedir. Asurluların Mâlûk dediği bu ulus, Arapların Amâlika'sıdır.

Milattan önce 681 tarihinde Senâharib'e halef olan oğlu Assar Haddon zamanında, Asur-Arap mücadelesi yine devam etmiştir. Sargon ve Senâharib dönemlerinde mükemmel bir şekilde gelişen fetih siyaseti, Asurluların en büyük hükümdarı olan ve on üç sene saltanat süren Assar Haddon döneminde oldukça parlak zaferlerle taç giymiştir. Bu hükümdar zamanında Medye seferini, Suriye ve Fenike zaferleri takip etmiş, bir iki akın sonucunda Mısır da fetholunmuştu. Assar Haddon'un, son dönemlerinde, Mısır hükümdarı Taharka (Tirhakah) ile Tir hükümdarı Ba'al'ın boyunlarına takılmış bir ipi elinde tuttuğunu tasvir eden bir heykeli keşfolunmuştur.

Vaktiyle Senâharib, Sayda'yı zaptettiği zaman, oraya Abdumeleküt adında birini hükümdar tayin etmişti. Arap şeyhlerini te'dip için tanrılarını ellerinden almıştı. Assar Haddon döneminde de Abdumeleküt'un oğlu Eytuba'al bağımsızlık iddiasına kalkışmış olduğundan, Asur hükümdarı kesin bir darbe ile Sayda'yı tahrip etmiş, fakat Arapların tanrı heykellerini iade etmiştir.

Assar Haddon, bir kitabede parlak zaferlerini tasvir etmekte, Mısır, Tir, Kıbrıs ve Suriye fetihleri hakkında uzun ayrıntılar vermektedir. Bu kitabede Asur fatihinin Arabistan'da fethettiği memleketlerle itaat altına aldığı hükümdarların isimleri de bulunmaktadır. Assar Haddon'un bu kitabesinde görülen *Kusi* ve *Musur* isimleri,

Asur Hükümdarıyla hizmetçi ve muhafız askerleri
Soldan birinci adam hükümdar, ikincisi hükümdarın hizmetçisi, üçüncüsü de bir askerdir. Hükümdar ile askerin külahları günümüzde Kürtlerin giydikleri külahlara benzemektedir. Hükümdar, sarı renkli, çiçekler ve saçaklarla süslenmiş bir palto giymiş, bir metre uzunluğunda bir yaya dayanmış, beline de bir kılıç takmıştır. Ayaklarında üstü açık ve topuğunu kapatan derisi bacağına doğru yukarı çıkmış kundura bulunmaktadır. Bir mızrağa dayanan ve kemere bağlı bir kılıç taşıyan askerin ayakları çıplaktır.

oryantalistler arasında birçok tartışmayı doğurmuştur. İki ülke adı oldukları anlaşılan bu ifadeler, kitabede adı zikredilmemiş olan ulusun lehçesine aittir. Bundan başka, Kusi halkının Asurca adı da kitabede bulunmamaktadır.

Kitabeye göre Kusi, çölün arkasındaki en son mamur belde idi. Buradan öte, dağlardan başka bir şey yoktu. Assar Haddon, Kusi'ye gitmek için mütemadiyen sâm yeli esen bir çölü katetmeye mecbur olmuş, Asur hükümdarlarından hiç birinin gidememiş olduğu bu bölgenin hükümdarı Leyla'yı itaat altına almıştı.[99]

Oryantalist Glaser, bu bölgenin Bahreyn veya civarı olduğunu iddia etmektedir. Fakat Halévy, Kusi ile o zamanlar henüz Asurlular tarafından kolonize edilmemiş olan Etiyopya'nın (l'ethiopie) kasdedilmiş olduğu ihtimalini tercih etmektedir.

Halévy'nin nazariyesi, kitabenin [Kusi kelimesinden] önceki ifadelerine daha uygun görülmektedir. Çünkü kitabede Tir kralı Baa'l ile Kusi hükümdarı Tarkou'nun dost ve müttefik oldukları şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Halbuki o zamanlarda Tir hükümdarının Bahreyn ile münasebette bulunabilmesi ve ittifak kurmuş olması uzak [bir ihtimal]dir.

99 *Library of Universal History*, I, 179.

Kitabeye göre; Assar Haddon, Tir'i kuşattıktan sonra, ordusunu Muzur'dan Melouhha'ya sevketmiştir. Melouhha'nın neresi olduğu da belirlenemediğinden kitabenin bu parçası henüz tam olarak aydınlatılamamıştır. Kitabede çöl seferini betimleyen şu satırlar da Halévy'inin nazariyesini güçlendirmektedir. "Hükümdar daha sonra susuz Muzur vadisi civarındaki Rapihi yani Rafah beldesine kadar gitti. Ordu, büyük bir zahmet ve meşakkata maruz kaldı. Mahrumiyet yüzünden kuyu suları içmeye mecbur oldu." Kitabedeki susuz Muzur vadisinin Mısır ile Kenan topraklarını ayıran Vadiu'l-Ariş olması büyük bir ihtimaldir. Çünkü kitabenin takip eden satırlarında Aribi yani Arap şeyh ve emirlerinin develerinden bahsedilmektedir. Bu develer Asur ordusunu, [insanları] helak eden iki başlı yılanlarıyla karşılaşılan çölden geçirmek için Arap şeyhleri tarafından hazırlanmıştır.[100]

Herhalde Halévy'nin haklı olarak iddia ettiği şekliyle, kitabenin bu satırları, Filistin ile Mısır'ı ayıran çölde vukubulmuş bir sefere aittir. Nitekim muhtelif asırlarda bu çölü geçme teşebbüsünde bulunan ordular daima aynı zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Heredot [III,7] İran hükümdarı Keykavus (Cambyse)'un Mısır'a gitmek için aşmaya mecbur olduğu bu çölü, ancak Arap şeyhlerinin yardımıyla geçebilmiş olduğunu uzun uzadıya anlatmaktadır. Heredot'a ait bu anlatımın Assar Haddon kitabesine denkliği, Asur ordusunun aşmaya mecbur olduğu çölün Mısırla Filistin arasındaki el-Arîş çölü olma ihtimalini gerçeğe yaklaştırmaktadır.

Assar Haddon, Yemâme'de de birçok yer fethetmiş, hükümdarlarını boyun eğmeye mecbur etmiştir. Bu hükümdarlar arasında Kaddel hükümdarı Kays, Nebatî hükümdarı Ekber, Meclân hükümdarı Ma'nu Sâk, Dayhur hükümdarı Yâfî', Kahtaba hükümdarı Habes'in isimleri kitabelerde yer almaktadır.[101]

Assar Haddon, Bâbil ile Suriye arasındaki Arap kabilelerini sürekli Asuriye'ye tabi bulundurmak için, üzerlerine, Asurlulara hayran ve taraftar olan Tâbüya'yı kraliçe olarak tayin etmiş, Arapların

100 Assar Haddon kitabesinin bu satırları Heredot (Heredote)'nin Arabistan'ın kanatlı yılanlarından bahseden satırlarıyla mukayese edilmelidir. Bkz. II. 407, 409; III, 75.
101 Glasser, *Geo.* II,5.

vermekte oldukları vergileri de artırmıştır. Tâbûya, Ninova saraylarında terbiye görmüş olduğundan Asurlulara çok fazla bağlı idi.

Asurluların güçlü hükümdarlarından sonuncusu olan Assur Banipal milattan önce, vahşiliğe varan bir şiddetle fetih siyasetine ağırlık vermişti. Tahta oturuşundan bir süre sonra, Asurlular'ın katı hâkimiyetleri altında inleyen uluslar, amansız galiplerine karşı bir ittifak kurmuş, Arap kabileler de bu ittifaka dahil olmuşlardı. Nebati hükümdarı Nâtân ile Kaydar hükümdarı Yutaha (?) b. Hazayil de müttefikler arasında bulunuyorlardı. Bu şekilde Fırat ve Basra körfezi sahillerinden Şam'a kadar uzanan saha, büyük savaşlara sahne oldu. Fakat, neticede Asurlular yine galip gelerek Edom, Petra ve Moab yörelerini istila ettiler. Son savaş Şam şehrinin yakınlarındaki Hühûruna adındaki yerde meydana geldi. Araplar, müthiş şekilde hezimete uğradılar. Asurlular, düşmanlarıyla ittifak kuran iki Arap emirini esir ederek Ninova'ya götürdüler ve orada idam ettiler.[102]

Fakat Asuriye'nin kan ve fecaatla dopdolu olan bu ezici gücü doğal olarak uzun müddet devam edemedi. Asur Banipâl'ın İkinci

Asur Banipâl

halefi Sinsharishkoun döneminde bu amansız saltanat yıkıldı gitti. Bâbil valisi Nabopolassar ile Meyde hükümdarı Keyâksâr'ın bir iki kesin darbesi, kan ve ateşle kurulmuş olan bu saltanatın yıkılması için yetmişti.

Asuriye'nin yıkılması esnasında, diğer egemen uluslar gibi Araplar da bağımsızlık ve hürriyetlerini kazanmışlardı. Fakat bu durum, uzun süre devam edemedi. Nabopolassar'ın oğlu ve halefi Nabukudnatsar (Nabuchodonossor) yani Buhtu Nasr, Asur zincirleri yerine Bâbil parangalarını ikame etti MÖ.606–538.

102 Rawlinson, *Five Great Monarchie*, II, 493.

Savaştan dönen Asur askerleri
Eski bir stelden alınan bu fotoğraf Asurluların kan ve fecaatlarla dolu şiddetini göstermektedir. Yukarıdaki askerler kestikleri başları, bunlara karşılık para vermeğe memur kâtiplere gösteriyorlar. Aşağıdaki askerler ise kesik başlarla top oynuyorlar.

Yabancı ulusların Arap yarımadasında icra ettikleri fetihlere dair hiçbir şey kaydetmeyen Arap tarihçilerine göre, Buhtu Nasr önce Ma'd b. Adnân ile savaşmış, onu yendikten sonra Hicaz üzerine yürümüştür.[103] Fakat şimdiye kadar keşfolunan Bâbil tarihi eserleri veya kitabelerinde Buhtu Nasr'ın Araplarla savaştığına dair hiçbir kayıt görülememiştir. Yalnız Keldanî tarihçi Berose, Buhtu Nasr'ın Arabistan üzerine yürüdüğünü ve Araplarla savaşmış olduğunu yazmaktadır.[104]

İranlılar – Araplar

Arap tarihçileri, İranlılarla Araplar arsındaki ilişkileri, İran'ın mitolojik hükümdarları zamanına, yani Pişdadîler tabakasına kadar çıkarmaktadırlar. Araplara göre; İran mitolojisinde Bivraseb ismiyle meşhur olan Dahhâk, Yemenli idi. Meşhur şair Ebû Nuvâs "Yemen kabilelerinden elâil ile cinlerin savaşta ibadet ettikleri Dahhâk bizdendir." diyerek Arapların bu kanaatlerine tercüman olmuştur.[105]

Fakat bilinmezliğin derinliklerine gömülmüş olan dönemlere ait diğer tüm menkıbe ve efsaneler gibi, Araplarla İranlıların münase-

103 İbnu'l-Esir, *el-Kamil*, I, 117.
104 Rawlinson, III, 490.
105 Ve kane minna ed-Dahhaku ta'buduhu el-Celâilu ve'l-Cinnu fi muharibiha.

betlerine dair nakledilen bu tür rivayetler de doğal olarak hiçbir vesikaya dayanmamaktadır. İran'ın gerçek tarihi gibi, Fars ve Arap ilişkileri de tarih noktasından (nokta-i nazarından) Ahamenitlerle başlamaktadır.

Gerçekte milattan önce dokuzuncu asırdan itibaren, Irak sınırlarından başlayarak, Kuzey Arabistan'ın Asur fatihlerinin saldırılarına maruz kalan mekânlardan olduğu görülmektedir. Asur hükümdarları, kanlı savaşlarla çölün bağımsız kabilelerini itaat altına almış, çölde ikamet edenleri Ninova'ya haraç ödeyenler haline getirmiştir. İran'da doğan Ahamenit hanedanının büyük hükümdarı Keyhüsrev (Kirus) Fars bölgesinde bağımsız bir devlet kurduktan sonra, Batı Asya'nın siyasi durumu değişmiştir. Keyhüsrev, Babil ve Ninova şehirlerine varis olduğu gibi bu iki başkentin eski sahiplerinin

Keyhüsrev (Kirus)

politikalarına da varis olmuştur. Önceleri Buhtu Nasr'ın haleflerine haraç ödeyen Araplar; yeni durumun bir gereği olarak, bu defa da İranlılara vergi vermeğe mecbur olmuşlardı. Keyhüsrev'in oğlu ve halefi Keykâvus (Cambys) Mısır seferi esnasında; yardımcı kuvvetler olarak, Arapları da götürmüştü. Heredot'un açıkladığına göre; İran ordusu susuz Sina çölünü ancak Arap şeyhlerinin yardımları sayesinde geçebilmişti. İran-Yunan savaşları esnasında da Araplar, İranlıların tarafını tutmuşlardı. Gerek bu savaşlarda ve gerek Key-

kavus'un Mısır seferinde, savaş malzemeleri ile ordunun muhtaç olduğu suyu nakletme hususunda Arap şeyhleri tarafından sağlanan develer, çok önemli hizmetler ifa etmişlerdir.[106]

İran ve Arap ilişkileri daha ziyade Sâsânîler döneminde gelişmiştir. Tarihçi İbn Haldun, Hişam el-Kelbî'ye dayanarak, Sâsânîlerin ilk hükümdarı Erdeşir'in Irak-ı Arap bölgesinde ikamet eden kabileler ile uzun süre çarpışmış olduğunu kaydeder. Arap tarihçilere göre; O zamanlar bu bölgelerde Araplardan Tenûh, Ubâde* ve Ahlâf denilen üç taife ikamet ediyordu. Kudâ'a kabilesinden doğmuş olan Tanûh kabilesi Fırat nehrinin batı taraflarında, Ubbadlar Hire'de, Ahlaf ise Enbar ve Hire yörelerinde oturuyorlardı. İbnu'l-Kelbî, Şâpûr b. Erdeşir tarafından kuşatılan Hazar şehri hükümdarlarının da Benî Kudâ'a'dan olduğunu iddia etmektedir.[107]

Arap Tarihçilere göre, İran ve Arap ilişkileri, Şapur Zü'l-Ektaf döneminde çok kanlı bir hal almıştı. Küçük yaşında iktidar mevkiine geçen bu hükümdarın saltanatının ilk yılları emirler arasındaki çekişme yüzünden oldukça karışık geçmişti. Merkez, bu kargaşalıklarla önceki nüfuzunu kaybetmiş, ötede beride ihtilaller baş göstermişti. İran'ın güç ve kuvvetinin bu şekilde zedelenmesi, Basra körfezinin Arabistan sahillerinde dolaşan kabileler, Bahreyn'den İran'a girmelerine sebep olmuş, Abdu'l-Kays ve İyâd kabileleri, Basra Körfezi'nin İran sahilleri ile Irak yöresini istila etmişlerdir.

Fakat İran'ın zaafı, hükümdarın çocukluğundan kaynaklandığından, Arap kabilelerinin bu zaferleri doğal olarak kalıcı bir mahiyeti haiz değildi. Şapur Zü'l-Ektaf ordularına kumanda edecek yaşa ulaşır ulaşmaz, saldırgan Araplara büyük bir kayıp verdirerek uzaklaştırdı.[108]

106 Heredot, 197 ve 237.

107 Hadar: Fırat Nehri ile Dicle Nehri arasındaki Tikrit Dağı'nda o zamanlar çok ünlü bir yerleşim yeriydi. Hükümdarına Süryaniler *Satrûn*, Araplar da *Sunûn* diyorlardı. Rivayete göre, Şapur, Hazar kalesini ele geçirmek için uzun süre kuşatmıştı. Cahiliye şairlerinden ünlü... (Kitapta boşluk var)
"Hazar halkını görmezmisin ki dünya nimetleriyle müreffehtirler. Acaba dünyada nimeti ebedi olan kimse var mıdır? Şapur asker sevkiyle bu şehri muhasara etmiş, iki sene kuşatmış, kalesini kazmalarla yıktırmıştır."

* Günaltay Ubâde ile İbadları kastetmektedir. Ancak Hire'nin sakinleri olan İbadlar bir kabile olmayıp bir tarikattır. (sad)

108 İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 172.

Fars Körfezi'nden Bahreyn'e geçen İran orduları, Yemâme ve Katîf çevresini zaptettiler. İhsa ve Katîf tarafları, katliama uğrayan Arapların cesetleriyle doldu. Şapur daha sonra İran ile Roma arasında Diyarbakır'la Mardin yöresinde dolaşan Benî Bekr ve Benî Rebîa üzerine yürümüş, olanları tarumar ederek memleketlerini zaptetti. Ebü'l-Fida'nın ifadesine göre; Şapur bu savaşlar esnasında, esir düşen Arapların kürek kemiklerini çıkarmayı adet edinmiş olduğundan, kendisine *Zü'l-Ektaf* lakabı verilmiştir.[109]

Arap tarihçileri, İran hükümdarlarından, Erdeşir'in de Bahreyn'e bir askeri sefer düzenlemiş olduğunu kaydederler. Rivayete göre, Bahreyn hükümdarı, Erdeşir'in saldırılarına karşı koymaktan aciz kalınca kendisini denize atmak suretiyle intihar etmiştir.

İranlılarla Araplar arasındaki ilişki, Hîre'de Benî Lahm Devleti'nin kurulmasından sonra istikrarlı bir hale gelmiştir. Benî Lahm tarihinden bahsedileceği sahifelerde görüleceği üzere, İran ile Bizans arasında doğan ve devam eden kanlı mücadeleler, Arapların konum ve önemini oldukça fazla artırmış, Medâin ile Hîre arasında sıkı bir samîmiyetin kurulmasına yardım etmiştir. Zî Kâr vakası gibi istisnai bazı hadiselere rağmen İranlılarla Araplar, Lahmilerin tarih sahnesinde kaldığı sürece, dost ve müttefik olarak yaşamışlardır.

***

Eski çağlarda, Mısır, Asur ve İran devletleriyle Araplar arasında geçen olayları betimleyen sayfalar, Kuzey Arap bölgesinin oldukça eski bir tarihi olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Fakat Kuzey Hicaz'ın bu eski tarihi, Arap tarihçilerine tamamen denebilecek derecede meçhul kalmıştır. Oysaki diğer uluslar [tarafından yazılan] tarih kitaplarıyla, keşfedilen tarihi eserler, Kuzey Araplarının bu eski tarihlerine tanıklık etmektedir.

Kuzey Arapları, Keldâniye, Asuriye, Mısır ve İran tarihlerine karışmış oldukları gibi, kadim Yunan, kadim Roma tarihlerine de girmişlerdir. Büyük İskender bile Arabistan'ın fethine karar vermişse de, ölüm pençesi daha erken yetişmiş olduğundan, hayalini ger-

109 Ebü'l-Fida, I. 51.

çeklerleştirmeye muvaffak olamamıştır. İskender'in halefleri döneminde bazı Arap şeyhleriyle gerçekleşen ilişkilere daha önce değinilmişti.

Romalıların Araplarla teması, Augustos zamanında başlamış, Alius Gallus devrinde daha da artmıştır.

Kahtani Araplar

Güney Arabistan

Kadim Yunan coğrafyacıları, Arap Yarımadası'nın diğer bölgelerine ve özellikle Kuzey çöllerine oranla az çok verimli olan ve ürün verebilen güney bölgesi Arabiya-ı Saide (Arabia Felix) adıyla anmışlardır. Bunlar, Saide adıyla batıda Kızıl Deniz, güneyde Umman Denizi, doğuda Fars Körfezi, kuzeyde Suriye ve Irak çölleri; Haceriye veya Petra adıyla da kuşatılan bölgeyi kastediyorlardı. Bu sınırlara göre; Yemen, Hadramevt, Şihr, Umman ve Arüd ile Hicâz'ın büyük bir kısmı, Necid ve Tihâme yöreleri tamamıyla Saide bölgesinin içerisinde kalmış oluyordu.

Kadim tarihte Yemen adıyla, Saide kastediliyordu. Halbuki Araplar, Yemen adını yarımadanın güney doğu kısmına veriyorlardı. Herhalde, Yemen'in gerek coğrafî kısımları, gerek içerdiği bölgelerin adları, zamana göre değişmiştir. İslâm'dan önce var ve canlı olan beldelerin çoğu, zamanla harap olmuş, yerlerini kumlar istila etmiştir. Bu gün kumlar altından o eski medeniyetin tarihi eserlerinin kalıntıları peş peşe keşfolunmaktadır.

Son dönemlerde Güney Arabistan'da araştırmalarda bulunan Arnaud, Halévy ve Glaser gibi oryantalistlerin keşfettikleri tarihi eserler ve kitabeler sayesinde, Arap ve Yunan tarihçilerinin hiç bahsetmemiş oldukları birçok tarihi gerçek meydana çıkmıştır.

İslâmî dönemde, Güney Arabistan hakkında coğrafî ve tarihi en güvenilir bilgileri veren müellifler, Yakubî ile Hemedanî'dir. Yakubî, hicri üçüncü asrın ortalarında Yemen'in durumu hakkında çok önemli bilgiler vermiştir. Yakubî'nin ifadesine göre, Yemen 84 *mahlâf*'a ayrılmıştı. Her *mahlâf*'ta çeşitli kasabalar, köyler, yurtlar vardı. Yakubî'nin isimlerini kaydetmiş olduğu mahlâflardan en önemlileri Şubve, Me'rib, el-Meârif, es-Suhûl, Zî Ruayn, Ceyşân, Ruda',

Zümâr, el-Hân, Harâz, Havzen, Hudûr, Akyân ve Havlân adındaki mahlâflardı.[110]

Hicri dördüncü asrın başlarında yaşayan Hemdanî ise *Sıfatu Cezireti'l-Arab* adındaki değerli ve güvenilir eserinde her mahlâfın köylerine, vadilerine hatta dağlarına kadar bilgi vermektedir. Yakubî ile Hemdanî'nin bu hususta verdikleri bilgiler, birbirine uygunluk arzetmektedir. Fakat, bu iki yazarın verdikleri coğrafî bilgiler kendi zamanlarına ait olduğundan, eserlerinde, yalnız isimleriyle tarihi kalıntıları yaşayan eski devletlerle, harap olmuş beldeler hakkındaki bilgilere tesadüf olunamaz. Bundan dolayıdır ki, sadece Arap kaynaklarına dayanarak Yemen'in tarihini yazmak mümkün değildir.

Arap tarihçiler, Yemenlileri Ya'rub b. Kahtân'dan türetirler ve bunlara *Arabu Mutearibe* veya *Arabu Müsta'rebe* adını verirler. Rivayetlere göre Süryanî lehçesiyle konuşan Kahtân b. Âiz b. Hûd b. Şâlih b. Arfahşad b. Sâm b. Nûh maiyetindeki halkıyla Yemen'e geldiği zaman, bu bölge *Arabu Aribe* ile meskûn bulunuyordu. Henüz bir devlet karabilecek güçte olmayan Kahtâniler, *Arabu Bâide* ile karışarak dillerini almış, bu nedenden dolayı da kendilerine *Arabu Mutearibe* denilmiştir.

Eski Arap tarihlerinin aktardığı rivayetlere göre Ya'rub b. Kahtân zamanında Kahtâniler büyük bir güç kazanarak, Yemen'de Âd ve Hicâz'da Amâlika'ya galip gelmiş, onların enkazı üzerinde bir Kahtânî devleti kurmuşlardır. [Adı geçen Ya'rub] kardeşlerinden Cürhüm'ü Hicâz'a, Ad b. Kahtân'ı Şihr'e, Hadramevt b. Kahtân'ı Şihr'in dağ bölgelerine, Umman b. Kahtân'ı da Umman dolaylarına tayin ederek bütün Arap yarımadasını nüfuzunun altına almıştır.[111]

Ya'rub b. Kahtân'a oğlu Yeşcub, ona da Abduşems halef olmuştur.[112] Araplar Abduşems b. Yeşcub'u Sebe adıyla da anmakta ve

110 İbn Vâdih el-Yakubi, *Tarihu Yakubi*, I, 227. Mahlâf, Yemenlilerin ıstılahına göre, kaza, sancak karşılığıdır. Bizim sancak veya kaza dediğimiz idari taksimata, eskiden Yemenliler mahlâf, Suriyeliler *cünd*, Iraklılar *kure*, Ehl-i Cibâl *rüstak*, Ahvazlılar *tusûc* diyorlardı.

111 İbn Haldûn, *el-İber Dîvânu'l-mübtede' ve'l-Haber*, II, 47.

112 Yeşcub, helak/yok olma anlamına gelen *şeceb*'den türemiş bir müzari fiildir. Arap tarihçilerine göre bu şahsa Yeşcub ismi uğur olsun diye (tefeülen) verilmiş, bu suretle hükümdarlığı zamanında düşmanlarını yok etmesi temenni edilmiştir.

Me'rib'de ki ünlü sedin kurucusu saymaktadırlar.[113] Rivayete göre en ünlü Kahtânî kabileler, Abduşşems'in on oğlundan ikisine yani Himyer ile Kahlân'a mensupturlar. Abduşşems'in vefatından sonra, Kahtânî tahtı oğlu Himyer'e intikal etmiştir. Arap tarihlerinde bu zât Himyer Devleti'nin kurucusu olarak tanınmıştır.

Arap tarihçileri, Himyerileri *Mulûk ve Tebabia* adlarıyla iki tabaka saymışlar ve bunların 2970 sene kadar devam ettiklerini kabul etmişlerdir. Halbuki bu müddet zarfında hükümrân olmaları gereken hükümdarların sayısı, aynı eserlerde, ancak eli ile altmışı geçmediğinden bazılarına zorunlu olarak, beş yüz sene kadar bir saltanat süresi vermek gibi gariplikler yapılmıştır.

Arap tarihçileri, aynı zamanda; Kahtân'dan Himyer'e kadar geçen hükümdarların isim ve sıralarında da az çok ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaf Himyer'den, Yemen'in Habeşliler tarafından istilasına kadar geçen zaman açısından daha karışık bir şekil almıştır. Himyer krallarının sayıları, saltanat tarihleri, sıraları hakkında Arap tarihlerinde bir uygunluk görülmemektedir. Himyer hükümdarlarının adı, sıra ve saltanat tarihleri ihtilaflı olduğu kadar, bu hükümdarlara nisbet edilen hadiseler de o kadar karışık ve girifttir. Yalnız Himyer meliklerinin sonuncusunun el-Hâris olduğunda ittifak edilmiştir. Arap tarihçilerine göre, el-Hârisu'r-Râiş, meliklerin sonuncusu, *Tebabia'nın* ise ilkidir. Rivayete göre el-Hârisu'r-Râiş'den önce, Himyer devleti biri Sebe'de diğeri Hadramevt'te olmak üzere iki kola ayrılmış iken, Hâris bu iki kolu birleştirerek bütün Yemen dolaylarını kendisine bağlamış, bu nedenden dolayı da *Tabe'* adını almıştır.

Hicri beşinci asırda yaşayanlardan biri olan Nişvân b. Said el-Himyerî, Araplar arasında yaygın olan rivayete dayanarak, Himyer Devleti tarihini nazın haline getirmiştir. Nişvân'ın *Kaside-i Himyeriye* adıyla meşhur olan bu tarihi manzumesi Von Kremer tarafından yayınlanmıştır.[114] Nişvân b. Said, Himyerle el-Hârisu'r-Râiş arasında on dört hükümdar adı saymaktadır. Halbuki Mesudî bu iki isim arasında üç, İbn Haldûn altı, Ebü'l-Fidâ on hükümdar adı kaydetmektedir. Hamza el-İsfehanî ise Himyer ile el-Hârisu'r-Râiş arasın-

113 Abduşems'e, Sebe' denilmesi, pek çok adamı *sebe* ettiğinden yani esir aldığından dolayı imiş...!

114 Von Kremer, *Himyarische Kasideh*, Lipzing 1865.

da yüz eli nesil yaşatmıştır.[115] Bu ihtilafların da gösterdiği gibi Arap tarihçilerinin Himyer meliklerinin sayısı, isim ve saltanata geliş sıralarına ait ifadeleri birbirlerinden çok fazla farklıdır.

Arap tarihçileri, *Tebâbia* dedikleri ikinci tabaka [Yemen] Hükümdarları hakkında da aynı ihtilaflar içinde boğulmuşlardır. Araplara göre *Tuba*'lardan ilki el-Hârisu'r-Râiş, sonuncusu da Zü Ceden'dir. Fakat bu iki hükümdar arasındaki kralların isim ve sıraları, her tarih kitabında başka başkadır. Tarihçi Hamza el-İsfahanî'ye göre *Tebâbia*'nın sayısı 26, saltanat süreleri ise 1700 yıldır.[116] Yalnız, bu

115 Arap tarihçilerinin Himyer melikleri hakkındaki ihtilaflarının derecesini göstermek amacıyla aşağıdaki cetveli aktarıyoruz.

Kaside-i Himyeriye göre	Ebü'l-Fida'ya göre	İbn Haldün'a göre	Mesudi'ye göre
Himyer	Himyer	Himyer	Himyer
El-Hümeysi	Vâil	Vâil	Kahlân
Eymen	es-Seksek	es-Seksek	Ebü Mâlik
Züheyr	Ya'fer	Ya'fer	Ceâr b Ğâlib
Ureyb	Zu Riyâş	en-Nu'mân	el-Hâris
El-Ğavs	en-Nu'mân	Zu Riyâş	
Vâil	Eşmah	Eşmah	
Abduşşems	Şedâd	el-Hâris	
Züheyr	es-Suvâr	Lokmân	
Zü Yakdum	Zu Sudûd		
Zü Nuvâs	Sa'b Zü'l-Karneyn		
Amr	el-Hârisu'r-Râiş		
El-Miltât			
El-Kulays			
Sudûd			
el-Hârisu'r-Râiş'den			

116 Arap tarihçilerinin, sayılarıyla hükümdarlık süreleri ve hükümdarlık sıraları hakkında pek çok ihtilaf ettikleri *Tebâbia*'nın; Hamza el İsfehanî'ye göre; isim ve hükümdarlık sureleri aşağıdaki gibidir:

İsim	Saltanat Müddetleri	İsim	Saltanat Müddetleri
el-Hârisu'r-Râiş	125	Hasân b. Tuba'	70
Ebrehe Zü'l-Menâr	183	Amr b. Tuba'	63
Âfrikis b. Ebrehe	164	Ubeyd Kilâl	74
el-Abd Zü'l-Edğâ	25	Tuba' b. Hasân	78
Hûdâd b. Şurahbil	75	Mersed b. Ubeyd	41
Belkis bnt. Hûdâd	20	Velid b. Mersed	37
Nâşiru'n-Naam	85	Ebrehe b. Es-Sabah...	
Şemer Yeraş	37	Suhbân b. Muhris	15
Ebü Mâlik	55	Hasan b. Amr b. Tuba	57
Tuba' b. El-Akran	53	Zü Şenâtir	27
El-Akran b. Ebi Mâlik	163	Zü Ceden	8
Kulyekrub	35		
Esad Ebü Kerib	120		

sayı ve sürenin mukayesesi, Arap tarihçilerinin bu hususta verdikleri bilgilere ne kadar az güvenilebileceğini çok güzel göstermektedir. Özellikle Arap tarihlerinde, Tuba'lardan bazılarının hayat hikayeleri ile fetihlerine dair görülen menkıbelere ancak bir hurafe şeklinde bakabiliriz.

Arap tarihçilerine göre, *Tebâbia*'nın en ünlü hükümdarı Şemer Yeruş'dur. Vücudunda ra'şe (titreme hastalığı/parkinson) olduğu için Yeruş diye lakaplanan Şemer, rivayetlere göre Irak-ı Arab, ile Fars bölgesini zaptederek Maveraü'n-Nehr'e kadar ilerlemiş, Soğd şehrini tahrip etmiş ve yerine yeni bir yerleşim yeri inşa etmiştir. Bu yeni yerleşim birimine kendi ismine nispetle Şemerkend yani *Şemer Beldesi* denilmiştir. Bu isim daha sonra Semerkant şekline dönüştürmüştür.

Arap tarihçilerinin fetihlere düşkün olarak gösterdikleri hükümdarlardan biri de Afrikis b. Ebrehe'dir. Araplar buna *Sa'b* adını da verirler. Saçlarını ikiye bölerek her birini başının bir tarafından salıverdiği için Zü'l-Karneyn lakabını alan Afrikis, Arap tarihçilerine göre; parlak zaferlerle Kuzey Afrika'yı zaptederek Afrika beldesini inşa etmiş ve Kenan'dan sürdüğü/getirdiği Berberilerle Arap kabilelerini buralara yerleştirmiştir.

Es'ad Ebü Kereb ismi de bir efsane silsilesi ile kuşatılmıştır. Rivayetlere göre; Es'ad Ebü Kereb Azarbaycan dolaylarını istila ettikten sonra Türk illeri ile Çin'e yürüyerek birçok esir ve ganimetle Arabistan'a dönmüştür. Önceleri Irak ve Mısır taraflarını zapteden Es'ad Ebü Kereb'in meşhur, emsalsiz ve kuşku götürmez zaferi bütün Asya'ya yayılmış, Hindistan hükümdarı kendisine birçok hediye göndermeğe mecbur olmuştur. Tuba' Es'ad, daha sonra oğlu Hasan'ı Soğd bölgesine göndererek Türkler'e [karşı] savaşla görevlendirmiş, diğer oğlu Ya'fer'i Rum ülkesine (Roma'ya), yeğeni Şemri Zi'l-Cenh'ı de İran bölgesine göndermiştir. Şemri, İran hükümdarı Keykubd'ı mağlûp ederken, Hasân da Semerkand'ı tekrar feth etmiş, daha sonra her ikisi de birlikte Çin imparatorluğu üzerine yürümüşlerdir. Bunlar, Çin'den sınırsız ganimet ve esir ile dönerken, Ya'fer de Romalıları mağlup ederek İstanbul önlerine gelmiş, büyük bir malı ganimet olarak aldıktan sonra, Roma üzerine hareket et-

miştir. Fakat Roma kuşatması esnasında ordusunda baş gösteren veba salgını birçok ölüme sebebiyet verdiğinden, şehri ele geçiremeden dönmeye mecbur olmuştur.[117]

Asya ve Avrupa'da galip ordular dolaştıran Es'ad Ebû Kereb, en son, Hicaz bölgesinde Yesrib'i zaptederek oğlunu vali tayin etmiş, Mekke'yi fethettiği esnada Ka'be'ye bir örtü örtmüştür. Es'ad Ebû Kereb, sonraları Yahudiliği kabul etmiş, bu suretle Musevilik ilk kez onun döneminde Yemen'e girmiştir.[118]

Arap tarihçilerinin Yemen'in melik ve tebabiasına isnat ettikleri fetih ve menkıbelere tarihi bir değer atfedilememesi doğaldır. Yemen'den hareket ederek İran'ı tarumar ettirdikten sonra bir taraftan Çin'e, diğer taraftan İstanbul ve Roma'ya ordular sevketme hayalgücünün kolayca uydurup icra edebileceği bir askeri hareket olsa bile, bunun fiilen hareket sahasına konulması imkânsızdır. Yemen hükümdarlarının, gerçekten bu gibi fetihleri olsaydı, İran, Çin, Bizans, Roma ve Mısır tarihçilerinin de, bundan bahsetmeleri gerekirdi. Halbuki, bu milletlere ait tarihi vesikalar ve telif eserlerde böyle bir askeri hareketin gerçekleştiğini andırır hiçbir kayıt bulunmamaktadır.

Arap tarihçilerinin Hasân b. Tuba'ın, Tasimlilere karşı Cedîslilere yardım etmiş olduğu hakkındaki rivayetleri de, tarih nokta-i nazarından bakıldığında, bu mahiyettedir. Şimdiye kadar, ne sair kadim milletlerin tarihlerinde ne de Yemen'de keşfolunan tarihi eserler ve kitabelerde bu rivayetleri destekleyecek hiçbir kayıt bulunamamıştır.

Hükümdarlarından bazıları hakkında mitolojik destanlar rivayet edilen Tebabia padişahlarının sonuncusu olan Zü Ceden zamanında Habeşliler Yemen'i istila ederek bu devlete son vermişlerdir.

Görülüyor ki, Arap tarihçilerinin Yemen devletlerinin tarihte kalış süreleri, hükümdarlarının saltanatları, soyları ve tahta geçiş sıraları hakkında birbirini çürüten rivayetleri, hiçbir tarihi değere sahip değildir. *Tuba*'lardan bazılarına isnad edilen temelsiz fetihleri

117 İbn Haldûn, II, 53.
118 İbn Haldûn, II, 54.

kaydeden İbn Haldûn bile, Yemen'in kadim meliklerinin soylarının çok fazla karışmış ve bunlardan bir çoğunun isimlerinin unutulmuş olduğuna işaret ederek, bu hususdaki rivayetlere sahih nazarıyla bakılamayacağını hatırlatmaktan kendini alamamıştır.[119]

Güney Arabistan'ın Gerçek Tarihi

Arap tarihçilerinin çelişki, ihtilaf, efsane ve abartılarla dopdolu olan rivayetleri arasında Yemen'in gerçek ve doğru denilebilecek bir tarihini ortaya çıkarmak imkânsızdır. Fakat son zamanlarda keşfedilen birçok kitabe ile kadim Yunan müelliflerinin Arap yarımadasına dair vermiş oldukları bilgiler, Arap kaynaklarında belirsiz ve meçhul kalmış veya mitolojik bir şekil almış olan noktaları aydınlatmış olduğundan, bu imkânsızlık giderilebilmiştir.

Eski Yunan müelliflerinden Strabon, Plinius, Periblus (?) ve Batlamyus'un Yemen bölgesindeki yerleşim yerleri ve sakinleri hakkında bir vesileyle vermiş oldukları bilgiler, bu açıdan daha çok öneme sahiptir. Bu bilgilerden bazıları, Arap tarihçilerinin rivayetleriyle uygunluk arzederken, bazıları çelişirken, kimisi ise Araplara ait tarih ve coğrafya kitaplarında mevcut bile değildir.[120] Arap ve Yunan müelliflerinin verdiği bilgiler ile son çağlarda Yemen'de keşfedilip okunabilen Himyer kitabelerinden anlaşıldığına göre; İslâm'ın doğuşundan önceki asırlarda Güney Arabistan'da Mainîye, Sebeîye ve Himyerîye adındaki üç büyük devlet ile, Hadarîler, Cebâirîler, Kurîler, Katabîler, Ummanîler ve Zufârîler adındaki bazı küçük emirlikler yaşamışlardır.

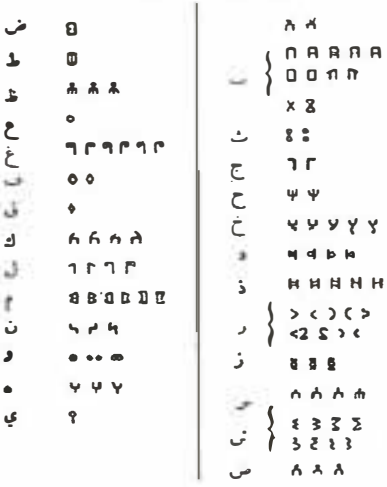
Yemen tarihi özellikle son zamanlarda keşfedilip okunan Himyer kitabeleriyle aydınlatılmıştır. Şimdiye kadar keşfedilip okunan kita-

119 İbn Haldûn, II, 44.

120 Yunan müelliflerinin Güney Arabistan'da ikamet ettiklerini söyledikeri Arapların, Yunanca isimleri Arapça karşılıklarıyla birlikte aşağıdaki gibidir: Mainîler (Mainaei), Sebeiler (Sabaei), Himyeriler (Homeritae), Cebâiler (Gebanitae), Kuriler (Gerraei), Katabiler (Catabani), Ummaniler (Omanitae), Zufâriler (Sappharitae).
Bu kavimlerden Sebeiler hakkında Arapların verdikleri bilgiler çok eksiktir. Mainîlilerden ise Arap tarihçileri hiç bahsetmemişlerdir. Halbuki Yunanlılar, bunların ticarette olağanüstü ilerlemiş şanlı ve büyük bir kavim olduklarını açıklamaktadırlar. Kuriler ve Katabiler de böyledir. Yunan müelliflerî Güney Arabistan'da *Mariaba* yani Me'rib, *Sabotta* yani Şubve, *Carnus* yani el-Karn, *Nascus* yani Naşk gibi bazı önemli beldelerden de bahsetmişlerdir.

belerin sayısı iki bini geçmiştir. Bu kitabelerin yardımıyla kadim Yemen'in Main, Naşk, Karn, Şubve ve Zufâr gibi şehirlerin bulundukları bölgeler ve bu şehirlerin harabeleri keşfedildiği gibi, Arap ve Yunan tarihçilerince bilinmeyen bazı beldelerin, kitabelerde görülen isimlerinin yardımıyla kumlar altında gömülü harabeleri de keşfedilmiştir.

Arabistan'da tarihi keşiflerin yolu, ilk önce, miladi on sekizinci asrın ortalarında Almanlar tarafından açılmıştır. Bu asrın başından itibaren Mısır ve Kızıl Deniz yoluyla Hindistan'a seyahat eden Avrupalılar, Yemen ve Hadramevt sahillerinden geçerken, yerli halktan memleketlerinde kumlar altında gömülü birçok bina, tarihi eser ve üzerlerinde Yahudiler ile Araplar tarafından okunamayan bir takım kitabelerin bulunduğunu öğrenerek dünyanın batısının irfanını bu durumdan haberdar etmeye başlamışlardır.

Müsned yazısı denilen Himyer yazısının harfleri

İlk kez, Mihâyilis (m.1717 -1791) adındaki bir Alman bilgin, bu bölgelerde keşiflerde bulunarak bahsedilen yazıların okunması gerektiğini ortaya attı. Felsefe ve ilâhiyat uzmanı olan Mihâyilis, Tevrat'ın doğu gelenekleri ile coğrafyasına ait bazı ayetlerinin açıklanması hususunda, bu keşiflerden fazlasıyla yararlanılabileceğini iddia ediyordu. Mihâyilis bu fikrini Danimarka kralı V. Fréderic'e arzederek bu hükümdarı bir bilimsel heyet oluşturarak Arabistan'a göndermeğe ikna etti. Miladi 1757 tarihinde coğrafyacılardan Niebuhr'in başkanlığında oryantalistlerden F.C.Von Haven, doğa tarihi bilginle-

rinden Forskal ile ressam Baurenfeind'den müteşekkil bir heyet oluşturuldu. Heyetin doktorluğuna da Doktor Cramer getirildi.

Heyet 1761 yılının başlarında Kopenhag'dan ayrıldı, İzmir ve İstanbul'u ziyaret ettikten sonra 1762 senesi sonlarında Mısır ve Kızıl Deniz yoluyla Yemen sahillerine çıktı. Ertesi sene heyet üyelerinden Von Haven, Mehâ'da; Forskal da Perim'de vefat etti. Arkadaşlarının aralarından ebediyyen yok oluşlarını Yemen'in kötü havasına bağlayan diğer üyeler, araştırmalarına devam edemeyerek Bombay'a gittiler. Fakat bu defa da Baurenfeind yolda, Kramer de Bombay'da vefat etti. Heyetten yalnız reis Niebuhr hayatta kaldı. Avrupa'ya ulaştıktan sonra, seyahatini [anlatan] resimli bir eser yayınladı. Niebuhr, eserinde Yemen dolaylarına dair, gözlemler ve rivayetlere dayanarak önemli bilgiler vermiş, Zufer ve Hudafe beldelerinde ne Arapların ne de Yahudilerin okuyamadıkları bir takım yazıların bulunduğunu belirtmiştir.

On dokuzuncu asrın başlarında Fransız bilgininden Jean-Froçois Champollion, Mısır hiyeroglifini çözüp okumayı başardıktan sonra, oryantalistlerden Niebuhr'in bahsettiği kitabelerin de çözülmesi merakı uyandı. Alman oryantalistlerden Ulrich Seetzen bu amaçla 1810 tarihinde Yemen'e gitti. Niebuhr'un bahsettiği Hudâfe'yi bulamadıysa da Zufâr'da üç kitabeyi keşfetmeyi başardı. Bunlardan ikisinin aslını, üçüncüsünün ise istinsah edilmiş olan kopyasını alarak Mehâ'ya döndü. Burada da beş kitabe keşfedildi.

Seetzen'in bu keşfi Avrupa'da yayılınca, Hindistan'a seyahat eden İngiliz subayları Yemen sahillerinden geçerken karaya çıkarak araştırmalarda bulunmaya başladılar. James R. Wellested adında bir subay 1837 tarihinde Hısn'ı Ğurâb kalesinin kalıntılarında bir kaya üzerinde bir takım Himyeri harfleri keşfetti. Wellested'in arkadaşlarından Cruttenden adındaki diğer bir subay da San'a'da ünlü seddin civarındaki, Me'rib harabesinden getirildiği haber verilen dokuz kadar kitabe buldu.

Hısn'ı Ğurâb

Almanlar tarafından başlayıp İngilizlerin sürdürdüğü araştırmalar, nihayet Fransızların himmetiyle bereketli bir şekil aldı. Fransız oryantalistlerden Arnaud miladi 1834 yılında Yemen içlerine kadar sokularak 57 kitabe ile San'a'ya döndü. Daha sonra dostlarından Cidde Fransız konsolosu Mösyö Fransil'in teşvikiyle Me'rib harabesinde kazı yapmaya karar verdi. Birçok zorluk ve meşakkate göğüs gererek, Me'rib harabesine kadar gitti. Bedevilerin saldırılarına karşı, hayatını tehlikeye atarak kazılara başladı. Keşfettiği kitabeleri gizlice istinsah edebildi. Fakat iklimin etkisiyle yakalandığı göz hastalığı, kazıları sürdürmesine engel oldu.

Şanssız Arnaud bu şerefli araştırmasından gözlerini kaybetmiş olarak San'a'ya döndü. İstinsah ettiği kitabeleri, dostu Fransel'e gönderdi. Bu zatın çabalarıyla bu değerli vesikalar Paris'de *journal Asiatıgue*'de yayınlandı.

Me'rib sedini ilk ziyaret eden Avrupalı, Arnaud olmuştur. Arnaud'un tasvirine göre, *journal Asiatıgue*'de Me'rib sedinin bir de haritası yayımlanmıştır.

Arnaud'nun keşfettiği kitabeler, neşredildikten sonra, bunların çözümü ve okunması için, oryantalistlere uygun bir faaliyet zemini açılmış oldu. Nihayet ünlü oryantalist Auisander 1845 tarihinde bu kitabeleri çözüp okumayı başardı. Yemen tarihinin gelişip bilimsel bir şekil alması bu dönemden başlamaktadır. Auisander'in bu başarısını müteakip, Paris'te Samî Eserleri Topluluğu (Corpus İnscriporum Semitorum) adıyla bir bilimsel heyet kurularak bu tür kitabe ve yazıların çözüm ve okunmasıyla uğraşılmaya başlandı.

Fransa Milli Eğitim Bakanı, 1869 tarihinde oryantalist Halevy'yi, Mösyö Arnaud'un yarım bırakmak zorunda kaldığı araştırmanın tamamlanması için görevlendirdi. Halevy, selefine nisbetle daha teçhizatlı olarak Me'rib'e kadar gitti. Keşfettiği 680 kitabe ile geri döndü. Bu kitabeleri her an bedevilerin hücumuna maruz kalmak korkusu altında ve çok büyük bir zorlukla istinsah edebilmişti. Halevy, aynı zamanda, Roma fatihlerinden ünlü Alius Gallus'un vaktiyle geçmiş olduğu Biladu'l-Cevf'i de keşfetti. Buradan Necrân'a geçti. Main Devletinin başkenti olan Main harabesini buldu. Bu harabede keşfedilen kitabelerde Main hükümdarlarıyla tanıla-

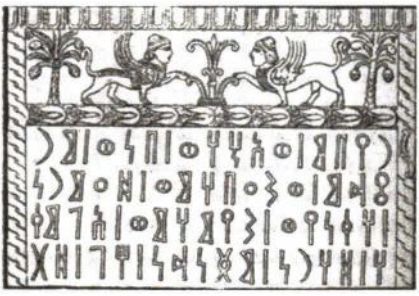
rından birçoğunun isimleri ve bu devlete ait coğrafî yerler ile kabile isimleri okunmuştur.

Halevy'nin bu önemli keşfinden sonra, tekrar Almanlar yeni heyetler göndermeye başladılar. Edvard Glaser birkaç defa Yemen içlerine kadar sokularak Me'rib harabesinde araştırmalarda bulundu. Glaser bu seyahatlerinde binden fazla kitabe keşfetmişti. Bunlardan bazıları, Yemen tarihine, Me'rib sedinin inşa ve tamirine dair önemli bilgiler ihtiva ediyordu.

Glaser, keşifleri ile araştırmalarının bir sonucu olarak 1890 tarihinde, kadim Arabistan tarihi ve coğrafyasına dair çok değerli bir eser yayınladı. Bunu Habeşistan hakkındaki kitabı takip etti.

Me'rib harabesini ziyaret etmek üzere, bu üç oryantalisten başka, Fransızlardan Hubert, Avusturyalılardan Vlancer isminde iki zat da Arabistan'a gitmişlerse de yolculuk esnasında vefat ettiklerinden amaçlarına ulaşamamışlardır.[121] İngilizlerden Hirsch ile Theoder ise Hadramevt dolaylarında bazı önemli keşiflerde bulunmuşlardır.[122]

Müsned yazısı denilen (bir yazı ile yazılmış olan) Himyeri kitabelerinden şimdiye kadar keşfolunup okunabilenlerin sayısı 2032'yi geçmiştir. Bunlardan bir kısmı aynen Avrupa'ya nakledilmiş, bir kısmı da fotoğraf ile istinsah edilmiştir. Fransa, İngiltere ve Almanya müzelerine götürülen orijinal kitabelerden bazıları taş, bazıları da levhalar üzerine işlenmiştir.

Himyer yazısı

121 Dussaud, 3 vd.
122 Ency. Br. Ata Araliaz.

Kitabelerin 1032 parçası Edvard Glaser, 686 parçası Halevy, 69 parçası Julius Oiten (?), 56 parçası Tomas Arnaud, 189 parçası da diğer şahıslar tarafından keşfedilmiştir. Halevy ile Julius Oiten'in (?),keşfettikleri kitabelerden çoğu Main Devleti'ne aittir. Toplamı 2032 ye ulaşan müsned yazısı ile yazılan bu kitabelerden 450 kadarı mükerrerdir. Bunlar çıkarılınca orijinal yazılar olarak 1560 kitabe kalmaktadır.

Himyer yazısının çözümü ve okunması ile Yemen tarihinin aydınlatılması hususunda Ausiander, Halevy, Mordtmann, Müller, Glaser, Derenbourag ve Hommel gibi büyük oryantalistlerin hizmetleri, gerçekten övülmeye değer. Bunlardan Hommel, Main Sebeiye ve Himyerlilerin dil ve sarfına dair Almanca çok önemli ve de değerli bir eser yayınlamayı başardı.[123]

Gerek bu kitabelerden ve gerek eski Arap tarihlerinden anlaşıldığına göre; ilk çağlarda Yemen bölgesi idari olarak bir takım *mahfed*lere yani yurtlara bölünmüştü. Her mahfed bir veya bir kaç kasrı ihtiva ediyordu. Kasrlar, etrafları sur ile çevrilmiş olan birer kaleden başka bir şey değillerdi. Liderler (ruesa) yani *şeyh*, *emir* veya *vecih*'ler unvan ve mahiyetleriyle bu müstahkem kasrlarda ikamet ediyorlardı. Yemen'in bu idari teşkilatı, Hammurabî Devleti zamanında eski Babil'deki teşkilatın aynıdır.

Orta Çağ'da Avrupa'da baron, kont ve markilerin o muazzam şatoları ne mahiyette idiyse, Yemen'deki şeyh, emir ve vecihlerin kasrları da o mahiyette idi. şeyh, emir ve vecihler, bu kasrlarda birer derebeyi gibi hareket ediyorlardı. Her mahfed veya kasrın sahibi, o mahfed veya kasr adına izafe edilen *zû* lafzıyla anılıyordu. Mesela Ğamdân kasrının sahibi *Zû Ğamdân*, Maîn kasrının sahibi *Zâ Maîn* ismiyle anılıyordu. Bütün Yemen bu şekilde birçok mahfede bölünmüştü. Her mahfed bağımsız bir devlet mahiyetinde idi. Asırların geçmesine rağmen, isimleri bize kadar ulaşabilen mahfed veya kasrlardan en ünlüleri şunlardır: Ğamdân, Telfem, Nâit, Sirvâh, Selhin, Zufâr, Şibâm, Beynün, Riyâm, Berâkiş, Ruvsân, Erbâb ve İmrân kasırları. Bunlardan bazıları İslâm dönemine kadar varlığını korumuş, Arap şairlerine pek zengin şiirler ilham etmişlerdir.

123 Corci Zeydan. *el-Arabu Kable'l-İslam*, 20-22.

Mahfedlerden birinin emiri, bazen birkaç mahfedi idaresi altında topluyordu. Bu şekilde çeşitli mahfedlere hakim olan emire *kayl*, bu mahfedler ile onlara bağlı olan köy ve mezraların toplam şekline de *mahlâf* deniliyordu. Mehlâf bir kaylın yani emirin ülkesi demekti. Mahlaflar, çoğunlukla mahfedlerden en büyüğünün adıyla, bazen de kaylın ikamet etmekte olduğu mahfedin adıyla anılıyordu.

Daha sonra Yemen'de devletler teşekkül ettikten sonra, kasr veya mahfedlerin şehirlere dönüştükleri ve bazen isimlerinin de değiştiği anlaşılmaktadır. Bu nedenden dolayıdır ki ileride görüleceği üzere, Raydân Kasrı yerine Zufâr Beldesi, Selhîn Kasrı yerine Me'rib Beldesi ifadesi yerleşmiştir.

Yemen'deki *kayllar* yani küçük devletçiklerin emirleri sürekli birbirleriyle çekişme ve mücadele içerisinde yaşarlardı. Hindistan, Habeşistan, Somali, Mısır, Suriye ve Irak arasındaki ticaret, bunların elinde bulunuyordu. Yemen'e giren ticari mallar, kayllar tarafından düzenlenen muhafızlı kafilelerle sevk ediliyordu.

Kayllar arasında komşu mahlâfları, egemenliği altında toplayabilecek güç ve liyakatte bir emir çıktığı zaman kendisini hükümdâr ilan eder, diğer mahlefleri de zapt ederek bir devlet kurardı. Bu şekilde kurulan devlet, kurucusunun evlat ve torunlarının liderliği altında çağın gereklerine göre, az çok devam ederdi. Bu şekilde kurulan devletlerden yalnız Himyerilerin isimleri Arap tarihlerinde zikredilmiştir. Main ve Sebe devletleri ise, Yunanca olarak yazılmış olan kitaplar ile keşfedilen kitabelerden öğrenilebilmiştir.

Main Devleti

Son asırlarda, oryantalistlerin keşifleriyle oldukça aydınlanan Main, eski Arap tarihlerine tamamen meçhul kalmıştır. Yakubî, Dineverî, Taberî, Mesudî, İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Fida, İbn Haldûn gibi büyük tarihçilerin eserlerinde, böyle bir devletin varlığından haberdar olduklarını gösterir hiçbir kayıt bulunmamaktadır.

Vaktiyle Yemen'de Main adıyla bir devletin yaşamış olduğu, eski Yunan tarihçilerinin kayıtlarından anlaşılmış, nihayet Himyer kitabelerinin keşfedilip okunması, meseleyi tamamıyla aydınlatmıştır. Vaktiyle Strabon, Yemen'e dair şu satırları yazmıştır: "Arap yarıma-

dasının güney kısmı, dört ulus tarafından paylaşılmaktadır. Bunlardan birincisi Mainiler (Minaei) olup hükümet merkezleri Karn (Carnus) şehridir. İkincisi Sebeiler (Sasaei)'dir. Bunların da hükümet merkezleri Me'rib (Mariaba) beldesidir. Üçüncüsü Katabiler (Katâbani)'dir. Bunların da hükümet merkezleri Temna beldesidir. Dördüncüsü ise Hadramevtlilerdir (Chatramotitae). Hükümet merkezleri Şubve (Sabatta) şehridir."

Strabon, eserinin diğer bir sayfasında, Main Devleti'nin Nebatîlerin başkenti olan Petra ile geniş ticari münasebetlerinin bulunduğunu kaydetmiştir.[124] Plinius da Mainililerin etrafı ağaçlık beldelerde ikamet ettiklerini haber vermiştir. Dionious (?) ve Batlamyus gibi müellifler de Mainililerden bahsetmiş, ticaret ve güçlerinin genişliğini abartılı bir şekilde övmüşlerdir.

Kadim Yunan müelliflerinin bu kayıtlarına rağmen, son asırlara kadar, tarihçiler Main'in neresi olduğunu bir türlü belirleyememiş, bu ulusa ait hiçbir tarihi eser ve kalıntı bulamamışlardı. Hatta bazı tarihçiler, Yunanlıların Mina (Minaei) adıyla Mekke civarındaki Mina'da ikamet eden halkın kasdedilmiş olduğu sanısında bulunmuşlardı. Fakat ünlü oryantalist Halevy tarafından miladi 1879 tarihinde San'a'nın doğusunda Cevfu Cenubî denilen bölgede Main harabesi keşfedildikten sonra, bütün tereddüt ve şüpheler yok olmuştur. Çünkü bu harabede keşfedilen müsned yazısı ile yazılmış olan kitabelerin birinde, Yunan müelliflerinin vaktiyle haber verdikleri Main ve Berâkeş şehirlerinin isimleri görülmüş, harabeleri de keşfolunmuştur. Halevy, Cevfu Cenubî'de icra ettiği kazılarda 303 kitabe bulmuştu. Bunlardan 79'u Main harabesinden, 154'ü Main civarındaki Berâkiş'den, 70'i de Sevda' harabesinden çıkarılmıştı. Sevda', Yunanlılar tarafından *Kârnâ*, Arapça eserlerde ise *Karn* denilen beldenin harabesidir. Halevy, bu seferinde Yunanlıların *Nascus* dedikleri Naşk beldesi harabesini de keşfetmiştir. Buraya günümüzde Araplar el-Beyda' adını vermektedirler.

Halevy ve Glaser keşfolunan Main harabesinin Yunanlıların haber verdikleri Main Devleti'nin başkenti ve Barâkuş'un da yine bu hükümete ait bir başka yerleşim birimi olduğunu iddia etmektedir-

124 Strabon, III, 355.

ler. Hemdanî'nin *Kitabu'l-İklil* adlı değerli eserinde Main ile Barâkuş'u Cevfu Cenubî'deki mahfedlerin sırasında ve onlarla birlikte zikretmiş olması, bu iddiayı desteklemektedir.[125]

Yunanlılar, Main devletinden bahsetmiş oldukları halde, hükümdarlarından hiç birinin ismini zikretmemişlerdir. Bu isimlerle ilgili ancak, keşfolunan kitabeler sayesinde bilgi elde edilebilmiştir. Halevy'nin keşfettiği kitabelerden Main hükümdarlarından bir kısmı ile tanrılarının isimleri, halkın gelenek ve görenekleri ve durumları ancak öğrenilebilmiştir. Günümüzde, bu yok olmuş devletin hükümdarlarından 26 sının isimlerini biliyoruz. Bu isimlerden bazıları birbirinin aynıdır. Birbirlerinden ancak lakaplarıyla ayrılabilmektedir. İsimleri öğrenilen Main hükümdarlarının hangi çağda yaşamış oldukları meselesi, henüz kesin olarak belirlenememiştir. Winckler, Hommel ve Otto Weber gibi Alman bilginlerine göre Main devleti milattan önce on dördüncü asırdan yedinci asra kadar devam etmiştir. Fakat insan doğasının tarihi bilgi bulunmayan sularda ve kitabeleri çok eski zamanlara isnat etme hususundaki meyli, nazarı itibara alınacak olursa, bu mütalaayı büyük bir ihtiyatla karşılamak gerekir. Alman ekolünün bu kitabeler için kabul ettiği 1500 yıllık geçmiş, şüphesiz çok uzundur. Mainlilerin bu kadar eski bir zamanda kitabeler yazabilecek bir medeniyet seviyesine ulaşmış olmaları uzak ihtimaldir. Diğer taraftan bu kitabelerde Asurlulardan da bahsedilmiş olması, bunların yaşamış olduğu tarihi çok fazla aşağıya indirmeğe de müsait değildir. René Dussaud'un tercih etti-

125 Araplar, Yemen'de vaktiyle Main adında bir devletin yaşamış olduğundan haberdar olmamakla beraber, Cevfu Cenubi mıntıkasında Main ve Barakuş adında iki mahfedin bulunduğunu biliyorlardı. Main Devleti'nin yıkılmasından sonra, Yemen'in uzun süre Himyer melikleri ile Tebabia hakimiyeti altında kalması, bu eski devletin hatırasını unutturmamış olmakla beraber, Main ve Berakuş isimleri ait oldukları kasrların enkazıyla birlikte yaşamış, unutulmamıştır. Arap şairlerden Mâlik b. Huraym ed-Dulânî şu:

وتحمي الجوف مادامت معين باسفله مقابلة عراداً

Beytinde Main'den bahsetmiş olduğu gibi Ferve b. Museyk de

احلّ بحابر جدى عطيفاً معين الملك من بين البنينا
وملّكنا رقاش دون اعلى واعمم اخوتى وبنى ابينا

Şiirinde Berakuş adını zikretmiştir. Alkame'nin aşağıdaki parçasında ise her iki belde adı zikredilmiştir.

وقد أسوا رقاش حين اسوا بلقعة ومنبط انيق
وحلوا من معين حين حلوا لزهم لدى الفيح العميق

Muller, *Die Burgan Und Schlosser Südarabiens Nahchdem İklil des Hemedani*, II, 95.

ği şekliyle Mainlilere ait en eski kitabeleri, milattan önce sekizinci asra dayandırmak tarihi hakikate daha yakın görülmektedir. Çünkü Asurlular da bu çağda Mısır'a karşı gerçekleştirdikleri savaşı betimleyen çivi yazısı (cunéiformes) ile yazılan kitabelerinden Aribi adıyla Araplardan bahsetmişlerdir.[126]

Muhtelif kaynakların mukayesesinden anlaşıldığına göre; milattan önce sekizinci asırda, Arap yarımadasının güneyinde durum şu şeklinde idi: Cevfu Cenubî'de Main Devleti bulunuyor, hükümdarları Karnavü (Karnawou), yani Karn şehrinde ikamet ediyordu. Diğer beldeler özellikle Yatîl (Uathyl), Naşk (Nashk), Nişân (Nechan), Hârîm (Harim), Kâmnâ (Kamına) şehirleri de ticaret itibariyle oldukça önemli merkezlerdi. Bu hükümetin güneyinde Katâbîler (Catabanites), doğusunda Hadramevtliler ikamet ediyorlardı. Ayrı ayrı hükümdarlara tabi olan bu küçük devletler, Mainilerle barış içerisinde yaşıyorlardı. Kuzey batıda ve Ak Deniz ticaret yolu üzerinde bulunan Medyen toprakları da Mainilere bağlı idi. Mainilerin kuzey bölgelerinde keşfolunan kitabelerde dinî liderlerinden Levî (Lewi) ünvanıyla bahsedilmiştir. Bu ünvan, İbranilerin (Levi) boyunu hatırlatmaktadır.[127]

Mainlilere ait kitabeleri inceleyen Müller'e göre, Mainlilerde hükümet verasetle babadan oğula geçiyordu. Bazen ikisinin birlikte devleti yönettikleri de oluyordu. Sebe hükümdarları ilk zamanlarda *mekreb* unvanıyla anıldıkları gibi; Main hükümdarları da ilk zamanlarda *mizvâd* unvanını taşıyorlardı. Bu ünvanların siyasî sultadan ziyade, dinî nüfuz ve kehanet anlamını içeriyor olmaları büyük bir ihtimaldir. Şu halde bu devletin ilk kuruluşunda *Mizvâdu Main* demek Main hakim ve kâhini demekti. Aynı şekilde, küçük emirlikler zamanında Bâbil'de de Bâtîs tıpkı böyle idi.

Main Devleti tam anlamıyla ticari bir devlet idi. Egemenlik başarısı askeri fetihlere değil, ticari istilaya dayanıyordu. Nüfuzu Ak Deniz, Kızıl deniz ve Basra Körfezi kıyılarına kadar yani hemen hemen bütün Arap Yarımadasını kapsıyordu. Fenikeliler, Nebatiler fetihle-

126 Dussaud, *Les Arabes en Syric avant L'İslam*, 74.

127 Medyen halkına [peygamber olarak] gönderilen Şuayb (Yetthro)'ın Hz. Musa ile münasebetini dikkate alanlar; Medyenlilerin dini liderlerinin adlarının İsrailoğullarının Levi boyunun adından alınış olmaları ihtimalini ileri sürdürmektedir.

rin yerine ticaretle genişledikleri gibi, Mainliler de ticaret sayesinde nüfuz alanlarını Hicâz'ın kuzey bölgelerine kadar genişletmişlerdi. Vadiu'l-Kura yakınlarında el-Âlâ'da, Safa'da, Havrân'da Mainilere ait bir takım kitabelerin keşfedilmesi, bunların egemen oldukları sınırı gayet güzel göstermektedir.

Main Devletine ait pek çok stel ve kitabe bulunmuş ise de bunların arasında devletin tarihini esaslı bir biçimde aydınlatacak mahiyette yazılar, maalesef, oldukça azdır. Bundan dolayıdır ki bu devletin ne zaman kurulduğu ve ne kadar tarih sahnesinde kalmış olduğunu kesin bir şekilde belirlemek mümkün olamamaktadır. İlk kuruluşlarını milattan on dört asır önceye kadar çıkaranlar olduğu gibi, sekizinci asırdan başlatanlar da vardır. Main devletinin yıkılışına gelince; bunu da Glaser, bazı kitabelerdeki kayıtlara dayanarak, Sebelilere atfetmektedir. Glaser'e göre Sebe hükümdarları henüz *mekreb* unvanı taşıdıkları bir zamanda, Main Devleti'ni yıkarak Arabistan hâkimiyetini ellerine almışlardır.[128] Fakat devletleri yıkıldıktan sonra da Mainlilerin ticaretlerine devam ettikleri muhakkaktır. Bazı kitabelerde milattan iki asır önce Sebe Devleti döneminde Kurilerle beraber Mainilerin de isimlerinin görülmesi bu kanaati güçlendirmektedir.[129]

Müller, Strabon'un haber verdiği Kârnâ beldesinin Mainilerin son başkentleri olduğunu iddia etmektedir. Bu iddiaya göre Main şehrinin eski başkent olması icap eder.[130] Kitabelerden anlaşıldığına göre, Mainlilerin lehçesi, Sebelilerin (Himyerilerin) lehçesine çok benziyordu. Her iki milletin kullandıkları harfler birbirlerinin aynıdır. Yalnız müzekker ğaib zamiri Mainlilerde (s) olduğu halde Sebelilerde bu günkü Arapça'da olduğu gibi (h)'dir. Mainliler, bu hususta Samî uluslardan Babillilerle Habeşlilere daha yakındırlar.

Mainlilerin Orijini

Arap tarihçiler bâide kabilelerden sonra, Yemen'de yaşayan kavimleri Kahtân'a nisbet ederek bütün Yemen sakinlerini Kahtânîlerden sayarlar. Bu iddia Sebe ve Himyer devletleri hakkında doğru ol-

128 Glaser, *Skizze der Geschichte und der Geographie Arabien*, II, 451.
129 Glaser, *Skizze der Geschichte und der Geographie Arabien*, II, 40.
130 Müller, *Die Burgan Und Schlosser Südarabiens Nahchdem İklil des Hemedani*, II, 58.

sa bile Mainliler hakkında doğru olmayabilir. Çünkü Main Devleti, Benî Kahtân'a oranla daha eskidir. [Tevrat'ın] *Sifru'l-Ahbari's-Sânî*den Mainlilerin Uzia zamanında tarih sahnesinde bulundukları anlaşılmaktadır.[131] En eski Babil eserlerinde görülen bazı kayıtlar ise, bunların tarihini daha eski zamanlara kadar çıkarmaktadır. Hz. İsa'nın doğumundan 3750 sene önce yaşayan Bâbil hükümdarı Naram-Sîn'e ait olup çivi yazısı ile yazılan bir kitabede Naram-Sîn'in Sina yarımadasındaki Meğân üzerine yürüyerek hükümdarları Manium'u buradan uzaklaştırdığı haber verilmiştir.[132] Main adı milattan 2500 sene evveline ait Bâbil kitabelerinde *Mâlik* denilen ümmet ile beraber de defalarca zikredilmiştir.

Mâlik kavmi Amâlika olduğuna göre; Mainlileri de Amâlika'dan saymak akla gelebilir. Nitekim, Arap tarihçileri de Kahtanîlerden önce Yemen'in Amelika ile meskün olduğunu iddia ederler. Bundan başka, Glaser'in de işaret ettiği gibi, kadim Mısırlılar da memleketlerini istila etmeye gelen Şâsûları *Men* veya *Ma'n* adıyla anmış ve bu isimle Amelika'yı kastetmişlerdir.[133]

Fakat, Mainlilerin dinî, siyasî ve toplumsal hayatlarına, hükümdar ve ilahlarının isimlerine dair kitabelerden çıkarılan bilgilere göre, bunları aslen Irak Amelikasından yani bedevî Ârâmîlerden sayma ihtimali daha kuvvetli görülmektedir. Tarihen sabit olduğu üzere Hammurabî Devleti'nin kuruluşundan önce Ârâmî bedevileri Arap Yarımadasının yukarı taraflarında oturuyorlardı. Bunlardan bir kısmı, daha sonra Babili istila etmişler ve orada Hammurabî Devleti'ni kurarak Sümerlerin din, devlet sistemleri, yasaları ile ve sair toplumsal yapılarını almışlardı. Son ihtimale göre, Mainlilerin atalarını da bu hayata ortak olan kabilelerin arasında sayıyoruz. Bu kabileler, Sümer ve yarımadanın diğer asli sakinleriyle karışarak dilleri değişmiş, Araplıkları yok olmuştur.

Irak'ta Hammurabî Devleti yıkıldıktan sonra, Mainliler oralardan çekilerek az çok medeni olan yaşamlarına uygun bir iklim bulmak amacıyla Güney Arabistan'a kadar inmiş, Cevfu Cenubî'ye yerleş-

131 Tevrat (Sifru'l-Ahbari's-Sâni el-Ashâh), 26. sayı.7.
132 Manium ifadesinin sonundaki (m) tenvin içindir. King. 158.
133 Brusgsch, *History of Egypt under the Pharaohs*. I. 268.

mişlerdir. Yeni yurtlarına yerleştikten sonra, Irak'ta olduğu gibi kasrlar, mahfedler kurmuş, yörenin gereklerine uygun olarak ticarete koyulmuşlardır. Ticarî hesaplarını veya siyasî haberleşmelerini kaydetmek için, ticarî ilişkide bulundukları Fenikelilerin *ebced* harflerini kullanmaya başlamışlardır. Mainlilerin Fenike harflerini kabul etmelerine neden olan etmen, şüphe yoktur ki, bu harflerin çivi yazısına oranla daha kolay ve daha yaygın olmasıydı. Mainliler Fenike harflerini aldıktan sonra, bu harfler zamanla değişip dönüşmüş, nihayet *müsned* yazısı denilen Himyer yazısı doğmuştur. Sebeilerle Habeşlilerin yazıları da, daha sonra Mainlilerin bu yazısından alınmıştır.

Mainliler, Yemen'e yerleştikten sonra, dilleri tekâmül yasalarına uygun olarak genişleyip gelişmiş ise de Babil lehçesiyle olan eski ilişki tamamıyla yok olamamıştır. Örneğin Babillilerde olduğu gibi, Mainlilerde de ğaib zamiri (s) olarak kalmıştır. Arapça'da onun evi anlamına (beytuhu) denildiği halde, Main lehçesinde bu anlamda (beytus) deniliyordu. Samî dillerinden yalnız Habeş lehçesinde (s) harfî ğaib zamiri olarak kullanılmaktadır. Bu da Mainlilerle Habeşliler arasında var olan eski münasebetin bir göstergesidir.

Irak Amelikası ile Mainlilerin köken itibarıyla bir olduklarına, her iki kavme ait isimler arasındaki benzerlik de kesin bir delildir. Hammurabî Devleti hükümdarlarına ait isimlerle, inanç esasları, ibadetlerinin şekilleri arasındaki benzerlik de ayrı ayrı birer kanıttır. Her halde, Mainlilere ait keşfolunan kitabelerdeki hükümdar ve tanrı isimleri, bunların köken itibariyle Fırat'ın batısında ikamet eden Âramî bedevilerinden oldukları ihtimalini güçlendirmektedir.

Main Devleti Hükümdarları

Güney Arabistan'da Main adında bir devletin bulunduğunu haber veren kadim Yunan tarihçileri, bu devletin hükümdarlarından hiç birinin ismini kaydetmemişlerdir. Yemen'de, böyle bir devletin varlığından bile bahsetmemiş olan Arap tarihlerinde ise, doğal olarak hükümdar adı aramak abestir. Fakat on sekizinci asırdan beri Güney Arabistan'da gerçekleşen keşifler ve araştırmalar sonucunda elde edilen kitabelerde, Main devleti hükümdarlarından bir kısmının isimleri bulunabilmiştir. Günümüzde bu devletin hükümdarla-

rından 26 sının ismini biliyoruz. Bu isimlerden bazıları birbirinin aynıdır. Fakat Mainliler, hükümdarlarını bu gün bizim de kullandığımız fatih, nasır, gazi... gibi övgü içeren sıfatlarla anmış oldukları için birleşik isimler, birbirlerinden lakaplarla kolayca ayrılabilmektedir.

Kitabelerden çıkarılan Main hükümdarlarının isimlerini, aralarındaki benzerliğe göre aşağıda sunuyoruz:

Sıra	İsmi	Unvanı
1.	Eb Yede'	unvanı yoktur
2.	Eb Yede'	Yesi' (yani el-Müntekiz)
3.	Eb Yede'	Riyâm (yani es-Sami)
4.	İliyefe'	unvanı yoktur
5.	İliyefe'Yefîs	(yani eş-Şehir)
6.	İliyefe'Yasir	(yani es-Saîd)
7.	İliyefe'	Yesî'
8.	İliyefe'	Riyâm
9.	Vekeh İyl	Yesî'
10.	Vekeh İyl	Nebît
11.	Vekeh İyl	Sadîk (yani es-Sâdık)
12.	Vekeh İyl	Riyâm
13.	Hifnum Eb Yede'	Unvanı yoktur
14.	Hifnum Eb Yede'	Riyâm
15.	Hifnum Sadîk	Bin Yesu' Kereb
16.	Hifnum Râyâm	Bin el-Yefe' Yâsir
17.	Yese' İyl	Unvanı yoktur
18.	Yese' İyl	Sadîk
19.	Yese' İyl	Riyâm
20.	Hâl Kerib	Sadîk
21.	Havfe' Ast	Bin el-Yafe' Riyâm
22.	Ma'da Kerib	Bin el-Yafe' Yesu'
23.	Tubba' Kerib	Bin Yesu' İyl Riyâm
24.	Ummu Yesu'	Bin Eb Kerib
25.	Ebu Kerib	.....
26.	Yesu' Kereb	.....[134]

134 Müller, *Die Burgan Und Schlosser Südarabiens Nahchdem İklil des Hemedani*, II, 66; Huart, *History Des Arabes*, I, 56.

Sebe Devleti

Arap tarihçiler Sebe adını müphem olarak kullanmışlardır. Ancak bu ifade ile Sebe Devleti'ni veya Sebe halkını kasdetmiş oldukları şüphesizdir. Mesudî, Sebe'nin 484 sene saltanat sürdüğünü, bundan sonra da devletin Himyer'lilere geçtiğini yazarken bu anlamı kastettiği kuşkusuzdur.[135]

Yunanlılar da Yemen dolaylarında Mainiler, Sebeiler, Katâbaniler ve Kuriler gibi ulusların ikamet ettiklerini kaydettikleri halde Sebe hükümdarlarının isimlerine dair bir şey aktarmamışlardır. Yalnız Strabon, Sebeilerin toplumsal ve ekonomik durumuna dair çok az bilgi vermiş, hükümet merkezlerinin Maryaba yani Me'rib beldesi olduğunu söylemiştir. Sebeilerin orijini, tarihen kesin bir şekilde çözülememiştir. Araplar, Sebelilerin (Kahtân)'dan türediklerini iddia eder ve bunlara Arab-ı Muarrebe adını verirler. Arap tarihçilerine göre; Kahtan, Yemen'de ikamet edenlerin en büyük atası idi. Fakat Kahtanilerin Yemen'e nereden gelmiş olduklarına dair Arap tarihlerinde açık bir kayıt bulunmamaktadır. Yalnız Kahtanilerin Arapça'yı Yemen'e girdikten sonra, asli sakinlerden yani Arabu Âribe'den öğrenmiş oldukları açıklanmıştır.

Arap tarihçilerinden bazıları Kahtan adıyla Tevrat'da Samioğullarından biri olarak gösterilen Yaktân arasında bir münasebet görmüş, Kahtan ifadesinin Yaktan kelesinin Arapçalaşmış hali olduğunu varsaymıştır. Doğal olarak, bu iddianın doğruluk derecesini tahkik etme imkânı yoktur. Muhtemel ki Sebe halkı başlangıcı tayin edilemeyen bir zamanda Yemen'e gelerek Mainililer civarında yurt tutmuş, gerek bunlarla ve gerek Arap Yarımadasının diğer sakinleriyle karışarak din, adet ve dillerini aynen almışlardır.

Milattan önce 979 veya 862 tarihinde vefat eden İsrailoğulları hükümdarı Hz. Süleyman ile Sebe melikesi arasındaki ilişkiye dair kutsal kitaplardaki bilgiler, Sebe devletinin tarihini bu asra kadar çıkarmaktadır. Keşfolunan kitabeler ve diğer tarihi eserlerden de Sebelilerin milattan önce sekizinci asırda, bir devlet halinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.

135 el-Mesudî, *Murûc*, I, 193.

Yemen'in en yakın komşusu Habeşistan olduğuna göre, kadim Yemen halkıyla Habeşliler arasında bir münasebet aramak anlamsız görülemez. Çok eski zamanlarda bile, Yemenliler ile Habeşliler, birbirlerini tanıyor, ticari münasebetlerde bulunuyorlardı. Hatta, bu iki bölgenin iklim ve ticari ilişkilerini dikkate alan birçok eski coğrafyacı, Yemen dolaylarını da Etiopya'dan saymışlardır. Yemen'deki Kahtanileri, Habeşlilerden bir grup saymak o kadar uzak bir ihtimal değildir. Habeşlilerden bir kısım halk, Babu'l-Mendeb yoluyla Yemen'e geçerek oraya yerleşmiş, zamanla Araplaşarak bir devlet kurmuş olmaları imkân dairesinin dışında değildir. Esasen Habeşlilerin de Sami uluslardan oldukları şüphesizdir. Muhtemelen çok eski zamanlarda, bir kısım Samiler, Mısır'ın doğusundaki sahra yoluyla Habeşistan'a inmiş ve Habeş halkını oluşturmuşlardır. Yahut Habeşlilerin aslı Şasu denilen Mısır Amelikası'dır. Mısırlılar, Şasu Amelikası'nı [ülkelerinden] uzaklaştırdıkları zaman onlardan bazı kabileler Habeşistan'a inerek oraya yerleşmiş olabilirler. Bu kabileler Habeşistan'da çoğaldıktan sonra, bazılar Babu'l-Mendeb boğazından, zaman zaman Yemen'e geçmiş, iyice güçlendikten sonra orada devletler kurmuşlardır. Tuba' ve Himyer lafızlarının orijin olarak Hebeşçe olmaları da bu nazariyeyi desteklemektedir.[136]

Sebelilerin orijinleri ne olursa olsun, şurası kesindir ki bunlar Yemen'e geldikten sonra büyük bir devlet kurmuş, ticarette çok fazla ilerleme göstermişlerdir. Asur hükümdarlarından II. Sargon (mö. 721-705)'a ait bir kitabede, kendisine cizye veren ulus ve hükümdarlardan bahsedilirken, Musiri hükümdarı Firav, Arabi melikesi Şemsiye, Ğazza hükümdarı Eserhânû isimlerinin yanında bir de Yesamara es-Sebe' (İtamara le Sabéen) adı zikredilmiştir.[137] Kusrev abâd Kitabesi'ndeki bir kayıt, milattan önce sekizinci asırda Yemen'de Sebe Devleti'nin varolduğunu ispat eder. Çünkü Me'rib'de keşfedilen kitabelerde de Yesamara ismi görülmüştür.

Asurluların bu kitabesinde Sebe hükümdarlarının II.Sargon'a cizye verdiğinin yazılmış olmasından Sargon'un Arabistan'ı baştan başa fethederek Yemen'e kadar inmiş olduğu sonucunu çıkarmağa

136 Corci Zeydan, *el-Arab Kablele'l-İslam.*
137 Müller, *Die Burgan Und Schlosser Südarabiens Nahchdem İklil des Hemedani*, II, 36.

gerek yoktur. Esasen, Yemen'in Sargon tarafından feth ve istila edilmiş olduğunu destekleyen hiçbir tarihi vesika bulunamamıştır. Sebe Devleti, Fenikeliler gibi ticari bir devlet idi. Güney Arabistan ticareti de bunların elinde bulunuyordu. Yemen'den çıkan ticaret kafilelerinin Güney Arabistan yoluyla Akdeniz sahillerine ve özellikle o zamanlarda oldukça önemli bir ticaret çıkışı olan Ğazza'ya geçebilmeleri için, bütün bu yörelere hakim olan Sargon'dan izin almak gerekiyordu. Sebe hükümdarlarının Asurlulara cizye vermesi bu izni alabilmek için olmalıdır.

Son zamanlarda Me'rib ve Sirvah'da keşfolunan tarihi eserlerden Sebe hükümdarlarından birçoklarının isimleri öğrenilmiştir. Kitabelerde okunan isim ve lakapların karşılaştırılmasıyla, Sebelilerin önceleri sıradan bir emirlik veya kehanet kurarak bu çekirdekten daha sonra büyük bir devlet çıkarmış oldukları sonucuna varılmıştır.

Fakat Sebe Devleti'nin bu genişlemesi, Romalıların veya İslâm sonrasında Arapların yaptıkları gibi, fetih ve istila yoluyla olmamıştır. Çünkü Sebe, fatih bir devlet olmayıp, ticari bir devlet idi. Sebe hükümdarlarına ait kitabelerde Mısır ve Asur hükümdarlarının kitabelerinde olduğu gibi "fethettim, galabe çaldım, cizyeye bağladım, ganimet aldım" gibi ifadeler görülmez. Sebe kitabeleri, aksine "inşa ettim, vakfettim, tamire çalıştım..." gibi cümleler içermektedir. Bu ifadelerden anlaşılıyor ki, Sebeliler servet ve ticarette ilerledikçe komşu *mahfed* ve *mahlâf*lar tedricen kendilerine katılmış ve böylece büyük bir devlet meydana gelmiştir.

Herhalde, Mainliler gibi Kahtaniler de önceleri Ezvâ veya *Ashabu Mahfed* halinde yaşamış, Zü Sebe', San'a'nın doğusundaki Sirvâh'ı aldıktan sonra kutlanmış, diğer mahfetler de kendisine iltihak etmişlerdir. Sebe hükümdarları, Mainlileri ortadan kaldırınca, nüfuzları büsbütün artarak önce Sirvâh'ı ve daha sonra Me'rib'i başkent edinmişlerdir.

Şimdiye kadar keşfolunan kitabelerden, Sebelilerin başlıca dört dönem geçirmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu dönemler, hükümdarlara verilen lakap ve ünvanlarla ayrılmaktadır.

1. Birinci dönemde hükümdarlara *Sebe Mekrebi* denilmiştir.

2. İkinci dönemde bu ünvan *Sebe Meliki* şeklini almıştır.

3. Üçüncü dönemde hükümdarlık lakabına, daha sonra *Zuffâr* adını alan ve o zamanda Yemen'in en büyük mahfedlerinden olan *Reydân* ismi de ilave edilerek *Sebe ve Reydân Meliki* şekline getirilmiştir.

4. Dördüncü dönemde ise hükümdarlara *Sebe, Reydân, Hadramevt....vd. Meliki* denilmiştir.

Kitabelerden elde edilen bilgilerle Arap tarihlerinin aktardıkları rivayetleri bağdaştırmak için, bu dört dönemi ikiye ayırmak uygun görülmüştür. Hükümdarların *Sebe mekrebi* veya *Sebe meliki* ünvanını taşıdıkları ilk dönem, Arap tarihçilerinin *Sebe* dedikleri devlete denk düştüğünden, bu dönem *Sebe Devleti* adı altında ele alınacaktır. Hükümdarların lakaplarına Reydân, Hadramevt ve diğer isimleri ilave ettikleri son iki dönem ise Arapların *Himyer* adını verdikleri devlete denk geldiği için bu iki dönem de *Himyeriye ve Tebabia* adı altında ele alınacaktır.

Sebe Devleti

Sebe Devleti'nin ilk kuruluşunu kesin bir şekilde belirlemek mümkün değildir. Asur hükümdarı Sargon'a cizye verdiği kitabelerden anlaşılan Yese'amer, her halde bu devletin ilk hükümdarı değildir. Tevrat'ta ve Kur'an'ı Kerimde Hz. Süleyman zamanında yani milattan önce dokuzuncu asırda Sebe melikesinden bahsedilmiş olduğu görülmektedir. Eğer kutsal kitaplardaki Sebe, Yemen'deki Sebe ise, bu devletin dokuzuncu asırda var olduğunu kabul etmek gerekir. Milattan önce sekizinci asra ait Asur kitabelerinde Sebe hükümetinden bahsedilmiş olması dikkate alındığı taktirde, Sebe Devleti'nin kuruluşunun başlangıcını milattan önce dokuzuncu asrın ortalarına kadar çıkarmak gerekir.

Şimdiye kadar keşfolunan kitabelerde, bu devlet hükümdarlarından 27 kadarının isimleri öğrenilebilmiştir. Bunlardan on beşi *mekreb* ve on ikisi *melik*'dir. Mainlilerde olduğu gibi Sebelilerde de hükümdarlık irsi idi. Olağan durumlarda, babaya çoğunlukla oğlu halef olurdu.

Sebe hükümdarlarının kendilerine mahsus ve Main devleti hükümdarlarından ayrı bir takım lakap ve ünvanları vardı. Keşfolunan tarihi eserlere göre, beşe ulaşmış olan bu unvanlar şöyledir:

1. Vâtîr
2. Beyyîn
3. Zarih
4. Yuhnam
5. Yenûf

Bu beş ünvandan ilki büyük, ikincisi seçkin, üçüncüsü şerefli, dördüncüsü ihsan eden, beşincisi ise ulu anlamına gelmektedir. Kitabelerde adları okunan mekrebler şunlardır:

1. Yese'amer
2. Zemer Ala
3. Yede' iyl b. Zemer Ala
4. Sumhuala Yenûf b. Yede' iyl b. Zemer Ala
5. Kereb iyl Vâtîr b. Sumhuala Yenûf b. Yede' iyl
6. Yese'amer Beyîn b. Sumhuala Yenûf
7. Sumhuala
8. Yese'amer Vâtîr b. Sumhuala
9. Yede' iyl b. Zerah b. Yese'amer Vâtîr b. Sumhuala
10. Sumhuala Yenûf b. Yede' iyl b. Zerah
11. Yese'amer Vâtîr Sumhuala Yenûf b. Yede' iyl b. Zerah
12. Yede' iyl Beyîn b.Yese'amer
13. Sumhuala Yenûf b. Yese'amer
14. Kereb İyl Beyîn
15. Zemer Ala Vâtîr b. Kereb İyl

On beşinci *mekreb* olan Zemer Ala zamanında *mekreb* unvanı yerine *melik* lakabı kullanılmış olup bu durum, on ikinci ve sonuncu hükümdar olan Yerîm Eymen zamanına kadar devam etmiştir. İsimleri kitabelerde okunan Sebe melikleri ise şunlardır:

1. Sumhuala Zerih
2. İlî Şereh
3. Kereb İyl
4. Yese'amer

5. Kereb İyl Vâtîr
6. Yede' İyl Beyîn
7. Veheb b. İyl Yâhûz
8. Kereb İyl Vâtîr Yuvehneam
9. Veheb İyl
10. Ânmârom Yûhâmîn
11. Zemer Ala Zareh
12. Neşe' Kerib Yûhâmîn
13. Vâtirom Yûhânim
14. Yekrob Malik Vâtîr
15. Yerîm Eymen

Sebe Devleti'nin *mekreb* ve *melik*lerin idaresinde olmak üzere yedi asrı geçen bir süre tarih sahnesinde kaldığı tahmin edilmektedir. Bu hususta yetkin bir şekilde araştırmalarda bulunan Glaser'e göre, bu devlet Sebe adı altında milattan önce 115 tarihine kadar devam etmiş ve belirtilen tarihten itibaren, hükümdarlar *Sebe ve Reydân hükümdarları* ünvanı almışlardır. Bir başka ifade ile Himyer Devleti başlamıştır.[138]

Tarih sahnesinde kalışı yedi asrı geçen, Sebe Devleti'nin tarihi hadiselerine dair, ne Arap tarihlerinde, ne de keşfedilen tarihi eserlerde esaslı bilgiler mevcut değildir. Yalnız bu devletin de, Main devleti gibi, ticari bir devlet olduğu muhakkaktır. Muhtemelen gelecekte keşfedilecek tarihi eserler ve kitabeler, bu güne kadar karanlıkta kalan bu asırları az çok aydınlatabilecektir.

Araplar arasında oldukça yaygın olan rivayete göre, Yemen devletinin yıkılış nedeni, Me'rib Seddi'nin yıkılışı, yani *Arim Seli* hadisesidir. Arap tarihçilerine göre Yemen Arapları, Arim Seli'nin gerçekleşmesine ve Me'rib Seddi adıyla bilinen barajın yıkılmasına kadar Yemen ve Hadramevt bölgelerinde ikamet etmişlerdi. Fakat seddin yıkılacağını görünce, büyük bir selin gerçekleşmesinden ve kıtlıktan korkarak yurtlarını terk etmiş, kabile ve batınlarına göre, çeşitli memleketlere dağılmışlardır. Bunlardan Gassanoğulları Suriye'ye, Lahmîler Irak'a, Evs ve Hazrecoğulları Yesrib'e, Ezdoğulları Minâ'ya, Huzaa kabilesi de Mekke'ye çekilmişlerdir.

138 Glaser, *Die Abessiner in Arabien und Afrika* (1895 ?), 30.

Yemen Sebelilerine ait eski sikkeler

Öyle anlaşılıyor ki, bu devlet tedricen güç dayanaklarını kaybetmiş, Arım Seli'nin gerçekleşmesi ise, büsbütün yıkılmasına neden olmuştur. Sebe Devleti, Hindistanla, Habeşistan, Mısır, Suriye ve Irak arasındaki ticareti Mainlilerin elinden almış, bu sayede oldukça fazla nüfuz ve güç kazanmıştı. Milattan önce ikinci asırda bu ülkeler arasındaki ticarî münasebeti sadece Sebeliler idare ediyorlardı. Hindistan ve Habeşistan'dan Arap Yarımadası sahillerine getirilen ticarî maddeler Sebeliler tarafından oluşturan kafilelerle Mısır, Suriye ve Irak'a nakledilyordu. Bu sayede Sebelilerin ülkesi mamur olmuş, servetleri artmış, egemenlikleri Arap Yarımadasınca tanınmıştı. Fakat, ticaret yolu karadan denize dönünce, Sebeliler de zayıflamış ticaret güneyden denize daha yakın olan Reydân sakinlerinin ellerine geçmiştir.

Sebelilerin bir kolu olan ve Himyerliler denilen Reydân ahalisi, yavaş yavaş nüfuzlarını genişletmiş, ya Sebelilere galip gelme veya onlarla birleşmek suretiyle büyük bir devlet kurmuşlardır. Bu büyük devletin hükümdarları bazen Me'rib'de bazen de Reydan'da yani Zufâr'da ikamet ediyorlardı. Daha sonra hükümet merkezi büsbütün Zufâr'a nakledilmiştir.

Sebeliler, önceleri Sirvâh'da ikamet ediyor, reisleri de Zu Sirvâh unvanıyla anılıyordu. Devlet kurulduktan sonra Me'rib şehrini inşa ederek hükümet merkezi haline getirmişlerdir. Bu tarihten itibaren, reisleri *Sebe Mekrebi* unvanıyla anılmıştır. Daha sonra nüfuz ve güçleri artınca, hükümdarlarının mekreb unvanı da melik unvanına dönüşmüştür.

Me'rib şehrinin inşasından sonra geçen iki dönem ki -ilkinde hükümdarlar *mekreb* ikincisinde *melik* unvanı taşımışlardır- asıl Sebe devleti demektir. Hükümdarlar, *Sebe ve Reydân Meliki* ve *Sebe, Reydân, Hadramevt vd... Meliki* unvanı aldıkları zamandan itibaren de Himyer dönemi başlamıştır.

Himyer Devleti (MÖ.115-MS.525)

Arabistan tarihinde çok önemli bir yer işgal eden Himyeriler, Sebelilerin bir koludur. Sebe Devleti'nin başkenti Me'rib'den Reydân'a yani Zufâr'a aktarıldıktan sonra bu devlet Himyer adını almış, milattan önce 115 tarihinden milattan sonra 525 tarihine kadar yani 640 sene tarih sahnesinde kalmıştır. Arap tarihçilerinin Himyer'i Sebe'nin oğlu saymaları, Yunan müelliflerinin de Himyerilerden ancak milattan yirmi yıl önceki hadiseler sırasında bahsetmiş olmaları, bunların Sebelilerin bir kolu olduğu iddiasını güçlendirmektedir.[139]

Himyeriler önceleri Reydân'da oturuyor, reisleri Zu Reydân ünvanını taşıyordu. Sebelilere galip gelmeleri veya onlarla birleştirmelerinden sonra, Yemen saltanatı bunlara geçmiş, hükümdarları da bu tarihten itibaren, *Meliku Sebe ve Zu Reydân* ünvanıyla anılmıştır. Daha sonra Hadramevt ve sair yerler de hâkimiyetlerine geçince, hükümdarların lakaplarına bu isimler de ilave olunmuştur.

Himyeriler, Sebe Devletine nisbetle, fatih devletler arasında gösterilmektedir. Himyer hükümdarları arasında, Arabistan'da birçok yer fetheden, İranlılar ve Habeşlilerle savaşan hükümdarlar bulunmaktadır. Altıyüz kırk sene kadar tarih sahnesinde kalan Himyer Devleti, zaman olarak birbirine denk iki döneme ayrılmaktadır. Birinci dönemde hükümdarlar *Sebe ve Reydan Meliki* unvanını taşıyorlardı. Bunlar Himyer hükümdarlarının birinci tabakasını oluştururlar. İkinci dönemde ise hükümdarlar, *Sebe ve Reydân ve Hadramevt melikî* lakaplarıyla anılmışlardır. İkinci tabakayı teşkil eden bu devir hükümdarları Şemer Yaruş (Chamir Youhair'ich) zamanından (m. 274-281) itibaren başlar. Şemer Yeruş birinci tabakanın son ve ikinci tabakanın ilk hükümdarıdır.

139 Sprenger, 78.

Fakat birinci tabakanın ilk hükümdarının kim olduğunu kesin olarak tayin etmek mümkün olamamaktadır. Gerçi Arap tarihlerinde bazı isimler görülüyorsa da, ihtilaflar ve çelişkilerle dop dolu olan bu gibi kayıtlara çok fazla güvenilmez. Tarihi eserler ve sikkelerde görülen hükümdarların ise ne zaman iktidara geldikleri ve saltanat süreleri açık olarak belli değildir. Bununla beraber Himyeriler hakkında çok önemli araştırmalarda bulunmuş olan Glaser, Arap ve Yunan tarihleriyle keşfolunan kitabelerde görülen hükümdar isimlerini karşılaştırarak birinci ve ikinci tabaka hükümdarlarının isimleri ve saltanat müddetlerini içeren bir çizelge düzenlemiştir. Bu çizelgeye göre ikinci tabaka hükümdarları Arapların *Tebabia* dedikleri hükümdarlara uygunluk göstermektedir. Yine Arap tarihçileri ve özellikle Corci Zeydan tarafından tarihi hakikatlere az çok yakın görülen bu çizelgeyi aşağıda aktarıyoruz:

Himyerilerden Birinci Tabaka Hükümdarları

Sebe ve Reydân Hükümdarları (m.ö. 115- m.s. 275)

Hükümdarın Adı	Saltanat Süresi	Açıklama
Ulhân Nahfân	mö. 115-80	
Şu'ra Vâtir b. Ulhân Nahfân Yerîm Eymen b. Şuara Vâtir b. Ulhân Nahfân	m.ö 80-50	
Fari' Yenheb	m.ö 50-30	
El-Yeşerah Yahdib ve oğlu Yezil Beyin	m.ö 35-15	Bu hükümdar Yunanlıların Elisaros dedikleri hükümdar olmalıdır.
El-Yeşrah Yahmel bin Yezel Beyin	m.ö 15-5	
Vâtir	m.ö 5 m.s 35	
Keribe İyl Vâtir Buhan'am	m.s. 35-70	Yunanlıların Karyebâil (Charibael) dedikleri melik olmalıdır.
Zemer Ala Zerih b. Kerbi İyl	70-95	
Hâlik Amer b. Zemer Ala Zerih b. Kerbi İyl	95-120	
Zemer Ali Beyin	120-145	
Veheb İyl Yahber	145-170	
Laan Nûfân Yuhasdik Yâsir Yuhasdik Zemer Ali Yahber	170-250	
Yâsir En'am	250-275	

Himyerilerden ikinci Tabaka Hükümdarları

Sebe ve Reydân ve Hadramevt melikleri (m. 276-525)

Hükümdar İsmi	Saltanat Süresi	Açıklama
Şemer Yaruş	m.275-300	
Afrikis (el-Sab Zülkarnevn)	300-320	
Amr (Belkis'in eşi)	320-330	
El-Hudhâd (Belkis'in kardeşi)	345-374	
Melikyekrib Yuhenam	374-385	
Ebu Kerb Esad b. Melikyekrib	385-420	
Hasan b. Es'ad	420-425	
Şurahbil b. Ya'fur b. Es'ad	425-455	
Şurahbil Yenûf	455-470	
Ma'da kerim yen'am (ve oğlu Luhay'a)	470-495	
Mersedu'l-Lât Yenûf	495-515	
Zû Nuvâs	515-525	Yunanlıların Damyanus dedikleri (hükümdar)
Zû Ceden	525-533	Hükümran olamamıştır.

Bu cetveldeki birinci tabaka hükümdarları, Arap tarihlerinde görülen Tebabia'dan önceki Yemen hükümdarlarına denk düşmüştür. İkinci tabaka hükümdarları ise Tebabiadır. Çünkü Arap tarihçileri de Tebabia dönemini, Hadramevt ve şehrin çevresine hâkimiyetle ayırmışlardır.[140]

Yeni Arap tarihçilerden Corci Zeydân, Arap ve Yunan eserleriyle keşfedilen tarihi vesikaların tetkik ve karşılaştırılmasına dayanan bu cetveli doğruya daha yakın saymaktadır.[141] Fakat bu cetvel, birçok açıdan eski Arap kaynaklarına muhaliftir. Arapların, Himyer ve Tebabia hükümdarlarına ait zikrettikleri isimleri, bu cetveldeki isimlerden daha çoktur. Bunun sebebi de, Arapların, bu hükümdarlar zamanında şöhret kazanmış olan bazı *akyal ve ezva* isimlerini de Yemen hükümdarları arasına dahil etmiş olmalarına dayandırabiliriz.

Himyerilerin az çok fetihlerde bulundukları kesin ise de Arap tarihçilerinin bunlara özellikle tebabiadan bazılarına isnat ettikleri ci-

140 el-Mesudî. *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*. I. 208.
141 Corci Zeydan. *el-Arab Kable'l-İslam*. 123.

hangirane fetihlerinin abartılardan uzak olmadığı şüphesizdir. Çünkü şimdiye kadar bu rivayetlerin doğruluğunu az çok destekleyebilecek hiçbir vesika bulunamamıştır. Daha önce görüldüğü gibi, Arap tarihçilerine göre, Tebabianın en ünlü hükümdarı Şemer Yaruş'dur. Kitabelerde adı *Chamir Youhair'ich* şeklinde kaydedilmiş olan bu hükümdar daha önce görüldüğü üzere, eski Arap tarihlerinde birçok parlak fetihlerin kahramanıdır. Es'ad Ebû Kereb, Hasan b. Tuba' hakkında Arap tarihçilerinin kaydetmiş oldukları menkıbeler de aynı mahiyettedir.

Arap tarihçileri, kutsal kitaplarda Hz. Süleyman ile münasebette bulunduğu haber verilen Sebe melikesinin de Tebabia'dan Hudhâd veya Yeşruh b. Hâris'in kızı olduğunu iddia ederler. Fakat bu iddia, tarihi realitelerle barıştırabilecek durumda değildir. Çünkü Hz. Süleyman milattan sekiz buçuk asır önce yaşamış, Tebabia ise miladi üçüncü asrın son yarısından itibaren tarih sahnesine çıkmıştır. Bahsedilen Belkis de miladi 330-345 senelerinde hükümran olmuştur. O halde, daha önce zikrettiğimiz gibi, kutsal kitaplarda Hz. Süleyman ile münasebette bulunduğu haber verilen meliklerinin Tebabiadan değil eski Sebe hükümdarlarından olması gerekir.

Yemen'de Habeşliler

Yemen ile Habeşistan arasındaki münasebet oldukça eskidir. Eski müellifler de bu iki kıtayı aynı bölgeden saymışlardır. Hatta Salit (?) ve Ritter gibi tarihçiler daha ileri giderek Habeşistan'ı Sami ulusların beşiği saymışlardır.[142] Fakat bu iddia kabul görmemiştir. Aksine tarihçilerden bazıları Habeşlilerin tarihten önceki bir dönemde Yemen'den karşı tarafa (Afrika'ya) geçen Araplar oldukları kanaatindedirler. Habeş ve Himyer dilleri ile yazıları arasındaki benzerlik bu son iddiayı desteklemektedir.

Ancak, Sebeliler Habeşistan'dan Yemen'e geçmiş oldukları taktirde de dil ve yazıları arasındaki benzerlik izah olunabilir. Eski bir tarihte Habeşistan'dan Yemen'e geçen Sebeliler, Arap Yarımadasında bir devlet ve bir medeniyet kurmakla beraber, eski vatanlarıyla ilişkilerini kesmelerini gerektiren bir neden yoktur. Habeşistan'da

142 Renan, *L'historie des Langues Semitigues*, I, 306.

Becâ adındaki bölgede keşfolunan ve milattan önce altıncı asıra ait olduğu anlaşılan bir kitabenin Yemen'den Habeşeşistan'a hicret edenler tarafından yazılmış olduğu anlaşılmıştır.[143]

Bununla beraber, Yemenlilerin mi Habeşistan'dan geldikleri yoksa Habeşlilerin mi Yemen'den göçmüş oldukları meselesi henüz tam olarak halledilememiştir. Muhtemelen gelecekte keşfedilecek tarihi eserler, tarihin bu karanlık noktasını aydırılatacaktır. Yalnız Yunanlılar ve Süryanilere ait eserlerden Hristiyanlığın yayıldığı ilk zamanlarda, Habeşlilerin Yemen'deki Sebe Devleti'nin zayıflaması ve çeşitli devletçiklere bölünmesinden faydalanmak istemiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu esnada Habeşliler güçlü dönemlerinde bulunuyorlardı. Hükümet merkezleri Axonm şehriydi.

Sanıldığına göre, miladi birinci asırda Habeşlilerden bir grup, Yemen'in güney sahillerine ve Mehra taraflarına çıkmış, Himyerilerle çarpışmışlardır. Fakat Arap tarihlerinde Habeşlilerin bu gibi saldırılarına ait hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Arap tarihçileri yalnız miladi altıncı asırda ve Zü Nüvâs zamanlarında Yemen'in Habeşliler tarafından fethedilmiş olduğundan bahsetmişlerdir. Halbuki keşfedilen bazı tarihi eserlere göre, Habeşliler daha miladi ikinci asrın başlarında Yemen sahillerine saldırmaya başlamışlardır. Habeşlilerle Yemenliler arasında miladi ikinci asırdan önceye ait olan ilişkiler, kesin vesikalarla ispatlanmış değildir. Fakat Adulis da yani Zila'da keşfolunan bir kitabede Necaşi'nin miladi ikinci asrın başlarında Yemen sahillerini istila ettiğinden açıkça bahsedilmiş olduğu görülmektedir.[144]

Diğer bazı tarihi eserlere göre de miladi üçüncü asrın sonlarında diğer bir Necaşî, Yemen ve Tihâme'nin bazı kısımlarını fethederek Habeşistan ile Arap Yarımadası arasındaki ticareti kolaylaştırmıştır. Fakat çok geçmeden Himyeriler bunları Yemen'den uzaklaştırmayı başarmışlardır. Elli sene sonra, Habeşliler daha büyük bir kuvvetle Arabistan'a geçmiş bu defa bütün Yemen bölgesini fethetmişlerdir.

Habeşliler, bu son başarılarını ve Yemen'deki fetihlerini içeren Axonm'da Yunanca bir takım kitabeler yazdırmışlardır. Bu kitabeler-

143 Glaser, *Abessiner in Arabien*, 13.

144 Necaşi, Habeş lehçesine ait Necüs kelimesinin Arapçalaşmış halidir. Habeşçe'de Necus melik ve hükümdar demektir.

de Necaşî'nin *Axonm, Himyer, Reydân, Etopya, Sebe ve Zila' hükümdarı* lakabıyla anılmış olduğu görülmektedir.[145]

Miladi dördüncü asrın ortalarında Habeşlilerle Himyeriler arasında birçok savaş meydana gelmiştir. Bu savaşlar, bazen bir tarafın bazen de diğer tarafın lehinde sonuçlanmıştır. Himyerilere ait keşfolunan tarihi eserlerde Habeş necaşilerinden el-Ulâ İskendi'nin ismi görülmektedir. el-Ulâ İskendi miladi 340 tarihinde yaşayan Himyer hükümdarı Hudhâd ile savaşmıştır. el-Ulâ İskendi miladi 340-348 tarihine kadar hükümran olan el-Ula Umeyde'ye halef olmuş, bu da Hudhâd ve Belkis ile savaşmış ve miladi 340 tarihinde Roma imparatoru Kostantinus'un emri ve izniyle Yemen fethedilmiştir. Kostantinus, Arabistan'da Hristiyanlığın yayılmasını kolaylaştırmak için Habeşlileri Yemen'in fethine teşvik etmiştir. Habeşistan bu tarihten kısa bir süre önce, Frumentus Sâmeveh adında bir Romalının gayretiyle Hristiyanlığı kabul etmişti. Frumentus Sâmeveh miladi 354 tarihinde Axonm'da piskopos olarak bulunuyor

El-Ula Umeyde'den sonra Yemen ve Habeşistanı'da onun evlatlarından Azanas yani Uzeyne ve Sazanas yani Şâzân hükümdar olmuştur. Bunlardan Uzeyne miladi 348 tarihinden 365 tarihine kadar saltanat sürmüş iken, Şazân ise 365–374 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. Şâzân, bu aileden Yemen'e hakim olan Necaşilerin sonuncusudur. Şâzân'dan sonra Yemen, asıl sahibi olan Himyerilere geçmiş, miladi 374 tarihinde hükümdar Yekrub Yuhan'am Yemen hükümdarlığını elde etmiştir. Yemen miladi 525 tarihinde tekrar Habeşliler tarafından istila edilinceye kadar Himyerilerin elinde kalmıştır. Arap tarihçileri, yalnız 525 miladi senesinde gerçekleşen Habeş istilasından bahsetmişlerdir. Bu istila neticesinde Tababia'ya Habeşliler halef olmuşlardır.

Habeşlilerin Yemen istilaları hakkında Arap ve Yunan tarihçileri ayrı ayrı sebepler zikretmektedirler. Araplara göre bu istilanın sebebi Yahudilerin Hristiyanlara yaptıkları zülüm ve baskılardır. Arap tarihçilere göre, Yahudilik, Yemen'e Himyer hükümdarlarından biri tarafından sokulmuş ve halk tarafından ilgi görerek Yemen'in her tarafına yayılmıştı. Halbuki Roma imparatoru Kostantin Hristiyanlığı

145 Müller, *Die Burgan Und Schlosser Südarabiens Nahchdem İklil des Hemedani*, 33, 211.

kabul edip İstanbul'u başkent olarak seçtikten sonra gerek kendisi gerek halefleri hristiyanlığın yayılıp desteklenmesini kutsal bir görev saymışlardır. Bu amaçla Frumentos, adında bir papaz da Habeşistan'a gönderilmiştir. Frumentos Habeşistan'da Hristiyanlığı yaymayı başarmıştır. Doğu Roma imparatorları Hıristiyanlığı nüfuzlarının yayılması ve ticaret alanlarının genişlemesi için bir vasıta edinmiş olduklarından Habeşistan'dan sonra, Arap Yarımadasında da yayılması için çaba sarfetmiş, Necran ve Aden taraflarına bir takım ruhbanlar göndermekle kalmamış Necran'da bir manastır da inşa ettirmişlerdi. Necran Ka'be'si veya Necran Mezarı yani ziyaretgâhı adı verilen bu manastırda ruhbanlar ve papazlar ikamet ediyorlardı.[146]

Fakat miladi altıncı asrın başlarında Himyer tahtına çıkan Zu Nüvâs –ki Yunanlılarca Dimyanus adıyla ünlüdür- oldukça tutucu bir Yahudi olduğundan Necran'a sokulan Hristiyanlığı yok etmek ve Arabistan'ı kurtarmak gayretine düşmüştü. Bu amaçla Necran üzerine yürüdü. Necranlıları Hıristiyanlığı terk ederek Yahudiliği kabule davet etti. Fakat Necranlılar bunu kabul etmediler. Zü Nuvas, Necranlıların liderleri olan Abdullah b. et-Tâmir'i idam ederek mallarını yağmaladı. Birçok *uhdut* yani çukur kazdırarak içlerinde ateş yaktırdı. Esir edilen Hristiyanları bu çukurlara attırarak yaktırdı.[147] İncilleri parçalattı. Arkasından Yemen'e döndü. Beth-acham piskoposu Siméon m. 523 de yazdığı bir mektubunda bu faciayı şu şekilde tasvir etmiştir. "Sebe hükümdarı Necran'a bir anlaşma üzerine girmişti. Fakat şehre girdikten sonra anlaşmaya bağlı kalmadı. Her tarafı yağma ettirdi. Kiliseye sığınan papazlarla halkı orada yaktırdı. Piskopos Paul'un kemikleri mezarından çıkartılarak ateşe atıldı.[148]

Necran reislerinden Devs b. Sa'lebe, bu bilinçli katliamdan kaçarak, bu asırda Hristiyanlığın en büyük hamisi olan Doğu Roma imparatorlarına sığındı. Zü Nuvas'ın hristiyanlara yaptığı vahşi zulmü

146 Necran hristiyanları Hz. Peygamber'in zamanında Medine'ye temsilciler göndererek barış yoluyla bağlılıklarını arzetmiş ve dinlerini muhafaza etmişlerdi. Hz. Ömer döneminde Arap yarımadası gayri Müslimlerden temizlendiği zaman, Necranlılara da, arazi ve mülklerinin bedelleri ödenerek hepsi birden Küfe'nin yakınlarında yine Necran adındaki yere nakledilmişlerdir.

147 Bu olay hakkında Buruc suresinde de şu ayetler bulunmaktadır. "Tutuşmuş ateş hendeklerinin sahipleri lanete müstahak oldu. Onlar hendekleri yanında otururlar. İman ehline ettiklerini seyrederlerdi."

148 Assemani, Bilel.Ori. I, 364.

nakletderek yardım istedi. Fakat imparator I. Jüstiyen mesafenin uzaklığından dolayı asker sevkedemedi. Durumu Habeş necaşisine bildirerek Yemen üzerine yürümesini ve Himyerilerden hristiyanların intikamını almasını tavsiye etti.[149]

Necaşi amcaoğullarından Aryat b. Edham'ın komutasında Yemen'i zaptetmek üzere altmış bin kişilik bir kuvvet gönderdi. Ebrehe b. es-Sabâh da bu ordu komutanlarından idi. Necaşi, Eryat'a Yemen'e girdiği zaman erkeklerin üçte birini öldürülmesini, şehirlerin üçte birini yıkmasını ve kadınların üçte birini de esir ederek Habeşistan'a göndermesini emretmişti. Eryat'ın ordusu gemilerle Aden'e çıktı. Zü Nüvas Habeşlileri Aden'de karşıladı. Eryat ordusuna hitaben, "Askerler! görüyorsunuz ki arkanızda deniz, önünüzde düşman bulunuyor. Arkaya giderseniz denizde boğulursunuz, karaya kaçarsanız, çölde ölürsünüz. Sizin için sabır ve matanetle düşmana karşı koymak ve muzaffer olmaktan başka çare yoktur." şeklinde bir konuşma yaptıktan sonra savaşa başladı. İki taraf da ölümü hiçe sayıyordu. Müthiş bir savaştan sonra Habeşliler parlak bir zafer kazandılar. Zü Nüvas, ordusunun perişan olduğunu görünce "Sudan illerinde esir olmaktansa suda boğulmak daha hayırlıdır" diyerek atını denize sürdü, boğulup gitti. Arkasından Zü Ceden adındaki bir şahıs Himyer Devletini ele geçirerek Habeşlilere karşı koymak istedi. Fakat neticede Zü Ceden de mağlup oldu. Zü Nüvas gibi o da Habeşlilere esir olmamak için atını denize sürerek boğuldu. Bu suretle Himyer Devleti yıkıldı. Eryat, Yemen'i istila ederek Necaşinin tavsiyesini yerine getirdi.

Yemen'in Habeşliler tarafından istilası hakkında Arap tarihçilerinin gösterdikleri sebep bundan ibarettir. Halbuki Doğu Roma tarihçileri Yemen'in istilasını ekonomik ve ticari bir nedene bağlamaktadırlar. Bu tarihçilerin ifadesine göre, Himyer Devleti altıncı asra doğ-

149 Zü Nüvas, Himyer lehçesine göre Nuvas ismindeki kasr veya mahfedin sahibi demektir. Halbuki klasik Arapça'da Nüvas, saçları sallanan anlamını ifade eder. Zü Nüvas'ın kendi ismi yerine yurdunun veya kalelerinden birinin adıyla anılmış olmasını, Huart dikkate değer görmekte olup bunu, bu zatın saltanatı irs yoluyla değilde, gasp yoluyla ele geçirmesine hamletmektedir. Huart bu iddiasını Arap tarihlerinde Sebe hükümdarı Hasan'ın Suriye seferi esnasında Yemen'de ortaya çıkıp salanatı gaspettiği rivayet edilen Chanatir menkıbesi üzerine bina etmektedir. [Dolayısıyla adı geçen yazar] Zü Şenâtir ile Zü Nuvas arasında bir münasebet görmektedir. Fakat Huart'ın bu iddiasını destekleyecek hiçbir vesika yoktur.

ru eski gücünü kaybetmiş, ticaret anahtarlarını elinden kaçırmıştır. Doğu Roma imparatorları Hıristiyanlık aracılığıyla doğuda nüfuzlarını yaymış olduklarından dolayı Doğu Roma tüccarlarına Basra Körfezi'nden Kızıl Deniz'e gitmek için Himyerilerin ülkesinden geçmek kolaylaşıyordu. Doğu Roma tüccarları, Basra körfezinden Hindistan ticarî emtiasını satın alıyor, Yemen ve Kızıl Deniz yoluyla Habeşistan'a ve oradan da Mısır'a naklediyorlardı. Himyeriler eski güçlerini kaybetmiş olduklarından Doğu Roma tüccarlarını engelleyemiyorlardı. Fakat Doğu Romalıların kadim düşmanları olan İranlılar bunu hoş görmediler. Arap Yarımadasından geçen ticaret yolunu kapatmak üzere, Basra körfezinin Arabistan sahillerine bir askeri birlik gönderdiler. İmparator Jüstiyen İranlıların Arabistan'dan uzaklaştırmasını Himyer hükümdarından istemekle kalmadı diğer taraftan da Habeş Necaşisine müracaat ederek Doğu Roma tücarlarına bu konuda yardım etmesini istedi. İmparator Jüstiyen de tahta oturmasını müteakip aynı müracaatlarda bulundu.[150] Ancak imparatorların bu müracaatları bir sonuç vermedi. İran hükümdarlarına güvenen Himyeriler, Doğu Roma tüccarlarına saldırmaya başladılar. Bunlar, Hindistan mallarını aktaran Doğu Romalıların ticaret kafilelerini vuruyor, tüccarlarını öldürüyor, mallarını yağmalıyorlardı. Yemenlilerin bu hareketi Doğu ticaretini durdurdu. Theophanes'in rivayetine göre, Habeşliler ticaret yolunu emniyet altına almak için Yemen'in fethini kararlaştırdılar. Hudâd adındaki hükümdarlarının sancağı altında Kızıl Deniz'i geçerek Himyerilerin üzerine atıldılar. Yemen hükümdarları Zü Nüvas (Dimyanus)'ı öldürüp Yemen'i istila ettiler. Bu zafer üzerine Axümnlulara yardım etmek koşuluyla Doğu Roma imparatoru Jüstiyen ile antlaşmayı yenilediler. İskenderiye'ye bir heyet göndererek vaftiz yapmak ve dini ilimler öğrenmek üzere bir rahip istediler. Bunlara Yuhanna adında akıllı ve ibadetine düşkün bir şahıs gönderildi. Bu şahıs daha sonra Axonm'da piskopos olmuştur.[151]

Habeşliler bu askeri hareketi ticaret yolunu açmak amacıyla yapmışlardı. Geçici olarak bunu başardılar. Fakat memleketlerine döndükten sonra Himyeriler tekrar eski yerlerine dönerek ticaret yolunu kapattılar. Habeş Necaşisi İlisbâs yeniden Yemen'i istila etti. Bu de-

150 Sharpe. *History of Egipt.* II. 353.
151 Bkz. Sharpe, *History of Egipt.* II, 352.

fa Himyeriler kesin olarak uzaklaştırılarak Necaşinin emirlerinden Esimiphaios adında bir hristiyan Yemen genel valisi olarak atandı.

İlisbâs, Yemen valiliğine tayin ettiği Esimiphaios'u Araplar arasında hristiyanlığı yaymaya memur ederek hitabetiyle ünlü olan Cericnitos adındaki bir papazı da propaganda vazifesiyle maiyetine yükseltti. O esnada Yemen'de Yahudilik oldukça yaygındı. Bu iki din hakkında tartışmalarda bulunmak ve hak olanını ortaya koymak üzere rahip Cericnitos ile Yahudi din adamlarından Hurbân adındaki şahıs arasında bir dinî oturum düzenlendi. Yunan tarihçilerine göre, tartışma esnasında orada mevcut olan Yahudilerin tamamına birden bire bir körlük inmiş bu felaketten ancak rahip Cericnitos'un duası sayesinde kurtulabilmişlerdir. Hristiyanlığın yayılmasını daima azizlerin olağanüstü kerametlerine dayandıran ruhun, burada da diğer bir örneği görülmektedir. Aziz Cericnitos'un bu parlak kerameti Yemenlilerin hristiyanlığı kabulünü sağlamıştır.

Esimiphaios'un Yemen hâkimiyeti uzun süre devam etmemiştir. Himyeriler bir müddet sonra ayaklanarak Esimiphaios'u görevden uzaklaştırmışlardır. Necaşi İlisbas, ihtilalili bastırmak üzere tekrar bir ordu sevk etmiş ise de giden askerler asilere katıldıklarından hiçbir sonuç elde edilememiştir. Himyerileri uzaklaştırmaktan aciz kalan Necaşi, nihayet bunlarla uyuşarak bir anlaşma imzalamaya mecbur kalmıştır.

Habeşlilerin Yemen istilasının nedenlerine dair Doğu Roma tarihçilerinin verdikleri bilgiler bundan ibarettir. Aziz Cericnitos'a isnad edilen olağanüstülükler bir tarafa bırakılmak koşuluyla, bu bilgiler, o çağda yaşayan tarihçiler tarafından verilmiş olması nedeniyle doğruya daha yakın sayılabilir. Son zamanlarda İngiliz subaylarından Wellested tarafından Yemen sahillerinde Hısn'ı Ğurâb denilen kale üzerinde Himyer harfleriyle yazılmış olan bir kitabe keşfedilmiştir. Kitabe şöyledir: "Sumeyfe' Aşva ile evlatları.... Habeşistan'ı feth edip ahalisine galip gelmiş ve 640 yılında Himyer topraklarını zapt edip hükümdarları ile Himyer kayllerini öldürdükten sonra dağlarda surları, kapıları tamir ederek o kalelere yerleşince hatıra olarak bu kitabeyi Hısn-ı Muyenbaht (Hısn-ı Ğurab) üzerine nakş eylediler..."

Kitabede Sumeyfe' Aşva ile evlatları ifadesinden sonra birkaç kelime silinmiştir. Eğer Aşva ve evlatları ile Habeş ordusu komutanla-

rı kasdedilmiş ise, kitabenin ifadesi, Doğu Roma tarihçilerinin verdiği bilgileri desteklemektedir. Çünkü Sumeyfe' ismi ile Doğu Roma tarihçilerinin Yemen'i istila eden Habeş komutanı olduğunu haber verdikleri Esimiphaios'un ismi arasında az çok bir benzerlik bulunmaktadır.

Fakat Yemen'de keşfolunan diğer tarihi eserlerde Habeş ordusu komutanının; Arap tarihçilerinin kaydettikleri gibi; Ebrehe olduğu yazılmıştır. Himyeri yazısıyla yazılmış kitabelerden birinde, Ebrehe adının yanında, bu komutanı Yemen'e gönderen Necaşi'nin ismi de yer almaktadır. Himyeri yazısının okunması sayesinde bu Necaşi'nin adının Arahmis Zübyan olduğu anlaşılmıştır.

Bu iki rivayeti barıştırabilmek için Ebrehe ile Necaşi'den her birinin ikişer isimleri veya birer adı ve bir de lakapları olduğu varsayılabilir. Yahut ta iki komutan veya iki melik adının birbirine karıştırılmış olduğu tahmin edilebilir. Arap tarihçilerinin Ebrehe hakkındaki rivayetleri bu son ihtimali destekler gibi görünmektedir. Arap tarihlerinde denilir ki "Eryat, Yemen'i istila ettikten sonra, konumunu korumak için eşrafa meyletmiş, avâm sınıfını ezmeye başlamıştır. Aşağı sınıf bu zulüm ve haksızlıktan bizar kalarak Ebrehe'nin etrafına toplanmışlardır. Eryat ile Ebrehe arasında bu yüzden başlayan çekişme sonunda savaşı doğurmuştur. Her iki komutan arasında meydana gelen bir *münafere* kavgası esnasında, Eryat hasmının burnunu yarmışsa da kendisi de bir köle tarafından hançerlenerek öldürülmüştür. Neticede galebe Ebrehe'de kalmıştır. Bu kavganın hatırası olarak Eşrem lakabını alan Ebrehe de Yemen'e hakim olmuştur.[152] Ebrehe, Yemen'de yirmi sene kadar hükümran olmuştur. Arabistan tarihinde oldukça ünlü olan Fil Vakıası Ebrehe döneminde meydana gelmiştir.

Yemen'de Hristiyanlığı Yayma Teşebbüsü: Fil Vakıası

Hristiyan Habeşlilerin Yemen'e hakim olmaları Necran Hristiyanlarına, bir zamanlar yaşadıkları feci günlerin acı hatıralarını unutturmuştur. Önceleri Adulis şehrinde,[153] ikamet etmekte olan

152 Ebrehe, hasmı Eryat ile mübareze ettiği esnada burnu parçalanmış olduğundan Araplar kendisine el-Eşrem yani yarık burunlu lakabını vermişlerdir.

153 Adulis, Kızıl Deniz sahilinde ve Habeşistan'ın eskiden başkenti olan Axonm şehrinin 227 kilometre kuzey batısında işlek ve meşhur bir liman idi.

Romalı tüccarlardan birinin kölesi olan Ebrehe b. Sabâh, tutucu bir hristiyan idi. Necran papazları kendisine bir kurtarıcı gibi bakıyorlardı. Habeş komutanı Hristiyanlığı Arabistan'da yayma amacı güdüyordu. Bu amaçla Sana'da muhteşem bir kilise bile inşa ettirmişti. Mekke'deki Ka'be'yi ziyarete koşan Arapları San'a'ya çekmek amacıyla kilisenin ihtişam ve azametine son derece itina etmiş, hatta İstanbul'dan renkli değerli mermerler getirtmişti. Züfar kentinin başrahibi Sen Grasentus'a (?) da bir kanun tanzim ettirmişti. Büyük bir kısmı Roma kanunlarından alındığı belirtilen söz konusu kanunun asıl metninin Viyana kütüphanesinde bulunduğu kaydedilmektedir.

İstanbul ve İskenderiye de acip bir şekilde paganizm ile karışan hristiyanlığın resimlere tapan şekli, önceleri Habeşistan'a da sokulmuştu. Alius Gallus, Etopya seferinde Hristiyanlığın bu putperestlikle (dolu olan) şeklini Habeşlilere iyice sevdirmişti. Ebrehe'nin Araplar arasında yaymak istediği Hristiyanlık, Hristiyanlığın bu şekli idi. San'a'da inşa edilen Eclesia (Beytu'l-Kulleys) birçok süslü tasvirlerle doldurulmuştu. Hicaz'ın bu gibi süslemelerinden yoksun taş tapınağı Ka'be ziyaretçilerinin yüzünü San'a'ya çevirmek için gereken girişimlerde bulunmakta kusur edilmemişti. Hatta Arap kökenli olanlar (Evlad-ı Arap) Ka'be ziyaretinden menedilmiş, ziyaret ve tavafın sadece San'a'daki Beytu'l-Kulleys'e yapılması emredilmiştir.

Halbuki Ka'be ziyareti tamamen çorak olan Mekke sakinleri için, ölüm kalım meselesi idi. Araplar Ka'be ziyaretinden vazgeçtikleri gün, Mekke artık yaşayamazdı. Mudarlılardan ve Kinaneoğullarından Huzeyfe b. Abdullah, halkı Beytu'l-Kulleys ziyaretinden nefret ettirmek için bir arkadaşıyla San'a'ya gitti. İki arkadaş, bu amaçla adı geçen müzeyyen kiliseye giderek duvarları, tasvirleri pisleterek kaçtılar. Hicazlılar, bu şekilde Ka'be'yi tavaf etmeyi yasaklayan Ebrehe'den intikam almış oluyorlardı. Ebrehe, kiliseye karşı yapılan bu hakaretin faillerinin Mekkeliler olduğunu anlamakta geç kalmadı. Buna karşılık olarak Mekke'yi zaptedip Ka'be'yi yıkmaya yemin etti.

Miladi 570 tarihinde Ebrehe'nin bizzat kendisinin kumanda ettiği bir ordu, Hicaz'a girdi. Arapları korkutmak için orduda fîller de

bulunuyordu. Ebrehe, Taif önüne ulaşıncaya kadar Sakifoğullarından bir küçük grubun dışında, tüm kabilelerin kin ve düşmanlığını kazanmaktan başka bir şeye muvaffak olamamış, hatta Mekke'ye gitmek için bir kılavuz bile bulamamıştı. Nihayet Sakifoğullarından Ebü Ruğal adındaki bir derbeder, (kılavuzluğu üstlenerek) yerine getirmeyi başaramadığı bir ihaneti üstlenmiş, fakat Muğmas'daki mezarını da sonsuza dek Arapların recmine maruz bırakmıştı.[154]

Ebrehe'nin bu meşhur seferi Ka'be'nin Araplar arasında var olan kutsallığını artırmaktan başka bir sonuç vermemiştir. Mekkelilerin sürülerini gaspeden Habeşliler, bunları bile götüremeyerek yenilmiş bir halde geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu esnada Mekke Cumhuriyeti eşrafının liderlerinden olan Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalip b. Haşim, bir manzumesinde, olayı şu şekilde tasvir etmektedir:

"Ebrehe Zü'l-Eşrem'in Ka'be'yi yıkmak amacıyla Mekke üzerine sevkettiği ordunun yenildiğini gördüğüm zaman, bu adam Harem'in değerini bilememiştir dedim. Halbuki Harem onu Himyer ve Hay kabilelerinin savaşçı yiğitleriyle kahredip uzaklaştırmıştır. Ebrehe'nin askerleri, boyun damarlarına en şiddetli acılar tattıran yaralarla yaralanarak geri dönmek zorunda kalmışlardır. Biz, ilahımızın ehli olup, bu muazzam şehirde ona ibadet ederiz. Beytu'l-Muazzama'nın şanlı bir hamisi vardır ki onu zarara uğratmak isteyenler, kendi perişanlıklarına çalışmış olurlar.[155]

Gerçekte Abdulmuttalib'in tasvir ettiği Habeş ordusu, mildi 570 yılı Muharrem'inin on yedinci günü güve yemiş ot yaprağı (ke asfin me'kul) gibi perişan olmuş, dağılmıştır. Arap tarihlerinde Fil Vakası

154 Muğmas, Mekke ile Taif arasında bir yerin adıdır. Ebü Ruğal Habeşlilere klavuzluk ederken daha Mekke'ye ulaşamadan ölmüş ve Muğmas'da gömülmüştür. Araplar o zamandan beri Muğmas'dan geçerken Ebü Ruğal'in mezarını taşlamayı adet edinmişlerdir. Ateş dilli şairlerden Cerîr, muarızı Farazdak'ı hicv ettiği bir manzumesinde bu hadiseye işaret etmiştir.

155 Arapça eserlerde kaydedilmiş olan bu manzumenin aslı aşağıdaki gibidir.

قالت والاشرم تردى خيله ... ان ذى الاشرم غربا لحرم
كاده ينبع فيه جندت ... حير والحى من آل قدم
فانثنى عنه وفى اوداجه ... جارح امسك فيه بالكظم
نحن اهل الله فى بلدته ... لم يزل ذاك على عهد ادم
ان البيت ربا مانعا ... من يرده بقتام يتظلم

adıyla meşhur olan bu hadiseden elli dört gün sonra yani aynı yılın Rebiulevvel [ayının] on ikinci gününde Abdulmuttalib'in dünyada dinî, toplumsal ve siyasî bir büyük devrim yapmaya aday olan torunu Hazreti Muhammed, doğumuyla bu dünyayı onurlandırmıştır.

Ebrehe, bu felaketten sonra çok yaşamamıştır. Kendisine Yemen'de oğlu Yaksoum halef olmuştur. Onu müteakip de diğer oğlu Mesrûk, Yemen'in idaresini eline almıştır.

Ebrehe, Yemen kilisesini hem Hristiyanlığı yaymak, hem de Arapları Mekke'ye ziyaretten men etmek düşüncesiyle inşa etmişti. Fakat her iki maksadı da tahakkuk etmemiştir. Habeşliler, Yemen ahalisine oldukça fazla baskı ve şiddetle muamele ediyorlardı. Gerek bu gibi zulümler, gerek Ebrehenin çocuklarının miras yoluyla egemenliği ellerinde tutmaları, Himyerlileri, zaman zaman başkaldırıp isyana sürüklüyordu. Nihayet Yemenliler, Himyer ailesinden ve *Ezva'dan* Seyf Zi Yezen'in etrafında toplanarak Habeşlileri memleketlerinden çıkarmaya karar verdiler. Fakat kendi kuvvetleriyle bunu başaramayacaklarını anladıklarından Seyf Zi Yezen yardım talep etmek için İstanbul'a gitti. Habeşlilerin zulmünden şikayet etti. Halbuki İstanbul, Hristiyan Habeşlilerin doğal müttefiki idi. İmparator "Habeş, Yahudi midir ki üzerlerine asker sevkedeyim" diyerek bu talebi reddetti. Seyf Zi Yezen, Doğu Roma imparatorundan yardım göremeyince İran hükümdarı Hüsrev Perviz'e başvurdu. Kisra [o günlerde meydana gelmiş] depreme rağmen enkazı hala Bağdat'ın güneyinde ayakta kalan Medain sarayında Tak-ı Kisra'nın büyük salonunda Arap emirini kabul etti. Maruzatını dinledi. Fakat sonu belirlenemeyen/bilinmez bir maceraya atılmağa gönüllü görünmedi. Seyf Zi Yezen, askerlerini bir macera uğrunda tehlikeye atmak istemediği için asker göndermekten sakınan kisranın tereddüdünü gidermeyi başardı. Kisra, Vahriz adında bir komutanın maiyetinde bir askeri birlik düzenleyerek gemilerle Aden'e sevketti. Seyf Zi Yezen'i de taşıyan İran donanması, sekiz gemiden oluşuyordu. İkisi yolda battı, geri kalanı ise [miladi] 676 [tarihinde] Aden'e ulaştı.

Araplar Seyf Zi Yezen'in İran ordusuyla geldiğini haber alınca, bir ihtilaf çıkararak etrafında toplandılar. O esnada, iktidar mevkiinde Ebrehe'nin ikinci oğlu Mesrûk bulunuyordu. Mesrûk yüz bin

kişilik bir kuvvetle, bunlara karşı çıktı. Fakat [aralarında] gerçekleşen kanlı savaşta kendisi öldürülerek ordusu da yenildi. Bu savaş, Yemen'i Habeşlilerden kurtarmış, fakat İranlıların nüfuzunun altına sokmuştu. Hüsrev Perviz, Seyf Zi Yezen'i her sene belli bir vergi vermek üzere, Yemen valiliğine atadı.[156]

Yemen'i iyi bir şekilde yedi sene yönetmeyi başaran Seyf Zi Yezen, bir gün avda Habeşli bir köle tarafından öldürüldü.[157] Habeşli, bu cinayetle Mesrûk'un intikamını almıştı. Fakat Yemen, Habeşlilerin yerine büsbütün İranlıların Hâkimiyeti ve nüfuzu altına girmiş oldu. Kisra, Seyf'in öldürülmesinden sonra, Yemen'i Himyerli prenslerle değil, İran'dan gönderdiği *Merzubanlarla* idare etmeye başladı. Yemen'in, kisra tarafından atanan merzubanlarla idare edilmesi bu bölgenin İslâm sahasına dahil olduğu döneme kadar devam etmiştir.

Arap tarihçilerine göre; Habeşlilerin Yemen'de kurdukları hükümet 74 sene devam etmiştir. Bu sürenin yirmi senesi Eryat'a, 23 senesi Ebrehe'ye, 19 senesi Yeksum'a ve 12 senesi de Mesrûk'a aittir. Yemen'in Habeşlilerce fethinden itibaren merkezi San'a olmuştur. Habeşistanlı hükümdar bu şehirde Kasr-ı Ğamdân denilen ve harabeleri oldukça uzun zaman ayakta kalan bir sarayda oturuyorlardı.

Arap tarihçileri, Yemen'in doğrudan doğruya Medain tarafından atanan merzubanların idaresinde bulunduğu zamanı *Devletu Mezâribe* adıyla anarlar. Seyf Zi Yezen'in öldürülmesinden sonra, Kisra tarafından Yemen hidivliğine atanan ilk merzuban, Seyf ile beraber Yemen'e gönderilmiş olan Vahriz'dir. Adı geçen şahıstan sonra sırasıyla Velicân, Hazdân, Nuşicân ve Merzân bu mevkii işgal etmişlerdi. Merzân'ın halefi olan Bazan hicri yedinci yılda İslâm dinini kabul etmiş ve Yemen valiliği Hz. Peygamber tarafından kendisinde bırakılmıştır.

Yemen'deki Küçük Emirlikler: Akyal ve Eza'

Yemen'de Mainliler, Sebeliler ve Himyerliler gibi büyük devletlerle çağdaş olarak birkaç da küçük emirlik bulunuyordu. Bu emirliklerin liderleri, kasr ve mahfed sahipleri olup Ezva' adıyla anılıyorlar-

156 Cahiliye şairlerinden Ümeyye b. Ebi es-Salt, Seyf Zi Yezen'in bu başarısını parlak bir kaside ile yaşatmıştır. Kaside şöyledir. يطلب الثار الا كابن ذى يزن ... في البحر خيم الاعداء احوالا

157 İsfehani, *el-Eğani*, c.XVI, 75.

dı. Yukarıda da ifade edildiği gibi Ezva'dan bazıları, güç ve kuvvet kazanarak diğerlerini de egemenlikleri altına almış, büyük devletler kurmuşlardır.

Yemen'de egemen olan büyük devletler hakkında güvenilir tarihi bilgiler oldukça eksik olduğu gibi küçük emirliklere dair olan bilgiler de hemen hemen hiç mesabesindedir. Hatta en önemli tarih kitaplarında bile bunlardan ancak bazılarının isimleri görülebilmektedir. Hicri beşinci asırda yaşayanlardan Nişvân b. Said el-Himyerî'nin *Kaside-i Himyerîye* adıyla meşhur olan eseri olmasaydı, Yemen'deki küçük devletçiklere dair bilgilerimiz, tarih kitaplarında görülen birkaç isimle sınırlı olacaktı. Fakat Nişvân el-Himyerî, Yemen'in muhtelif bölgelerine egemen olan Ekyal ve Ezva'dan büyük bir kısmının isimlerini kasidesinde toplamış olduğundan, bu sayade, tarihin bu kısmı oldukça aydınlatılabilmiştir.

Kaside-i Himyeriye'de Ezva', iki tabakaya ayrılmıştır. Biri *Mulûku'l-Mesamîne* denilen tabakadır. Bu tabakayı oluşturan hükümdarlar, Zü Su'lebân, Zü Halil, Zü Şecer, Zü Ceden, Zü Sirvâh, Zü Muğâr, Zü Cerfez, Zü Askelân, adlarıyla sekize ulaşmıştır.[158] Himyeriler devrinde *Mulûku'l-Mesamîne* bunlara tabi bulunuyordu.

İkinci tabakayı teşkil eden Ezva'a gelince; sayıları pek çok olan bu küçük emirlikler, bağımsız olarak yaşıyorlardı. *Kaside-i Himyerîye* bu tabakaya mensup elli kadar Ezva' ismi zikredilmektedir.[159] Bunların en ünlüleri: Zü Merâsid, Zü Gamdân, Zü İmrân, Zü Yezen, Zü'l-Kila', Zü'ş-Şa'beyn, Zü'l-Kunâs, Zü Tuba' ve Zü't-Ticân ... adlarındaki Ezva'lar idi.

Akyâl ünvanı ise, Ezva'dan daha geniş bir alana hakim olanlara veriliyordu. Örneğin büyük bir *mahfed* veya birkaç kasırdan oluşan

158 Kaside-i Himyeriye'nin Mulûku'l-Mesâmine denilen sekiz Ezva' hakkındaki beyitleri aşağıdaki gibidir:

ان الثامنة الملوك و ملكهم . ذلوا لعرف الدهر بعد جماح
ذو تبعان وذو حليل ثم ذو . شجر وذوجدن وذوصرواح
اوذو مغار سدأوذو جرفر . ولقد عما ذو هكلان ماح

159 Kramer tarafından yayınlanan *Kaside-i Himyeriye*'de bu tabakadaki Ezva' isimleri on dokuz beyitde toplanmış ve şu şekilde başlamaktadır.

او ذو مراثد جدنا القيل ابن ذى . شجر اوالاذواء رب الساح
و بنوهم ذوفين ذو سفر و ذو . عمران اهل مكارم و سماح
و القيل ذو زبيان من ابنائه . راح الحمام اليه بالارواح

bir bölgede egemen olan emirler, *akyal* lakabıyla anılıyordu. Hadramevt hükümdarları akyaldan oldukları gibi; Benî Ecmâd, Benî Şebîb, Benî Hüzeyl ve Benî Mehd reisleri de kayl ünvanı taşıyorlardı. Nişvân el-Himyerî'nin kasidesinde akyaldan bir kısmının da isimleri sunulmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, Yemen'deki Arap şeyhleri gibi, Ezva' ve Akyal da içişlerinde bağımsız olmakla beraber, Sebe ve Himyer hükümdarlarının liderliğini kabul ediyorlardı. Himyer hükümdarları ile Ezva' ve Akyal arasındaki ilişkileri, Abbasî halifeleri ile Gazneliler, Samaniler, Safariler... arasındaki ilişkilere benzetebiliriz.[160] Akyal ve Ezva', Sebeliler, Himyerliler ve Habeşliler gibi büyük devletler zamanında da Yemen'de varlıklarını korumuşlardır. Bunlardan bazıları, nüfuz ve mevkilerini İslâm döneminde bile birkaç asır elden çıkarmamışlardır.[161]

Cebaniler (Gebanitea) ve Katâbaniler (Catabani)

Yunanlı tarihçilerin Cebaniler ve Katâbaniler adını verdikleri bu iki ulus, Yemen'de ikamet eden ve ticaretle uğraşan iki gruptur. Yunanlı tarihçiler; Hz. İsa'nın miladı sıralarında Mainililer ve Sebelilerden bahsederlerken, Yemen'de Cebaniler ve Katâbaniler adında iki ulusun daha var olduğunu haber vermişlerdir. Tarihçi Plinius'un ifadelerinden bu iki grup ile Mainliler arasında munasebetin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu sebepten Glaser'de Cebanileri, Mainlilerden olan özel bi grup saymıştır. Keşfolunan kitabelerde, Cebanilerin Mainilerle beraber anılmış olması ve bu iki taifenin ticarete katıldıklarını gösteren verilerin varlığı Glaser'in bu iddiasını desteklemektedir.

Fakat Arap tarihlerinde ne Cebanilere ne de Katâbanilere dair bilgiler bulunmamaktadır. Arap tarihçilerinin bunlardan bahsetmemeleri bu iki ulusa ait hatıraların tamamen unutulmuş olduğunu göstermektedir. Yunanlıların, Cebaniler adını verdikleri kitle, bir devlet teşkil etmiş değillerdi. Verilen bilgilere göre, bunlar kabile şeyhi mahiyetinde bir liderin idaresi altında, ticarî kafilelerini naklediyor ve bir aşiret hayatı yaşıyorlardı. Müller, bu taife isminin *Cem'u'l-Atyâb* anlamına gelen Cebee'den türemiş olduğunu iddia etmektedir. Bu iştikak esas alınırsa bunların Arapça isimlerinin Ce-

160 Hamza İsfahani, s.129.
161 İbn Haldun, II. 343.

bailer olması gerekir. Müller'in ifadesine göre, Cebaniler bir başbuğun liderliği altında yaşamış, güçlendikten sonra Afrika ticaretini ellerine almışlardı. Hemdanî'nin *Sıfatu Cezireti'l-Arap* ünvanlı eserinde, Cebee'nin, Benî Sümame'den Âlu'l-Keridîlere ait bir belde olduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır.[162]

Katâbanilere gelince; bunlar da Sebeilerden bir grup idiler. Spenger, Yunanlıların Katâbani dedikleri kitlenin Arapların Benî Kudâ'a dedikleri kabile olduğunu iddia etmektedir. Ancak bu hususta geniş bir araştırmaları bulunan Müller ve Glaser Spenger ile hemfikir değillerdir. Müller'e göre Katâbaniler Sebeililerden, müstakil bir halk idiler. Müsnet yazısı ile yazılmış olan kitabelerde bunlardan Katabân adıyla bahsedilmiştir. Muhtemelen Yemen'deki Katâb Seddi bunlara aitti.

Katâbaniler milattan önce ikinci asra doğru, Akil'de ikamet ediyorlardı. Daha sonra Cebaniler burayı alınca, Temna'a çekilmiş ve oraya yerleşmişlerdir. Fakat, Cebaniler, sonraları, Katâbanileri buradan da uzaklaştırmışlardır. Müller'e göre, Katâbaniler, Sebeililerin bir boyu olup Himyer şehirlerinden biri olan Zûfar'dan çıkmış, Sebeililerin bölgelerine girmişlerdir. Daha sonra Me'rib havalisine çekilmiş, Cebanilerin galebesine kadar orada kalmışlardır.[163] Katâbanilere ait kitabelerin Me'rib ile Şubve arasındaki bölgede keşfedilmiş olması, Müller'in bu iddiasını desteklediği düşünülebilir.

Katâbani hükümdarları, ilkin mekreb ünvanıyla anılıyorlardı. Mekreblerden Yede' Eb Zebyân (Yada'ab Dhanyân) ve Şecer Yâğûl (Chahir Yagoul) adlarında ikisi kitabelerde zikredilmiştir. Bunlardan birincisi daha sonra melik ünvanı almıştır. Melik ünvanı taşıyan hükümdarlardan Vârâvil Şaylân Yuhen'am, Sebe mekrebi Kirebil Vâtîr ile çağdaş idi. Katâbaniler'in milattan otuz sene sonraya kadar müstakil bir beylik halinde yaşamış oldukları anlaşılmaktadır. Zikredilen tarihten sonra, artık bunlardan bahsedilmemektedir. Kitabelerde isimleri görülen Kataban hükümdarları şunlardır: Yede' Eb Zebyân, Şecer Yâğûl, Hufa'am, Şahr Yâğûl Yuhercib, Vârâil Şâylân Yuhan'am, Ebî Şâbâm, Şahr Şaylân, Bi'am, Zemer Ala, Yede' Eb Yâğûl.

162 Hemdani, *Sıfatu Cezireti'l-Arap*, s.54.
163 Müller, *Die Burgan Und Schlosser Südarabiens Nahchdem İkîl des Hemedani*, II, 71-78.

Karîler ve Hadramevtliler

Yunan, tarihçilerinden öğrendiğimiz Arap taifelerinden bir diğeri de Karîler (Gerraei) denilen ulustur. Bunları Cerhiyyun (Gerrhae) adıyla zikreden Strabon, şu satırları yazmaktadır: "Gerrhae, Araplardan en çok servet sahibi olan gruptu. Bunlar pahalı elbiseler giyer, müreffeh bir hayat sürer, gümüş ve altın ev eşyaları kullanır, evlerinin duvarlarını fil dişi, altın, gümüş ve değerli mücevherlerle süslerlerdi. Devletlerinin başkentleri, Cerra (Gerra) veya Cerha beldesi idi. Bu şehir, denizden yaklaşık olarak 200 stad uzağında, tuzu bol bir yerde bulunuyordu."[164]

Karîlerin servet ve refah sebepleri ticaretti. Hindistan ile batı arasındaki kara ve deniz ticaretini ellerine almışlardı. Hind Okyanusunda seyreden büyük gemiler ile Hindistan ticaret mallarını Arabistan sahillerine getirir, düzenlemiş oldukları kervanlarla karadan gerekli yörelere sevk ederlerdi. Fırat ve Dicle üzerinde işlettikleri sallar ise, bir taraftan Babil'e, diğer taraftan Dicle üzerindeki Ubis beldesine giderdi. Bu şekilde Hindistan mamulleri Medye, Doğu Anadolu ve Azarbaycan yörelerine kadar yayılırdı.

Agathir Sides (?), Karîlerin aslen Babilli olduklarını ve Arabistan'a Babil yöresinden indiklerini iddia etmektedir. Arap tarihçileri ise bu isimde bir devlet veya bir millet ya da bir aşiretten bile bahsetmemişlerdir. Bunun içindir ki Karîlerin Arabistan'daki yerlerini kesin bir şekilde belirlemek mümkün olamamaktadır. Oryantalistlerden bazıları, Karîlerin Basra körfezinin batı sahilindeki Bahreyn havalisinde ikamet etmekte olduklarını, idare merkezleri olan Cerra veya Cerha beldesinin de bu bölgede İhsa taraflarında bulunduğunu iddia etmektedirler. Fakat Cerhalıların Yemâme'in kadim sakinleri olması ihtimali daha kuvvetli görülebilir. Çünkü Karîyun (Karîler) Arap lehçesine göre Kariyye ahalisi demektir. Kariyye ise Yemâme'nin eski ismidir. Yemame dolaylarının oldukça eski zamanlarda yerleşime açık ve canlı bir yerleşim birimi olması da bu ihtimali güçlendirmektedir.

Yemame'nin kadim sakinleri Tasimliler olduğuna göre, Yunan müelliflerinin Cerhalılar veya Karîler dedikleri taifenin Arapların Ta-

164 Strabon, III, 382.

sim adını verdikleri ulus olması ihtimali pek de uzak görülemez. Arap tarihçilerin Tasimlilerin Amalika'dan olduklarına ve Amalika'nın da aslen Babil dolaylarında yaşadıklarına dair var olan ifadeleri dikkatleri bu ihtimale çekecek bir mahiyettedir.

Eski zamanlarda, Arap Yarımadasının güney bölgelerinde diğer bazı devletler de yaşamış, Yemen bölgesinin bazı kısımlarını istila etmişlerdir. Bunlardan bazılarının isimleri bilindiği halde, tarihleri tamamen meçhuldür. Yunan tarihçilerin Chatramotiae dedikleri devlet böyledir.[165] Büyük bir ihtimalle, Yunanlılar, Chatramotiae ismiyle, Arap tarihçilerinin *Hadramevt Ümmeti* dedikleri taifeyi kastetmişlerdir. İbn Haldun'a göre, Hadramevt halkı Arab-ı Aribe'nin bedevi olmayan kısmındandı. Bu tarihçiye göre, bunlar tamamen yok olmamış, devletleri yıkılmış olmasına rağmen varlıklarını koruyarak daha sonra Kindelilere karışmışlardır.[166] Demek ki, bu son duruma göre Hadramevtlilere ancak Arab-ı Bâide adı verilebilir. Kaside-i Himyeri'de Hadramevt hükümdarları Ayâhil adıyla zikredilmiş ve *akyaldan* olan bazılarının isimleri de belirtilmiştir.[167]

Hadramevt, Hindistan yolu üzerinde, oldukça önemli bir depo olan Kané limanı ve Şubve yani kadim *Saputa* şehri ile Main Devletine bağlı olan (yerleşim birimlerinden) biri olup Mainiye hanedanından bir boyun idaresinde bulunuyordu. Sâdük İl (Çadoug-il) ile torunu Ma'da Kerib bu hükümdarlardandır. Ma'da Kerib, İrarılıların Mısr'ı istilası zamanında yani milattan önce 525 tarihlerine doğru Main devleti hükümdarı olan Eb Yede' Besî' (Abiyya Diyâthi)'in çağdaşı ve yeğeni idi. Bu tarihten sonra Hadramevtlilere ait hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Büyük devletlere bağlı olarak Yemen'de yaşayan küçük emirliklerden biri de Halévy'nin keşfettiği Kaminaho'dur. Bu bölge Yesrib (Yrthil) ile Main arasında bulunuyordu. Doğuda Hârid (Khârid) üze-

165 Strabon, III, 360.
166 İbn Haldûn, II, 30.
167 Kaside-i Himyeriye'nin akyaldan bahseden şu beyitlerinde Hadramevt hükümdarları zikredilmiştir:

وعياهل من حضرموت من بنى ... اجاد ذى الاشا وآل صاح
والخز من حدن وابنا سرة ... وبنى شبب والاولى من مناح
وبنى الهزيل و آل فهد منهم ... من كل هش مالدى مرتاح

rinde Sam'a (Sam'a) kabilesi yaşıyordu. Bunlardan başka Mevvân (Mawân), Nûşân (Nouchân), Ra'nân (Ra'nân) veya er-Ra'n kabileleri de önemi haiz bulunuyorlardı.[168]

Yemen'in Kadim Medeniyeti

Yemen'de Main Devleti ile başlayan bir medeniyet bulunduğunu destekleyen vesika oldukça fazladır. Bu medeniyetin kurucusu olan Mainliler'in, Güney Arabistan'a Babil'den gelmiş veya hiç olmazsa medeniyetlerini kadim Hammurabî Devleti'nin medeniyeti şeklinde kurmuş oldukları sanılmaktadır. Yemen sakinlerinin teşkilatı bu dönemlerde bile tamamıyla hadarî bir şekilde olup mahfedleri, sarayları, şehirleri bulunuyordu. Halk yerleşik yaşamın gereği olarak ipek veya diğer kumaştan yapılan değerli elbiseler giyiyor, altın veya kumaş ev eşyaları kullanıyor, bağlar, bahçeler yetiştiriyordu.

Kadim Mezopotamya'da olduğu gibi Yemen'de de bölge birçok kasr veya mahfedi ihtiva ediyordu. Bir şeyh veya emir idaresinde bulunan bu kasr ve mahfedlerde, birer de heykel yani mabud bulunuyordu. Her kasr, sahibi olan şeyhe veya emire veyahut da bu tanrılardan birine nispet ediliyordu. Kasr ve mahfed sahiplerinden birinin, bazen komşu saray ve mahfedi de kendi ülkesine ilhak ederek büyükçe bir devlet kurduğu olurdu. Main, Sebe ve Himyer devletleri bu şekilde kurulmuşlardı. Dolayısıyla, bu devletler, istila ile yayılan devletlerden değillerdi. Yemen'in dışına taşan hâkimiyetleri, ticari sömürgecilik mahiyetini geçmemişti. Bu devletlerde hükümet başkanı melik ünvanı taşıyor, emir ve yasaklarda mutlak bir egemenliği haiz bulunuyordu. Hükûmdarın Me'rib veya diğer şehirlerdeki sarayından çıktığı nadir olurdu. Savaş ve çekişmeden kaçındıkları için çok az asker beslerlerdi. Ordu kadrosu, ülkeyi ansızın gelişecek olan bir saldırıya karşı korumak veya ticaret kafilelerini güvenliğini sağlamak için gerekli olan sayıyı geçmezdi. Şehirler, kasabalar, sedler, köprülerin inşası da askeri görevler gibi kamu hizmetlerden sayılıyordu.

Saltanat irsi idi. Babadan evlada veya kardeşten kardeşe intikal ediyordu. Fakat Strabon'un ifadesine göre, Hadramevt'te hüküm-

168 Cl.Huart, *Hist.des.Arabes*, I. 49.

darlığın tevarüsü böyle değildi. Burada, saltanata varis olan, hükümdarın evlat veya akrabasından biri değil, aksine saltanat döneminde doğan seçkin sınıfın en büyüğü veliaht olurdu. Yeni hükümdara biat edildiği zaman, hamile olan eşraf kadınlarının isimleri de kendisine sunulurdu. Yeni hükümdar, bunlardan hangisinin daha önce hamile kaldığını, doğunca çocuğun erkek veya kız olduğunu kontrol etmek üzere, bir özel görevli atardı. İlk doğan erkek çocuk, hükümdar tarafından alınarak sarayda veliahd gibi eğitilir, devlet idaresine alıştırılırdı.[169]

İslâm'ın erken döneminde halifelerin es-Sıdîk (Hz. Ebûbekir) ve el-Faruk (Hz. Ömer) ve Abbasî döneminde Mansûr, er-Reşid ve el-Me'mûn... lakapları olduğu gibi Yemen'de kurulmuş olan devletlerin hükümdarlarının da kendilerine özgü lakapları bulunuyordu. Main Devleti hükümdarlarının kitabelerde görülen isimleri yanındaki Yuseyi', Riyâm, Sıdîk... lafızları, bu şekilde birer lakap idi. Sebe Devleti hükümdarlarına ait lakaplar ise Beyîn, Yenûf, Vâtîr... dir.

Yemenliler, kendilerine özgü sikkeler de bastırmışlardır. Bunlardan birçoğu, keşifler ve araştırmalar sonucunda bulunmuştur. Sikkeler üzerinde hükümdarların tasvir ve isimleri, darb oldukları şehrin adı, müsned hattı ile kazındığı gibi, baykuş, doğan, öküz başı veya hilal şekilleri ile de süslenilirlerdi. Son tasvirlerin totemizm ile ilişkisi bulunan dini işaretler olması muhtemeldir.[170]

Sikkeler üzerindeki resimlerden anlaşıldığına göre, Yemen hükümdarları saçlarını örerek arkalarına veya yanaklarının üzerine sarkıtırlardı. Yemen'de şimdiye kadar keşfolunan sikkeler veya diğer resimlerde bu ulusun sakal ve bıyıklarını uzatmadıkları anlaşılmaktadır. Yemenliler, bu hususta Asurlulardan daha çok Mısırlılar ile Habeşlilere benziyorlardı. Yemen'de keşfolunan tasvir ve tarihi eserlerin tamamı Sebe ve Himyer devletine aittir. Mainilere ait henüz hiçbir tasvir bulunamamıştır. Sebelilerin kıyafet olarak Habeşlilere benzemeleri, bunların aslen Habeşli oldukları şeklindeki nazariyeyi destekler görünmektedir.

169 Strabon, III, 380.
170 Müller, *Sudar*. P.67-77.

Yemenliler, savaş veya askeri seferlerinde at ve deve kullanıyorlardı. Himyer Devleti zamanında Habeşlilerle karıştıktan sonra, filleri de [askeri malzemenin] nakli için kullanmaya başlamışlardır. Tarihçi Teofaus, Doğu Roma imparatoru Justiyen tarafından miladi altıncı asrın ilk dönemlerinde elçilik heyetinden bahsederken şu bilgileri vermektedir:

> Julianus, Himyer hükümdarını dört fil koşulu bir arabada görmüştü. Hükümdarın arkasında etekleri altın sırmalarla işlenmiş bir peştemal, kollarında değerli bilezikler bulunuyordu. Ellerinde kalkanla iki mızrak vardı. Silahlanmış maiyeti etrafını kuşatarak methini içeren kasideler söylüyorlardı. Elçi huzuruna getirilince, kayserin mektubunu hükümdara takdim etti. Hükümdar mektubu kabul ettiği gibi bizzat elçiyi de kabul etti ve sunulan hediyeleri de kabul etti. Kayser, mektubunda İranlıların sınırlarından kovulmalarını ve İskenderiye'ye giden ticaret yollarının korunmasını rica ediyordu. Hükümdar, bunu yapacağını vadetti.[171]

Halk: Kadim Yemen'de halk dört sınıfa ayrılıyordu. Birinci sınıf; asayişi muhafaza, kaleleri müdafaa, kafileleri korumaya memur silahlı askerler; ikinci sınıf; çiftçiler; üçüncü sınıf zanaatkarlar, dördüncü sınıf tüccarlardan oluşuyordu. Her sınıfa mensup halk, yalnız kendi sahasında ilerliyor, diğer sınıfa geçemiyordu.

Aile teşkilatı; ataerkil (peder-şahi) olup malın tamamı ailenin ortak malıydı. Aile fertlerinin en büyüğü, reis ve hakim idi. Mal ve eşyanın tamamı aile arasında ortaktı. Bu ortaklık kadınları bile kapsıyordu. Evlilikler aile fertleri arasında gerçekleşiyordu. Dış evlilikler ölümle cezalandırılırdı. Evlat annesiyle, kız kardeş, biraderiyle evlenebiliyordu. Strabon, Yemen'de cari olan evlilik şekilleri için hayrete şayan ve nefret edici adetler ve olaylar aktarmaktadır.[172]

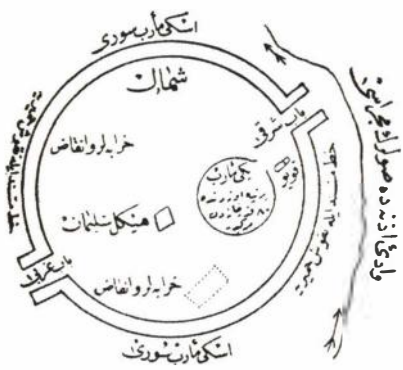
Medeniyet: Güney Arapları geçmiş dönemlerde Yemen ve sair yörelerde birçok şehir inşa etmişlerdir. Me'rib, Main, Berâkiş, Zufâr, Şubve, Nâit, Beynûn ve San'a bu şehirlerdendi. Yemen'in kadim şehirlerinden birçoğunun izi kalmamış, daha sonraki nesillere sadece isimleri intikal edebilmiştir.

171 Sharpe, II, 343.
172 Strabon, III, 389.

Yemen'de mimari, özellikle saraylarla mahfedlerde görülmektedir. Saray ve mahfedler, *ezvanın* ikametlerine mahsus müstahkem kaleler, muazzam binalardı. Büyük şehirlerde bu gibi muhteşem birçok bina bulunurdu. Strabon, bu sarayların ihtişam ve süslerini uzun uzadıya tasvir etmekte ve bunların Mısır saraylarına benzediklerini kaydetmektedir.[173] Plinius da, Yemen beldelerinden Nâciye ve Temna kasabalarında altmış beş, Hadramevt şehirlerinden Şubve kentinde altmış kadar muazzam binanın bulunduğunu haber vermektedir.[174]

Me'rib: Sebe ismiyle de anılan Me'rib şehri, Yemen bölgesinin en meşhur kenti idi. Me'rib ismi Ârâmî orijinli olup *Ma'* ile *Rab* kelimelerinden mürekkeb olması muhtemeldir. Bu ihtimale göre, Me'rib, bol su veya büyük sel anlamına gelmektedir.

Keşfedilen kalıntılardan anlaşıldığına göre, Me'rib, yuvarlak ve bir kilometre genişliğinde yüzölçümü olan bir kent idi. Etrafı, bir sur ile kuşatılmış bulunuyordu. Surun biri doğuda ve diğeri batıda olmak üzere iki kapısı vardı. Batı tarfındaki kapının yanında müsned hattı

Me'rib veya Sebe beldesi harabesinin haritası

ile yazılmış bir kitabe bulunmaktaydı. Kitabede bu surun Sebe mekrebi Yas'mer Beyin b. Semheala Yenüf tarafından inşa edildiği kaydedilmiştir.[175]

173 Strabon, III, 360.
174 Glaser, *Skizze der Geschichte und der Geographie Arabien*, II, 88.
175 Müller, *Die Burgan Und Schlosser Südarabiens Nahchdem İklil des Hemedani*, II.16. Arap şairlerden Tahman:
امانوی مأرباً ما کان احصد ... وماحوالیه من سور وبنیان
Beytiyle, bu müstahkem suru kasdetmiştir.

Doğudan geçen Vadiu Ezine sayesinde şehrin etrafı bağ ve bahçelerle süslenmiş gibiydi. Şehrin ortasında muazzam bir bina kalıntısı görülmektedir. Civarda ikamet edenler buraya Süleyman'ın Heykeli adını vermektedirler. Me'rib'de, bundan başka, Selhin, Hecer ve Kuşayb sarayları gibi mermerden yapılmış bir takım büyük binalar bulunmaktadır.[176]

Hicri dördüncü asırda bu yöreleri ziyaret eden Hemdani, Me'rib harabesi üzerinde, yıkılmış olan bir köşkün mermer sutunlarını gördüğünü haber vermektedir. Hemdani'nin ifadesine göre; yerde yatan bu sutunlar, yüzlerce adam tarafından hareket ettirilemeyecek büyüklükteydi. Hemdani'nin gördüğü bu sutunların, vaktiyle Sebe hükümdarlarının ikametgahı olan Selhin Sarayı'nın büyük tavanına ait olmaları muhtemeldir. Belkis Sarayı adıyla anılan Selhin Sarayı, Arap şairler için feyizli bir tasvir zemini olmuştur.[177]

Me'rib'den yarım saat uzakta ve kuzey doğu yönünde muazzam bir bina kalıntısı daha bulunmaktadır. Yerliler buraya *Haremu Belkis* adını vermektedir. Fakat burası *Kasru Belkis'ten* ayrıdır. Kalıntılarına göre *Haremu Belkis* denilen bu muazzam bina, boyu doğudan batıya olmak üzere kenarları birbirine denk olmayan eğri bir arsa üzerinde inşa edilmişti. Çevresi üçyüz ayak uzunluğunda bulunuyordu. Etrafını kuşatan surun biri kuzeyde ve diğeri güneyde olmak üzere iki kapısı vardı. Surun üzerinde müsned yazısı ile yazılmış olan kitabelerden buranın bir mabed olduğu sonucu çıkarılabilir. Kitabelerden birinde surun *Sebe ve Reydân Meliki* Kerebil Vâtîr Yuhanam b. Zümer Ali Beyin ile Helek Emir b. Kerebil tarafından imar edildiği yazılmıştır. Surun diğer tarafında da Sebe meliki Yeşruh b. Sehm Ali Zarah ile Tuba' Kereb Kahin Zât Ğadran adlarına birer kitabe bulunmaktadır. *Haremu Belkis*'in suru üze-

176 Şair Alkame:
ومثالذى دانت له الارض كلها . بمأرب يمنى بالرخا ديار
Şair Tuba' da:
ومأرب قد نطقت بالرخام . وفى سقفها الذهب الاحمر
Beyitleriyle bu muazam binaları kasdetmişlerdir.

177 Şair Alkame şu beyitlerle Kasru Selhin'i tasvir eder:
وقصر سلحين قد عفاه . ريب الزمان الذى يريب
تعوى الثعالب فى فراها . مالى مساكنها خريب
Alkame'nin şu ibret dolu beyti de Selhin'e aittir.
اومآثرين وكل شئ قبلاه . سلحين خاوية كان لم تعمر

rinde bizce o derece önemi haiz olmayan birkaç kitabe daha görülmüştür.

Maîn: Yemen'in bu eski şehri, İslâm dönemi coğrafyacıları için meçhul kalmıştır. Çünkü bu şehir harab olduktan sonra, kalıntıları kumlar altında kalmış, harabesi bile kaybolmuştu. Kadim Yunan coğrafyacıları tarafından verilen bilgileri rehber edinen Halivy geçen asırda birkaç araştırma neticesinde, nihayet şehrin yerini belirlemiş, kazılarlar sonucunda kalıntılar keşfedilmiştir. Berâkiş harabesi de Halivy tarafından keşfolunmuştur.

San'a: Kadim Yemen medeniyetinden zamanımıza kadar ayakta kalan bu yegâne şehir, İslâm'ın doğduğu dönemde Yemen'in merkezi idi. Habeşliler Yemen'i istila ettikten sonra San'a'yı başkent edinmişlerdi. Ebrehe'nin meşhur *el-Kuleys*'i burada inşa ettirmiş olduğunu [yukarıda] ifade etmiştik. Yemen'de Habeşlilere halef olan *merzubanlar da* San'a'da oturmuşlardı.

Havasının güzelliği, toprağının verimliliği, ikamet edenlerinin refah hayatı Arap şairlerine uzun kasideler ilham ettiren San'a'da birçok saray bulunuyordu. Bunların en meşhuru, *Kasru Ğamdân* idi.

Yemen'deki Eski Kasrlar

Yemen'de vaktiyle pekçok kasr bulunuyordu. Kadim şiirlerin birçoğu bu kasrları tasvir için inşad olunmuşlardır. Arap şairlerin bu kasrları tasvir eden manzumelerine, son asra kadar, mübalağa ile dopdolu birer destan nazarıyla bakılıyordu. Fakat, bu kasrların kalıntılarını müşahede eden bazı tarihçilerin ifadeleri, bu şiirlerde hiç de mubalağa olmadığını göstermektedir. Hemdanî, *Sıfatu Cezireti'l-Arab* ve *el-İklîl* adlı önemli eserlerinde, Yemen'deki kadim kasrlara dair çok önemli bilgiler vermektedir.[178]

Yemen'deki kasrların en ünlüsü ve en ilginci San'a'daki *Kasru Ğamdân* idi. Hemdanî ve Yakût el-Hamevî gibi Arap tarihçilerine gö-

178 Hemdanî'nin özellikle *Kitabu'l-İklîl*'i Yemen'deki tarihî eserler hakkında çok değerli bir vesikadır. Önemli bir kısmı kaybolan kitabın [günümüze gelen] parçası oryantalist Müller'in gayretleri ile yayınlanmıştır. Bu eserde Yemen'e dair verilen bilgiler, önceleri mübalağalı görülmüş ise de son dönemlerde Arnaud, Halivy, Glaser gibi oryantalistlerin yerinde yürüttükleri araştırma ve kazılar sonucunda Hemdanî'nin doğru bilgiler verdiği anlaşılmıştır. Onun haber verdiği tarihî eserler ve kasrlardan pek çoğu keşf edilmiştir.

re, bu kasrı inşa eden el-Yaşrah b. Yahüb'dur.[179] Bu isnad doğru olduğu takdirde, Kasru Ğamdân'ın miladi birinci asırda inşa edilmiş olması gerekir. Kasr, Hz. Osman'ın hilafeti dönemine kadar ayakta kalmıştır. Kasru Ğamdân'ın muazzam harabesini hayretler içinde gezen Hemdanî ile Yakut el-Hamevî şu bilgileri vermektedirler: kasr yedi

Kasrı Ğamdân Harabesi

kat üzerine bina edilmişti. Her iki kat arasında kırkar arşın yükseklik vardı. Cephelerden biri kırmızı, diğeri beyaz, bir başkası sarı, dördüncüsü ise yeşil idi. Sabah güneş çıkarkan, kasrın gölgesi, üç mil mesafedeki *Ayân*'dan görülüyordu. En yüksek katındaki salonun genel görünüşü, mermer taştan ve tavanı tek parça mermerden yapılmış, her köşesine bir aslan heykeli konulmuştu. Heygellerin içine rüzgar girer girmez, aslanın kükremesini andırır bir ses duyulurdu. Gece yakılan kandiller, kasrın içini, dışını birden aydınlatırdı. Uzaktan görenler şimşek çakmakta, yağmur yağmakta olduğunu sanırlardı.

Aynı müellifler Ğamdan kasrının inşasını da bir menkıbeye bağlarlar. Güya mühendisler mesahe ipini yere uzatırken yırtıcı kuşlardan biri inerek ipi gagasıyla kapmış, San'a ile Tuyve arasındaki sahaya atmış. Hadiseden haberdar olan el-Yeşruh da kasrın ipin düştüğü yerde inşa edilmesini emretmişmiş...

Kalıntıları hala ayakta olan kasrlardan biri de *Kasru Nâit*'tir. Bu kasr, çeşitli köşklerden oluşan bir mahfed idi. Milattan önce ikinci asrın ilk dönemlerinde yaşayan Himyer hükümdarlarından Alhân ve

179 Yakut el-Hamevi, II. 811.

Nehfân'ın Kasru Naıt'ı tamir ettirdiklerini gösteren kayıtlara göre bu kasrın Ğamdan'dan önce inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hemdanî, Kasru Naıt'ı uzun uzadıya tasvir etmektedir.

Kasru Reyde Telfem'deki bu kasr, öncekiler kadar muazzam olmamakla beraber, Yemen'in yok olmuş medeniyetinin bir abidesidir. Hemdanî, yerlilerden naklen, Kasru Reyde'nin üzerinde Yerim adı yazılı olan bir kitabe bulunduğunu haber vermektedir. Şayet bu rivayet doğru ise Kasru Reyde milattan önce birinci asrın ortalarında Yerîm b. Alhân tarafından inşa edilmiş olmalıdır. Kasru Reyde, İslâm döneminde Alevilerin sığınağı olmuştur.

Meder: On dört kasırdan oluşan bir mahfed idi. Hemdanî'nin şahitliğine göre; bu kasırların en önemlileri Kasru Muşaab ve Kasru Âmir denilen köşkler idi. Meder'de bulunan kasırları uzun uzadıya tasvir eden Hemdanî, Kasru Âmir sutunlarından bazılarının Meder Camiine konulmuş olduğunu ve Mescidu Haram'da bile bu direklerin benzerlerini göremediğini yazmakadır.

Sirvâh: Yemen'in en eski yapılarından olan Kasru Sirvâh, San'a ile Me'rib arasında inşa olunmuştu. Yemen'de saydığımız bu kasırlardan başka, daha pek çok kasr ve kale kalıntısına rastlanılmaktadır. Ebü Alkem el-Merânî adında bir Arap şairi, fahriyelerinden[180] birinde bu kasrlardan en ünlülerinin adını saymaktadır.[181] Arabistan'ın, Yemen dışındaki bölgelerinde de bazı kasr kalıntıları keşfolunmuştur. Yemâme'deki Kasru'ş-Şumüs ile Tasim ve Cedislere isnad edilen Kasru'l-Betl bunlardan bir kaçıdır.[182]

Yemendeki Sedler

Kadim Yemen medeniyetinin göstergelerinden biri de sedleridir. Vaktiyle Yemen'de sel sularını toplamak ve araziyi sulamak amacıyla suların seviyelerini yükseltmek üzere vadiler önünde birçok sed inşa edilmişti. Hemen hemen bütün vadilerin önünde inşa edilen bu sedler, tarıma verilen önemi göstermesi açısından bize bir fikir vermektedir.

180 Fahriye: şairlerin övünmek amacıyla yazmış oldukları şiirlere verilen isimdir. (sad)
181 Müller, *Südarabische Altertumer in Künsthistorischen*, 80.
182 Corci Zeydan, *el-Arab kable'l İslâm*, 145-149.

Yemen'in tarihi eserlerinden- Yemenli bir çiftçinin çift sürmesi

Hemdanî bu sedlerden yüz kadarının ismini zikretmektedir. Sedlerden her biri, kendisine mahsus veya ait olduğu şehir ismine ilave edilerek isim tamlaması şeklinde anılıyordu. Sedlerden en büyükleri; Kusân, Ribvân yani Sedu Kutâb, Şihrân, Tamahân, Sedu Ubâd, Sedu Lehc yani Sedu Arâyis, Sedu Zi Şihâl, Sedu Zi Ruayn, Sedu Meliki, Seddu'l-Mihbâd (?) ve Sedu'l-Nuvâs adlarındaki barajlar idi.

Fakat Yemen'in en meşhur setleri Seddu'l-Arim ile Seddu'l-Hânik ve Seddu Riân'dır. San'a'daki Seddu Hânik, miladi altıncı asırda Seyf Zi Yezen'in azadlılarından Nevâl b. Atik tarafından inşa edilmiştir. İbrahim b. Musa el-Alevî, Sa'de'yi tahrip ettiği zaman, bu Seddi de yıkturmıştır. Seddu Riân ise İbn Zi Me'zun adındaki bir şahıs tarafından yaptırılmıştı.

Sedu Arim: Yemen bölgesinde, kalıntıları bu gün bile hayretle seyredilebilen en büyük sed, Arim Seddi idi. Bu sed, Serat sıradağlarının kollarından Balk dağlarının oluşturduğu Vadiu Ezine de inşa edilmişti. *Arim*, Himyer lehçesine göre *Sed* demektir. Arim, Me'rib civarında bulunduğu için *Seddu Me'rib* adıyla da anılıyordu.

Arim seddi, gayet büyük kayalarla yapılmıştı. Uzunluğu 300, genişliği 150, yüksekliği 19 zira' idi. Bu kocaman barajın üçte ikisi yıkılmıştır. Günümüzde seddin sağ tarafının yalnız üçte biri hala ayaktadır. Arim seddinin kim tarafından inşa edildiği hakkında Arapların rivayetlerinde bir birliktelik görülmemektedir. Himyerîler, seddin inşasını Sebe melikesi Belkis'e isnat etmektedirler. Yemen'in diğer halkı ise, inşa edildiği dönemi mitolojik zamanlara kadar çıkarıyor, seddin ilk kez Lokman b. Ad tarafından inşa edildiğine inanıyorlardı. Hurafelerle karışan bu rivayetlerden bir üçüncüsüne göre de sed, Sebe b. Yeşcub tarafından inşa edilmiştir.

Araplar, inşa edildiği zaman gibi. seddin yıkılışında da çeşitli tarihler, birçok rivayetler naklederler. Hamza el-İshfahanî'ye göre Seddi yıkan sel, İslâm'ın doğuşundan dörtyüz yıl önce, yani miladi üçüncü asırda gerçekleşmiştir.[183] Yakut el-Hamevî ise, Seylu Arim'in Habeşistan döneminde meydana geldiğini iddia etmektedir. *Mu'cemu'l-Buldân* yazarının bu ifadeyle Yemen'e hakim olan Habeşlileri kasdetmiş olması muhtemeldir. Çünkü Habeşliler miladi altıncı asırda Yemen'i fethettikleri zaman yörde bulunan kasr ve binalardan birçoğunu tahrip ettikleri esnada Arim Seddi'ni de yıkmış olmaları tahmin olunabilir.

Fakat Arim Seddi'nin, Hasan b. Tuban Es'ad zamanında yıkılmış olduğunu iddia eden İbn Halün'a göre hadisenin miladi beşinci asırda gerçekleşmiş olması gerekir. Halbuki diğer Arap kaynaklarında daha başka rivayetler de görülmektedir.

Son zamanlarda, Me'rib Seddi harabelerinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda, Arap tarihçilerinin farklı ve çelişik rivayetlerini tashihe yarayan, bazı kitabeler bulunmuştur. Müsnet yazısı ile yazılmış olan bu kitabelerden, özellikle ikisinde Arim Seddi'nin kimin tarafından ve ne zaman inşa edilmiş olduğuna dair bazı kayıtlar görülmüştür. Seddin *Cenetu Yemenî* denilen tarafında keşfolunan bu kitabelerden biri, şu şekildedir. "Sebe mekrebi Yas'amer Beyîn b. Semh Alî, içme suyu ve sulamayı kolaylaştırmak için Bark Dağı'nı yararak *Masrafu Rahb'ı* inşa etti." İkinci kitabe ise şu satırları ihtiva etmektedir. "Sebe mekrebi Sehm Ali Yenûf b. Zümer Ali, içme ve sulamayı kolaylaştırmak için Balk Dağı'nı yararak *Rahb'ı* inşa etti."

İkinci kitabede zikredilen Sehm Ali, birinci kitabedeki Yes'amer'in babasıdır. Öyle anlaşılıyor ki, seddin inşasına Sehm Ali tarafından başlanmış ve Yas'amer döneminde kısmen tamamlanmıştır. Dolayısıyla seddin ilk kurucularının milattan önce sekizinci asırda yaşayan bu iki mekreb olduğu şüphesizdir. Bunlardan sonra gelen mekrebler zamanında da inşaata devam edilerek, her hükümdar tarafından bir bölüm ilave edilmiş olduğu yine kitabelerden anlaşılmaktadır. Filhakika seddin kalıntıları arasında bulunan kitabelerden birinde: "Sebe mekrebi Kerebil Beyin b. Yas'amer bina etti..." şeklinde bir ibare bu-

183 Hamza el-İsfahani, *Tarihu Sini el-Mulûk*, 126.

lunduğu gibi diğer kitabelerde de Zümer Ali Zerih Sebe Meliki ve Yede'il Vâtîr isimleri okunmuştur.[184] Bütün bunlar, seddin bir hükümdar zamanında yapılmadığını, aksine bu gibi büyük binaların çoğunda olduğu gibi, biri diğerine halef olan farklı mekreblerin gayretleriyle güçlendirilip tamamlandığını göstermektedir.

Me'rib Seddi'nin ne zaman yıkıldığına gelince; keşfolunan bazı kitabeler, Arabistan tarihiyle çok fazla ilişkili olan bu önemli meseleyi de az çok aydınlatabilmiştir. Arap kaynaklarına göre; Arim Seddinin yıkılışı birden bire olmuş, neticede Ezd ile diğer kabileler Arabistan'ın muhtelif yerlerine dağılmışlardır. Yine bu rivayetlere göre, hadise İsa'nın miladı zamanına, yani Himyer Devleti'nin Sebe ve Reydân'ın ortaya çıkış ve başkentin Zufar'a nakli zamanına denk gelir. Öyle anlaşılıyorki bu dönemde ilkin seddin bazı kısımları yıkılmış, bu yüzden ortaya çıkan kıtlık başkentin Me'rib'den Zufar'a nakli sonucunu doğurmuştur. Seddin büsbütün yıkılış korkusu, birçok *batn* ve *fahzın* bu yöreden göçlerine sebebiyet vermiş, neticede Me'rib de yıkılmıştır.

Mösyö Glaser, Arim harabeleri arasında Habeşlilerin Yemen'i istilalarından sonra Seddin yıkılışını açıklayan iki kitabe bulmuştur. Hayli uzun olan bu kitabelerden biri miladi 539 ve diğeri de 565 senelerinde yazılmıştır. Bunlardan Ebrehetu'l-Habeşe tarafından yazılan ve "bi ni'meti Rahmani'r-Rahim ve Mesihi ve Ruhu'l-Kudusi enne Ebrehe Azizu'l-Ahbâş..." girişiyle başlayan kitabede, miladi 543 tarihinde yıkılan Arim Seddi'nin, Arap kabilelerin de yardımlarıyla, tamir edildiği yazılmıştır.[185]

Bu tamire rağmen Arim Seddi İslâm'ın doğuşundan bir süre önce tekrar yıkılmış ve bir daha tamir edilmemiştir.

Bir zamanlar, imrân ve medeniyette oldukça ilerlemiş olan Me'rib'in mazhar olduğu refah ve saadet, bu sedle ilişkili idi. Me'rib dolayları, Seddin inşasından önce yerleşilmeye müsait olmadığı gibi, Seddin yıkılmasından sonra yine çöl halini almıştır. [Kuran-ı Kerim'deki] Sebe Suresinde ibret yoluyla, Arim Seddin'den bahseden

184 Müller, *Die Burgan Und Schlosser Südarabiens Nahchdem İklil des Hemedani*, II, 43, 45.

185 Glaser, *Abessiner un Arabien*, 132. Mitt, 1897.

ayetler de bu tarihi hadiseyi şu şekilde beyan etmektedir: "Sebe kavminin yurtlarında ilahi bir ayet olarak, sağlı sollu iki bahçe (cennet) vardı. Onlara "rabbinizin rızkından yiyiniz ve ona şükrediniz. İkamet ettiğiniz şehir, suyu ve havası hoş bir kent olup, orada sizi besleyen rabbiniz de ğafurdur," denildi. Onlar şükürden yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine Arim seli gönderdik. Bu suretle bol meyveli, iki taraflı bahçelerini, dikenli erak ve acı ılgın ve sedir ağaçları gibi acımtırak ve az meyveli bahçelere değiştirdik. Küfürleri sebebiyle, onları bu yolda cezalandırdık. Biz, ancak küfran-ı nimette bulunanlara ceza veririz. Onların ülkeleriyle bereket verdiğimiz memleket (Suriye toprakları) arasında mamuriyeti açık olan beldeler yaptık. Buralarda seyahati takdir ettik. Onlara hem gece ve hem gündüz olarak buralarda geziniz, dedik..."

Hicri dördüncü asrın başlarında Me'rib arazisini gezen Hemdanî, Arim yöresini, tamamıyla Sebe Suresi'nde tasvir edildiği tarzda bulduğunu yazmaktadır. Hemdanî, seddin sağ ve solundaki bahçeleri harap bir halde bulmuş, ötede beride bir iki erâk ağacından başka bir şey görememiştir.

Avrupalılardan Me'rib yöresini ilk defa ziyaret eden Fransız oryantalist Arnaud'dur. Bu şahıs, miladi 1874 tarihinde Sebe ülkesini dolaşmış, gözlemleri ve keşiflerini, bir harita ile beraber, 1874 tarihinde *Journal Asiatigue* de yayımlamıştır. Daha sonra Me'rib ve Arim Seddi, Halivy ve Glaser tarafından ziyaret edilmiş, buralarda çok önemli kitabeler bulunmuştur. Oryantalistlerin bu keşifleri ve gözlemleri, hicri dördüncü asırda bu yöreyi ziyaret edip tasvir eden Hemdanî'nin vermiş olduğu bilgilere uygunluk göstermektedir.

Güney Arabistan'da Ticaret

Yemen bölgesi, oldukça eski dönemlerden beri kadim milletler arasında ticaretin ana güzergahı olmuştur. Başlangıcı belirlenemeyen bir zamandan beri Hindistanla Yemen arasında ticarî münasebette bulunmaktaydı. Hindistan'da Mısırlılar, Asurlular, Fenikeliler ve diğer ulusların ihtiyaç duyduğu ürünler oldukça fazlaydı. Yemenliler bu tür ürünleri kara ve deniz yoluyla yukarıda adı geçen uluslara aktarırlardı. Fırat ve Dicle nehirleriyle Kızıl Deniz, Basra Körfezi ve Umman Denizi'nde işleyen zenbuklar ve gemiler için Yemen sa-

hillerinde tersaneler vardı. Müza denilen tersane, özellikle Hint okyanusunda seyahat eden büyük gemilerin inşasına mahsustu. Günümüzde Malta adası Akdeniz'de İngiliz gemilerine ne hizmet veriyorsa, Sokodro adası da o zamanlarda Yemen gemileri için aynı oranda önemliydi. Kadim dönemlerde Yemen sahillerinde deniz ticaretinin merkezi olan şehirlerin en önemlileri, Aden, Kânâ (Hısnu Ğurâb), Zufâr ve Maskat idi.

Yemen tüccarlarının Hindistan'dan naklettikleri eşya, altın, kusaydir, mücevher, fildişi, sandal ağacı, baharat, biber, pamuk... gibi şeylerdi. Doğu Afrika sahillerinden itriyat, bazı bitki kökleri, abanos, deve kuşu tüyü, fildişi ve altın nakledilirdi. Yemen'in ihracatı da buhur, künlük (lubnan), damğ-ı Arabî (murr), laden gibi maddelerdi. Bu ticaretlerden çoğu Karîlerin elinde bulunuyordu.[186]

Bunlardan başka Sokodra adasından ud ağacı ve ned, Bahreyn'den de inci ticareti yapılıyordu. Bu ticari mallar Hintliler veya Afrikalılar tarafından Yemen sahillerine götürülür veya Yemenliler bunları almak üzere bizzat oralara giderlerdi. Bu şekilde Yemen'e giren ticarî mallar, tercihen karadan kafilelerle Mısır, Şam ve Irak yörelerine nakledilirdi.

Sebelilerle Fenikeliler arasında çok önemli ticarî münasebetlerin bulunduğu, Yemen kafilelerinin Hint mallarını Akdeniz sahillerindeki Sûr, Ğazza ve sair limanlara kadar götürdükleri, Hazikyal'ın kitabından da anlaşılmaktadır. Sebeliler, henüz sikke şeklindeki paralar bulunmadığı zamanlarda, götürdükleri ticari malları Şam ve Sür gibi büyük ticari merkezlerde kendilerine gerekli olan eşya ile mübadele eder, kervanlarla memleketlerine dönerlerdi. Sebe Sure-i Celilesinde Suriye ile Sebe arasında geniş oranda ticari değiş-tokuşun gerçekleştiğini haber veren bazı ayetler bulunmaktadır.

Yemen ile Mısır, Fenike ve Irak arasında kafilelerin takip ettikleri özel ticaret güzergahları bulunmaktaydı. Ticaret yolları üzerinde kervanların inmeleri için menziller (mahat) ve bedevilerden de kervan muhafızları bulunuyordu. Hadramevt veya Umman'dan kalkan kafileler, kuzeye yönelerek hareket eder, Kaydar Araplarının muha-

186 Strabon, III, 355.

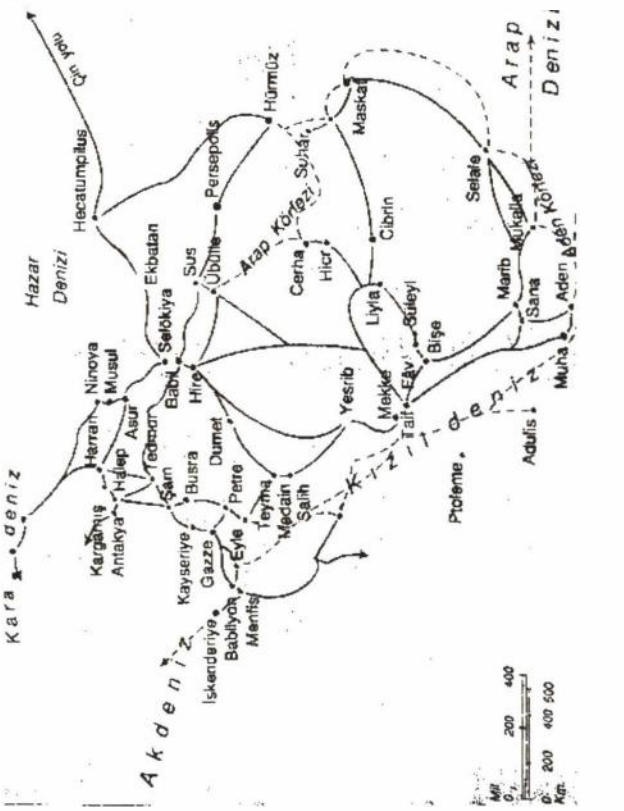
fazası altında Dehna Çölü'nü geçerek Devân'a ulaşırlardı. Buradan batıya yönelerek Necd'i aşarak Hicaz'a girerdi. Hicaz'dan itibaren kafile muhafızlığı Medyenlilere veya Edomlulara veyahut Nebatîlere geçerdi. Mekke'ye veya Yenbu'a veyahut Yesrib'e [sonradan Medine adını alacaktır] uğradıktan sonra Medain-i Salih'ten Petra'ya giderlerdi. Petra'dan kuzeye ayrılan kol, Mısıra inerdi.

Irak ticaretine gelince; bu da ya Arap Yarımadasının doğusundan giden yol ile sağlanır veya deniz yoluyla Basra Körfezi'nden yapılırdı. Babil ile olan ticaret, özellikle Karilerin elinde bulunuyordu. Pilinius ve Batlamyus Arabistan'dan geçen ticaret yolları hakkında oldukça önemli bilgiler vermişlerdir. Sebe kafileleri, bu uzun yolculuğu, sürekli sorunsuz gerçekleştiremezlerdi. Bu gün bile hac kafilelerinin maruz kaldıkları bedevî saldırılarına, Sebe kafileleri de sık sık maruz kalırlardı. Bu nedenden dolayı daha sonraları deniz yolu, kara yoluna tercih edilmiştir.

Hindistan'dan gelen ticari mallar Mûza veya Aden'de depolanır, kafilelerle karadan Petra veya Gazza'ya aktarılmak yerine, Kızıl Deniz yoluyla, Akabe körfezine sevk olunurdu. Buradan da Suriye, Filistin veya Mısır'a götürülürdü. Mısırlılar, yirminci sülale hükümdarlarından III. Ramses [Hagun] zamanından itibaren, deniz yoluna önem vermeye başlamışlardı. III. Ramses, Kızıl Deniz'de bazı gemiler yaptırarak Biladu Fint (?) yani Habeşistan ve Somali ile Mukaddes topraklar yani Arap ülkesini fethetmek istemişti. Bu hükümdarın asıl amacı, Uzak Doğu ile Mısır arasında deniz ticaretini kolaylaştırmaktı.

On dokuzuncu sülale hükümdarlarından birinci Setoue veya Seti iktidara geldiği zaman, Mısır ile Arap bölgesi arasındaki ticareti kolaylaştırmak için, Nil ile Kızıl Deniz'i birleştirmek üzere bir kanal açmıştı. Fakat Seti'den sonra, kanal ihmal edilmiş, denizcilikle o kadar can ciğer olmayan Mısırlılar, denizcilikten vazgeçmişlerdir. Bu zamanda Ak Deniz hatta Kızıl Deniz'de denizcilik Fenikelilerin elinde bulunuyordu. Fenikeliler, nüfuz ve hâkimiyetlerini kaybedip Sür kenti düştükten sonra, Kızıl Deniz serbest kalmıştı. Urşelim [Kudus] hükümdarı Hazreti Süleyman ile Sür hükümdarı Hirâm ilk defa ortak gemi inşaatına kalkışmışlardı. Bu gemiler, Akabe körfeziyle Yemen sahilleri arasındaki ticareti sürdürüyorlardı. *Sifru'l-Mulûk*'da bu husus ile Sebe melikesine dair oldukça fazla bilgi bulunmaktadır.

Hazreti Süleyman vefat ettikten sonra Yahudilerin denizciliği de ölmüş, Yemenle Suriye ve Filistin arasında kervanlar yeniden gidip gelmeye başlamıştır.[187] Özellikle, ilk çağlarda Yemen ticaret itibariyle çok büyük önem kazanmış, Mainliler, Sebeliler, Cebânîler, Katâbânîler, Karîler bu ticareti yönlendirenler olmuşlardır. Romalılar denizciliğe başlayarak deniz ticaretini ellerine aldıktan sonra, Yemen de eski önemini kaybetmiştir. Buna rağmen altıncı miladi asır dolaylarında İranla Bizans arasındaki çekişme ve anlaşmazlık sonucunda İran, Orta Asya'dan geçen ticaret yollarını kapamış, Çin ipeklerinin İstanbul'a geçmesine engel olmuştur.

Ticaret Yolları
Bu harita İsmail Racı el-Faruki-Luis Lamia Faruki'nin *İslâm Kültür Atlası*, İstanbul 1999, s. 49'dan alınmıştır.

187 Lenormant, *Manuel de Le Hisrorie ancienne des Peuples de L'orient*, III, 266.

Adnanî Araplar

İkinci Dönem Kuzey Arapları

İkinci dönem Kuzey Arapları, eski tarihlerde İsmaililer; Arap kaynaklarında Adnaniler denilen Araplardır. Bunlar, Yemen'in kuzeyinde Tihâme, Hicaz ve Necid ile Suriye ve Irak'a kadar uzanan bölgelerde ikamet ediyor ve Hazreti İsmail'in soyundan sayılıyorlardı. Arap tarihlerinde Adnanilere *Arab-ı Tabia* veya *Arab-ı Müsta'rebe* adı da verilmektedir.

Arap tarihçileri tarafından, Adnanilerin menşeine dair nakledilen bir menkıbeye göre, Keldanilerden Filistin'e hicret eden Hz. İbrahim, oğlu İsmail ile aslen Mısırlı bir cariye olan annesi Hacer'i, Hicaz'a götürerek Mekke'ye yerleşmiştir. Hz. İsmail önce, o zamanlar Mekke dolaylarında dolaşan, Cürhüm kabilesi reisi Mudâd b. Beşîr'in kızı Sîde/Seyide, daha sonra da Ra'le bnt. Amr ile evlen[miş, bu evliliklerden] on iki evladı dünyaya gelmiştir. İsmailoğulları, Zemzem kuyusu civarında yerleşerek Mekke'nin bitki yetişmez vadisini imar etmeğe başlamış, her biri bir kabilenin liderliğini kazanmıştır.[188]

[Yukarıda anılan bu] menkıbe Kuzey Arabistan tarihi hakkında bilinen vakalara hiç de ters düşmez: Çünkü ilk çağlarda Kuzey Arabistan'da ikamet eden Amâlika devletlerinin tarihe karışmalarından

188 Bu menkıbenin kaynağı Tevrat'tır. Tevrat'ta Hz. İsmail ile annesi Hacer'in Bi'ru Seb' çölüne çıkarılarak Faran'da yerleştirildikleri, İsmailoğullarının Havile ile Şûr arasındaki bölgede ikamet eden kabilelerin atalarını oluşturdukları haber verilmektedir. Şûr, Süveyş boğazı civarında; Havila da Yemen'in kuzeyinde birer mekan adı olduklarına göre İsmailoğullarının Hicaz, Necd, Tihâme, Medain ve Sina yarımadasında ikamet etmekte oldukları gerekmektedir. Arap tarihçilerin kaydettikleri menkıbe ile Tevrat'ın rivayeti arasında yalnız Hz. İsmail'in yerleştiği mekanda bir ihtilaf vardır. Tevrat, Bi'ru Seb' çölüne çıkarılan İsmail ile Hacer'in Beriyetu Farân [Farân çölü]veya Cebelu Farân [Farân Dağı]'ına yerleştiklerini haber vermektedir. Bu her iki yer de Sina yarımadasının kuzeyinde Akabe civarındadır. Halbuki Araplar arasında rivayet edilen menkıbeye göre Hz. İsmail ile Hacer'in yerleştikleri bölge, Hicaz bölgesinde bu günkü Mekke-i Mükerreme mevkiidir. Fakat Yakut el-Hamevi'nin Mekke veya Hicaz dağlarına da Farân adının verildiğini kaydettiğine göre; bu ihtilaf da yok demektir. Buna göre Hz. İsmail'in yerleştiği çöl, Hicaz çölü olmuş olur. Yahut Hz. İsmail bir süre Sina'da kalmış, daha sonra Hicaz'a giderek Mekke'de yerleşmiş olabilir.
Cl.Huart bu menkıbenin, Arapların nesebini Yahudilere bağlama gayretinin bir sonucu olduğunu, İslam döneminde doğduğunu ve cahiliye Arapları tarafından bilinmediğini iddia etmektedir. (bkz. L'historie des Arabes, p.45) Fakat iddiasını destekleyecek bir delili bulunmamaktadır. Halbuki cahiliye dönemi şiir ve menkıbelerinde bu rivayetin Araplar arasında çok eski olduğu kanaatini verebilecek pekçok kayıt görülmektedir.

sonra bunlardan bazı kabilelerin bedevi olarak ya da yerleşik olarak Hicaz bölgesinde kalmış olmaları uzak ihtimal değildir. Bu ihtimale göre Hazreti İbrahim, Hicaz'a geldiği zaman, bu kabileleri orada bulacağı doğaldır. Hazreti İsmail'in Mekke dolaylarında ortaya çıkışı ise; Kuzey Arabistan'da önemli bir inkilap başlangıcı olması açısından; Araplar arasında nesilden nesile korunmuş bir menkıbe olması mümkündür.

İkinci dönem Kuzey Araplarının soy olarak ortak bir takım kabilelerden oluşmuş olmaları menkıbesine; adet, ahlak vesair konularda Yemen Araplarından yani Kahtaniler'den farlılıkları tarihi bir değer vermektedir. Kuzey kabilelerinin kadim Arap tarihinde Hz. İsmail'e nispetle İsmaililer ve Araplar arasında İsmail'in soyundan gelenlerin Adnaniler adıyla anılmış olmaları da bunu desteklemektedir.

Çünkü Araplar arasında değerli olan ensab cetvellerine göre bu ulus, Adnan ve Kahtan adındaki mitolojik iki biriyle temsil edilen, rakip ve düşman iki soydan oluşmuşlardır. Arap tarihi incelenirken bu soy rakabeti dikkate alınmazsa, birçok olayın izahı mümkün olmaz. Özellikle kabileler arasında cereyan eden ve bazıları çok önemli tarihi olaylardan sayılan, gazve ve muharebeler anlaşılamaz. Bu gün bile Yemen imamileriyle Hicaz emirleri arasında mevcut olan çekişme ve rekabetin kökleri, bu eski nesebî düşmanlıkla ilgilidir.

Kuzey Arabistan'ın Adnani denilen kabileleri ile Güney Arabistan'ın Kahtani kabileleri birbirlerinden birçok hususta ayrılmaktadırlar. Bu fark ilk olarak toplumsal hayatta kendisini göstermektedir. Daha önce de söylediğimiz gibi Arap ifadesi temelde, kuzeydeki çöl halkı demek olduğu halde daha sonra Arap Yarımadası'nın tüm sakinlerine teşmil edilmiştir. Bu lafız, Samî dillerde *bedevî* ifadesinin eş anlamlısı olduğundan, özellikle göçebe bir yaşam süren Kuzey Arabistan sakinlerine uygun düşmektedir. Çünkü kuzey kabilelerinin çoğu öteden beri çadırlarda ikamet etmekte olup, göçebe bir hayat sürüyor, gazvelerle uğraşıyorlardı. Oysaki Yemenliler, bunun aksine şehirlerde oturuyor, kasr ve mahfedler inşa ederek tarım ve ticaretle uğraşıyorlardı.

İkinci olarak Himyerî denilen Güney Arabistan lehçesiyle, Hicaz veya Kuzey lehçesi arasında; aynı temelden olmalarına rağmen; bir-

çok fark bulunmaktadır. Bu farklar, gramerde, zamirlerde, iştikakta ve sarfda açıkça görülmektedir. Lehçeler arasındaki bu farklar, bu iki bölge sakinlerinin ahlak ve gelenek itibariyle birbirlerinden uzaklıklarına delalet eder.

Üçüncü olarak; Kahtaniler ve Adnaniler din itibariyle de birbirlerinden farklı idiler. Gerçi bu iki kol, ibadet şekillerininin birçoğunda ve bazı putlara tapınma hususunda birleşiyorlardı. Fakat birçok konuda da ayrılıyorlardı. Yemen tanrıları arasında Aştar, İl ve Ba'l isimlerinin görülmesi; Yemen tanrılarının Babil tanrılarına çok fazla yaklaştığını göstermektedir. Kuzey kabileleri ise; Lât, Uzzâ, Menât ve Hübel gibi tanrılara tapıyor, ibadet hususunda güneylilerden ayrılıyordu.

Dördüncü olarak; güney ve kuzey şiirlerine ait ve tarihen varlığı kesin olan özel isimler arasında da hiçbir ortaklık görülmemektedir. Yemen'deki Main ve Sebe liderlerinin Eb Yede', Elyefe', Yese'il, Ma'da Kerib, Ebü Kerib, Ulhân, El Yeşruh, Kerebil, Zümer Ali, Vehbil, Yâsirenam, Şemer Yeruş gibi şahısların isimleri, Babil devletine ait ismlere benzemektedir. İkinci devir Kuzey Araplarına mahsus isimler arasında ise bunlara benzer özel isimler görülmemektedir.

Kuzey kabile isimleri ise aksine bedevi yaşamla ilişkindir. Bundan dolayıdır ki çoğunluğu Esed (aslan), Nemir (kaplan), Sa'lebe (tilki), Kelb (köpek), Bekr (genç deve) ve Su'ban (yılan) gibi hayvan isimleridir. Bunların çok eski bir totemizmin kalıntıları olmaları muhtemeldir. Bazıları da Abdullat, Abduluzza, Abdumenat gibi tanrılara nisbet edilmiştir.[189]

İsmaili denilen Arap kabilelerinin tarihi, milattan önce on dokuzuncu asırdan başlar. Fakat bu tarihten; Hz. İsa'nın miladına kadar

189 Corci Zeydan, *El-Arabu Kable'l-İslam*, s.165, 166. Kuzey Arap kabilelerinin isimleri arasında sıfat ve menkıbelerden alınmış olanlar da görülmektedir. Said, Ğâmir, Hasan ve Ali gibi isimler sıfat ve menkıbelerle ilişkindir. Corci Zeydân, kuzey kabile isimleri arasında Süryaniler veya Yunanlılardan alınarak değiştirilmiş bazı isimlerin bulunduğunu iddia etmektedir. Bu yazara göre, Araplar *Sâmer'i* tahrif ederek (sure men rea) şeklinde Arapça bir şekle sokmuş oldukları gibi, Markûs veya Markos ismini de tahrif ederek İmriulkays şekline sokmuşlardır. İmriulkays isminin Arapların Yunanlılarla temaslarından sonra görülmesi bu iddiayı güçlendirebilir. Aynı yazara göre kuzey kabile tanrılarından Zü'ş-Şira ismi de Yunan tanrılarından biri olan Düsâris'den alınmıştır.

geçen on dokuz asırlık bir müddet zarfında bunların tarihi durumları hemen hemen bilinmezlik karanlığı altında kalmıştır. Bu uzun asırlar zarfında bu kabilelerin bir devlet teşkil edememiş oldukları muhakkaktır. Bunların Yemen, Irak ve Suriye taraflarında birer devlet kurmuş olan diğer Arap memleketleri arasındaki ticarete aracılık yaptıkları ve ticari kafileleri nakletmekle meşgul oldukları tahmin edilebilir.

İsmaili kabileler hakkında Araplar arasında yayılan en eski rivayetler Tevrat'tan alınmıştır. Bu rivayetlere göre, Hz. İsmail, Mekke'ye yerleşerek Cürhümilerle sıhriyet bağı kurmuş ve bunlardan Arap dilini öğrenmiş, çocuklarından Kaydâr, Hicaz kabilelerini idaresi altında toplamıştır. İsmailoğullarının en ünlüsü olan Kaydâr'ın adı Tevrat'ta zikredilmiştir. Kaydar'dan birçok soy peşpeşe gelmiş ve sonunda Adnan doğmuştur. Araplar, İsmail ile Adnân arasındaki kuşakların sayılarında ihtilaf ederler. Bazılarına göre, kırk kuşak, bazılarına göre de yirmi veya on beş kuşak vardır. İsmaili veya Adnani Arapları denilen kuzey kabilelerinin tamamı Adnan'ın soyundan doğmuşlardır.

Adnani kabileler hakkında bize ulaşabilen en eski bilgiler yine Tevrat kanalıyla gelmiştir. *Sifru't-Tekvîn*'de Hazreti Yusuf'un kardeşleri tarafından kuyuya atıldığını nakleden satırları müteakip şu ayetleri görüyoruz. "Daha sonra yemek yemek için oturduklarında gözlerini kaldırıp Cilâd tarafından gelmekte olan İsmaililerin bir kervanını gördüler. Bunların develeri baharat, pelesenk ve mirsafi ile yüklü olarak Mısır'a gidiyorlardı. O vakit Yahuda bidarlerine dedi ki kardeşimizi öldürerek kanını gizlememizde ne fayda var, geliniz onu İsmaililere satalım elimiz ona değmesin. Zira o kardeşimiz ve tenimizdir. Biraderleri de sözünü dinlediler. Yusuf'u çıkardılar ve İsmaililere yirmi parça gümüşe sattılar. Onlar da Mısır'a götürdüler.[190]

Bu hadise milattan önce on sekizinci asırda gerçekleşmişti. Görülüyor ki bu tarihlerde İsmaililer, Mısır'a ticaret kafileleri götürüyorlardı. Tevrat'ta *Hakimler Sifrinde*, İsmaililerden bir de, beş asır sonra, İsrailoğulları ile savaşları itibariyle bahsolunmuştur. Bunlar

190 Tevrat (Sifru't Tekvin), bab. 37.

Hakimler Sifrinde bazen Benî Maşrik, bazen de İsmaililer adıyla anılmışlardır.[191]

Sifru Eşiya'da beş asır sonra, İsmaililerden tekrar bahsedilmiş ve bu defa Kaydâr ismiyle zikredilip şeref ve güçlerinin yok olmasına işaret olunmuştur.[192]

Eşiya'dan sonra, milattan önce altıncı asırda Buhtunnasr, Kuzey Arabistan'ı istila ederek Kaydaroğullarını yani İsmailileri yenmiştir. Ermiya'da bu olay şu şekilde nekliediliyor: Babil kralı Buhtunnasrın uğrayacağı Kaydar ve Hasür memleketleri hakkında rab böyle dedi: Kalkınız Kaydar üzerine yürüyünüz ve Maşrikoğullarını kırınız. Çadırlarını ve koyunlarını alacaklar. Perdelerini ve kaplarının tamamını ve develerini kendileri için götürecekler. Ve onlara her tarafta korku var diye nida edilecektir."[193]

Tevrat'ta bundan sonra, artık Kaydaroğullarından yani İsmaililerden bahsedilmemiştir. Tevrat'tan anlaşıldığına göre İsmaili kabileler o zamanlarda göçebe bir hayat yaşıyor, Mısır, Irak ve Suriye arasındaki ticareti ellerinde tutuyor, servet ve kuvvetçe oldukça önemli bir yer işgal ediyorlardı. *Hakimler Sifri'nin* sekizinci babında aynen şu satırları görüyoruz:

> O zaman Cidavn onlara sizden bir şey talep ederim dedi. Zira onlar İsmaililer oldukları için altın halkaları vardı. Onlar da elbette veririz diyerek bir elbise serip oraya her biri aldığı ganimetten halkaları attı. Talep ettiği altın halkaların ağırlığı, mahiçeler ve küpeler ve Medyen hükümdarlarının üzerinde olan erguvanî elbise ile develerinin boynundaki kaladeler dışında bin yediyüz miskal altın idi.[194]

İsmaililerin tarihlerinin ilk dönemlerine dair Araplar arasında yayılan rivayetler de Tevrat haberlerini tamamlamaktadır. Muhtemelen, Araplar bu bilgileri Yahudilerden almışlardır. Buhtunnasr olayından miladın ilk dönemlerine kadar geçen asırlarda İsmaililerin tarihleri tamamen gizli kalmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Buhtunnasr'ın istilası, bunları çok fazla zayıf düşürmüş, tekrar çoğalıp güç-

191 Tevrat (Hakimler), Bab. 6.
192 Tevrat (Eşiya), Bab. 21
193 Tevrat (Ermiya), Bab. 49.
194 Hakimler, Bab. 8.

lenerek tarih sahnesine çıkabilmeleri için dört beş asrın geçmesi gerekmiştir. Miladın ilk dönemlerine doğru, Tihame, Hicaz ve Suriye çöllerinde büyük büyük kabileler halinde yaşadıkları anlaşılan İsmaililer, Enmâr, Mudar, Kudâa, Rebîa ve İyâd isimleriyle beş büyük kola ayrılmışlardı. Bunlardan zamanla birçok kol türemiştir. Arap tarihçilerine göre, bu beş temel kol aşağıdaki cetvelde görüldüğü gibi, soy olarak Adnan'a bağlı bulunuyordu:

Adnan: Akk, Ma'd

Ma'd: Nizâr, Kunus

Nizar: Enmar, Mudar, Kudâ'a, İyâd

Hicaz ve Necd kabilelerinin atası sayılan Adnan'ın İsrailoğullarının peygamberlerinden Erıniya ile çağdaş olduğu rivayet edilmektedir.[195] Bu rivayete göre Adnan'ın Buhtunnasr ile de çağdaş olması gerekir. Adnanî Araplar ve Kureyşlilerin dışındakiler, bedevî bir yaşam sürüyor, Tihame ve Necd dolaylarında konup göçüyorlardı. Kureyşliler ise Mekke'de hadari/yerleşik bir hayat sürüyorlardı.

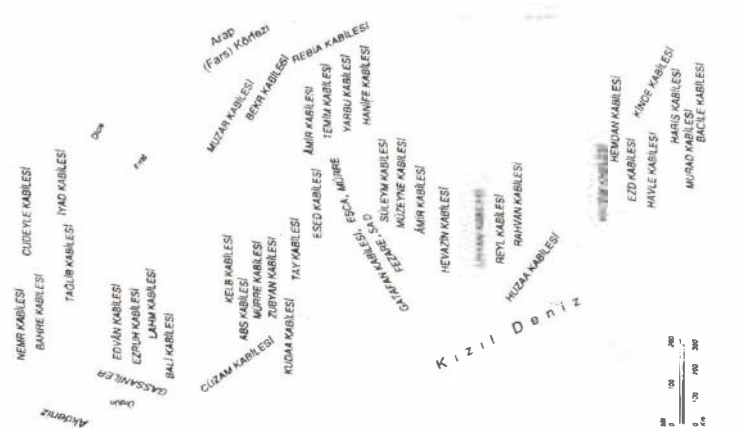
Adnanî Araplar, önceleri Akk ve Ma'd adlarıyla iki büyük kola ayrılmıştı. Akk kabilesi Tihame'nin güneyinde Zübeyd dolaylarında yurt tutmuşlardı. Yunan tarihçileri bu kabileden Acchitae adıyla bahsetmişlerdir. Akk kabilesinin bakiyeleri İslâm dönemine kadar devam etmiştir. Ma'd kabilesi, daha büyük bir boy idi. Bütün Adnanî kabileler bundan doğmuştur.[196] Buhtunnasr'ın Arabistandaki fetihlerine dair Tevrat'ın verdiği bilgilerden, milattan önce altıncı asırda Ma'dlıların büyük bir kabile olduğu anlaşılmaktadır. Ma'd kabilesi daha sonra Nizâr ve Kunus adlarıyla iki büyük kola ayrılmıştır.

Bu iki koldan en çok nüfusu bulunanı Nizâr kabilesi olduğu gibi Adnanilerin diğer boyları da hep bu kabileden doğmuştur. Nizariler, Kudâ'a, Mudar, Rebîa, İyâd ve Enmar adlarıyla başlıca beş büyük kola ayrılmış, Tihâme, Hicâz ve Necd'e dağılmışlardır.[197]

195 İbn Haldun, I, 300.

196 Miladi 565 tarihinde vefat eden Bizans tarihçisi Procope de Ma'dlerden bahs etmiş olup bunları Himyerilerin kuzeyinde ikamet eden bir Arap kavmi olarak tasvir etmiştir.

197 el-Bekri, *Mu'cem Ma İsta'cem*, 13.

Adnanî kabilelerin Milâda doğru gerçekleşen ayrılmaları sonucunda Hicaz ve Necd ile Suriye'nin yüksekleri ve Irak'ta yayılmalarını gösterir harita*

Kudâ'a kabilesi, Kızıl Deniz sahilindeki Cidde'den Necd ile Tihame'yi ayıran Zatu'l-İrk'a kadar olan yörelerde yurt tutmuştu. Mudar kabileleri ise Mekke dolaylarından Serevât dağlarına kadar uzanan yerlerde dolaşıyorlardı. Rebîa kabilesi, Ğamer Zi Kinde ile Zatu'l-İrk'dan Tihâme içlerine kadar uzanıyorlardı. İyâd kabilesi ile Enmar kabilesi ise, Mudarlılara ait bölgeden Necrân sınırlarına kadar uzanan sahada oturuyorlardı.

Fakat İsmaili kabileler hakkında verilen bilgiler uzun süre bu şekilde devam etmemiştir. Aralarında doğan anlaşmazlık ve çekişme yüzünden bütünlükleri parçalanmış, neticede bu yurtlarından da başka yerlere dağılmışlardır.

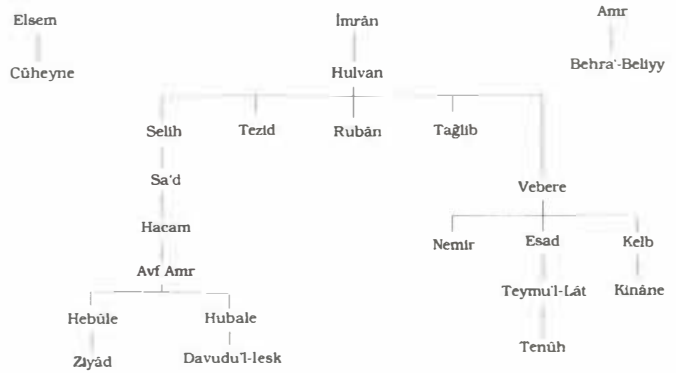
Kudâ'a Kabilesi

Arap soy bilginlerinden bazıları Kudâ'a kabilesini Kahtanîlerden saymaktadır. Fakat Kudâ'a kabilesinin Adnanîlerden olma ihtimali daha güçlüdür. Ma'd kabilelerinden ilk ayrılanlar Kadaalılardır. Kadaalılardan Benî Nahd'e mensup olan bir adamın Rebîa'dan bir kıza aşık olması yüzünden Kudâ'a ile Rebîa arasında baş gösteren savaş, bölünmeye neden olmuştur. Bu savaşta Mudar, İyâd ve Enmâr

* İsmail Rami el-Faruki-Luis Lamia el-Faruki, *İslâm Kültür Atlası*, İstanbul 1999, s. 20.

kabileleri Rebîa kabilesiyle birleşmiş, Akk kabilesi de Kadaa kabilesine destek vermiştir. Sonuçta Kudâ'a kabilesi yenilerek yurtlarından çıkmağa ve Necd'e cekilmeğe zorlanmışlardır.

Kudâ'a kabilesi, daha sonra birçok boya ayrılarak Necd, Bahreyn ve Suriye taraflarına dağılmıştır. Bu kabilelerden bazıları Irak ve Suriye taraflarında birer devlet bile kurmuşlardır. Diğerleri de göçebe olarak kalmışlardır. Kudâ'alılardan ayrılan boylar, şu cetvelde gösterilmiştir:

Bu boylardan yedisi Arabistan tarihinde büyük bir önem kazanmıştır.

1. **Teymu'l-Lât**: Bunlar Bahreyn taraflarına gitmiş, orada ikamet etmekte olan Nebatîleri uzaklaştırarak yerlerine yerleşmişlerdir.

2. **Tezîd**: Irak dolaylarında Abkar denilen yere yerleşmişlerdir.

3. **Suleyh**: Suriye ve Filistin yöresine dağılmış, orada bir devlet kurmuşlardır.

4. **Eslem**: Dört fahzdan oluşan Elsem kabilesi, önce Hicr'de Vadiu'l-Kura dolaylarına dağılmış, daha sonra Necd'e geçmişlerdir.

5. **Tenûh**: Önce Bahreyn, daha sonra Hîre'ye çekilmiş, burada bir devlet kurmuşlardır.

6. **Rubân**: Suriye dolaylarına gitmişlerdir.

7. Beliyy ve Behra': Bunlar önce Yemen taraflarına giderek Me'rib'de yurt tutmuş, daha sonra ayrılmışlardır. Beliyy boyu kuzeye çıkarak Medine ile Teyma arasına yerleşmişlerdir.[198]

Kudâ'a'yı oluşturan boyların birbirlerinden ayrılarak, muhtelif yerlere dağılmalarının nedenleri bilinmemektedir. Fakat bu bölünmeyi, bedevi yaşamın bir sonucu sayabiliriz. Çünkü bedevi bir kabile zamanla çoğalarak, mevcut kuyu ve meralar kendilerine yeterli gelmemeye başlayınca bir takım boylara bölünmeleri ve yaşamlarına uygun yerlere göç etmeleri çok doğaldır. Dolayısıyla bu bölünme bir anda gerçekleşmemiş, boylar zamanla ayrılmışlardır. İlk bölünmenin milattan az önce veya o esnalarda gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Ayrılan boylardan mamur bölgelere gidenler, oralarda birer devlet kurmuş, çöle dağılanlar ise tarih sahasından çekilmişlerdir.

Kudâ'alardan, Cüheyne, Beliyy, Tenüh ve Suleyh tarihte önemli yer kazanan boylardır. Bunlardan ilk iki boy, bir aralık, Yenbu' ve Yesrib'den Mısır sınırına kadar uzanan sahilleri nüfuzları altında bulundurmuşlardır.[199] Roma imparatoru Agostiyus döneminde, Mısır'ın Saida bölgesiyle Nube taraflarına saldıran ve tarih kitaplarında Arabu'l-Ahbaş denilen Arapların Cuheyne ve Beliyy boyları olduklarını iddia edenler vardır.[200]

Kudâ'alıların en büyük kısmını oluşturan Tenüh kabilesidir. Yunanca kitaplarda bunlardan Thanoit adıyla bahsedilmiştir.[201] Nesep uzmanları Tenuh kabilesinin Kudâ'alılarla Ezdlilerden oluştuğunu iddia ederler.[202] Bir aralık Tenühiler, Suriye ve Irak dolaylarında birer devlet kurmuşlardır. Tarihçiler, Tenuh kabilesinin nesebi hakkında ihtilaf ediyorlarsa da Mesudî ve Hamza el-İsfahanî'nin tarihin cereyanı ile de desteklenen, tercih edilen görüşlerine göre, bunların Kudâ'a kabilesinin boylarından oldukları şüphesizdir.[203]

198 Corci Zeydan, *el-Arabu kable'l-islam*, s.171.
199 Hemdanî, *Sıfatu Cezireti'l-Arab*, 130.
200 Sharpe, *History of Egypt*, II, go et 37.
201 Spenger, *The Campaign of Aelius Gallus*, 208.
202 Hamza el-İsfahani, *Tarihu Sinni'l-Mulûk*, 95.
203 Mesudî, *Murucu'z-Zeheb ve Meadin'l-Cevher*, I, 200; Hamza İsfahanî, *Tarihu Sinni'l-Mulûk*, 94.

Tenuhiler önce Irak'ta bir devlet kurmuş, daha sonra bu yörelerde kurulacak olan Menâzire'ye (Lahmilere) bir zemin hazırlamışlardır. Devletlerinin başkenti, Hânûka ve Karkisya şehirlerinin ortasında bulunan Mudayra idi. Bu devletin kurucusu Malik b. Fehm'dir. Kendisine oğlu Cuzeymetu'l-Ebraş halef olmuştur. Bu şahıs miladi üçüncü asırda yaşamıştır.

Arap tarihçileri Cuzeyme hakkında saygı ve övgüyle karışık bir dil kullanmış, hamaset ve matanetini pek çok takdir etmişlerdir. Cuzeyme'nin erkek evladı olmadığından altmış sene hükümran olduktan sonra kendisine kız kardeşinin oğlu Amr b. Adiy halef olmuştur. Hîre'yi merkez edinen ilk Arap hükümdarı budur. Hîrelilerin kitabelerinde zikrettikleri bu ilk hükümdar, Nasr ailesi veya Lahm ailesinin atasıdır. Menâzire de bunlardandır.[204]

Suriye Tenûhilerine gelince; bunlar Suriye bölgesine Petra'daki Nebatî Devleti'nin yıkılışından sonra gelmişlerdir. Bu esnada Suriye hakimiyeti Doğu Roma imparatorluğuna geçmişti. İstanbul imparatorları, daha sonra Benî Suleyh ve Gassanîlere yaptıkları gibi Tenuhîleri de çölde kendi lehlerinde kullanmışlardır.

Arap tarihçilerinin Suriye Tenûhileri hakkında verdikleri bilgiler birbirlerini çürütür. Eski tarihlerde bunlardan, Nu'man b. Amr, Amr b. Nu'man ve Havarî b. Amr adlarında yalnız üç hükümdarlarının ismi kaydedilmiştir.[205] Fakat bu hükümdarların icraatları ve saltanat sürelerine dair hiçbir şey görülmemektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Suriye Tenuhilerine Kudâ'a'dan Sulehy denilen boy galip gelerek yerlerine yerleşmiştir. Bu olay üzerine Tenuhîler de dağılmış ve bir kısmı Kınesrin'e yerleşmiştir.[206]

Suleyh boyu Suriye'ye Tenûhilerle beraber gelmiştir. Daha sonra bunlardan Ducâime boyu Tenûhilere galip gelerek Suriye'nin yükseklerindeki devleti ele geçirmişlerdir. Bunların Belka topraklarında Mevâb dolaylarını da istila ettikleri anlaşılmaktır.[207] Arap tarihçileri, Suleyh kabilesinden yalnız Nu'mân b. Amr, Mâlik b.

204 Hamza el-İsfahanî, *Tarihu Sinni'l Mulûk*, 96.
205 İbn Haldûn, *el-İber ve Divanu'l-Mübtede' ve'l-Haber*, II, 249; İbn Vâdih el-Yakubi, *Tarihu Yakubi*, I, 234; Mesudi, I, 206.
206 Yakubi, IV, 175.
207 Ebû Muhammed el-Hemedani, *Sıfatu Cezireti'l-Arab*, 170.

Nu'mân ve Amr b. Mâlik adlarındaki üç hükümdarın isimlerini kaydetmişlerdir.[208] Fakat bunlara halef olan Gassanîler hakkında verilen bilgilerden, Ducâime boyundan gelen hükümdarların sayısının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Gassanîlerin, Suriye platolarına geldikleri zaman, Ducâime hükümdarı Ziyâdu'l-Lesk b. Hubule'ye cizye teklif ettikleri ve onun kabul etmemesi üzerine savaşarak Ducâime'yi cizye ödemeye mecbur ettikleri rivayet etmektedir. Daha sonra bunlardan Sıbta b. Münzir b. Davud veya Subeyt b. Sa'lebe b. Amr zamanında Gassaniler Ducâimeleri buradan tamamen sürerek yerlerine yerleşmişlerdir.[209]

Doğu Roma tarihçileri de, miladi dördüncü asırda Suriye valilerinden Zkomos adındaki Arap emire Phylarch (Filark) rütbesi verilmiş olduğunu kaydetmişlerdir. Muhtemelen Zkomos ismi, Ducam adının bozulmuş şeklidir.[210] Ducâime, Suriye'den sürüldükten sonra Dizen adındaki reislerinin liderliğinde Irak'a giderek Musul ile Tikrit arasında, Yunan tarihçilerinin *Atra* dedikleri, Hadar kalesini zaptetmiş ve oraya yerleşmişlerdir. Daha sonra Sasanîlerin hükümdarı Şapur b. Erdeşir bu kaleyi dört sene kuşatmış, Ducaime Devleti'ne son vermiştir.

Kudâ'alardan Kelb boyu da bir aralık, Kuzey Hicaz, Dummetu'l-Cendel ve Tebük dolaylarında hüçük bir devlet kurmuş, Kindelilerden Sekûnilerin galabesine kadar burada kalmışlardır. Kudâ'alardan Arap Yarımadasının Bahreyn, Vadiu'l-Kura ve Yemen dolayına dağılan boylar, tarihte zikretmeye değer bir iz bırakmamışlardır. Kudâ'aların Arabistan'ın kuzeyine doğru genişlemeleri, o zamanlarda Araplar arasında fetih amacına yönelik bir uyanışın başlamış olduğuna delalet etmektedir.

Enmâr ve İyâd

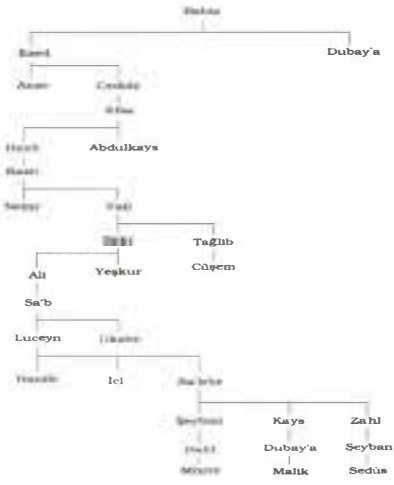
Adnanî kabilelerden, Kudâ'a'dan sonra, Enmâr ve İyâd kabileleri ayrılmışlardır. Öncekiler; Mudarlılarla vukubulan bir mücadele sonucunda Tihâme'den çıkmış, *Servât* dağlarına çekilmişlerdir. Bunlar, Becile ve Has'am adında iki boydan oluşuyorlardı.

208 İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Mearif*, s.215.
209 İbn Haldûn, II, 279; Hamza İsfahani, 115.
210 Neoldeke, 8.

İyâdlıların Tihame'den uzaklaşmalarına, Rebîa ve Mudar ile aralarında cereyan eden ve savaşla sonuçlanan bir çekişme sebep olmuştur. Hânuk'ta gerçekleşen bu savaş, İyâd kabilesinin yenilgisiyle sonuçlandıktan sonra Mudarlılar zorunlu olarak Irak taraflarına çekilmiş, Irak Sevadın'da [sonradan kurulacak olan] Küfe dolaylarına yerleşmişlerdir.[211] İyâdlılar bu yörede ikamet ettikleri sürece soygunculuk ve çapul ile meşgul olmuş ve sonunda Sasanî hükümdarı Enuşirvân tarafından bu bölgeden uzaklaştırılıp Irak'tan çıkarılmışlardır. Öldürülmekten kurtulanlardan bir kısmı Tikrit, bazısı ise Musul dolaylarına dağılmış, oralardan da Suriye yükseklerine yayılmışlardır.[212]

Rebîa

Kudâ'a, Enmâr ve İyâd ayrıldıktan sonra Tihame'de Benî Ma'd'dan yalnız Rebîa ve Mudar kabileleri kalmıştır. Adnanî kabilelerin en büyüklerini oluşturan bu iki kabileden Rebîa da, aralarında meydana gelen bir anlaşmazlık sonucunda Tihâme'den ayrılmağa mecbur olmuş, birçok boya bölünmüştür. Otuza ulaşan Rebîa boyları, şu cetvelde görüldüğü şekilde ayrılmaktadır:

211 Mudarlılardan Beni Hafsa adında bir şair bu vakayı şu şekilde tasvir etmektedir:

أيادٍ يوم حانق وطيئ . خيل مضمرات قد ربنا
تعادا بالفوارس كل يوم . غضاب الحرب تحمي المحجرينا
فإنا بالنهاب و بالسبايا . واصحوا بالديار محلينا

212 Bekri, *Mu'cem ma İsta'cem*, 7.

Bu boylar İslâm öncesi döneme ait olaylarda çok önemli rollerüstlenmiş oldukları gibi İslâm döneminde ortaya çıkan birçok kanlı hadiseye de karışmışlardır. Karakter olarak sert, savaşçı, cesur ve amansız olan Rebîalılar, bedevi yaşama cok fazla bağlı idiler. Dolayısıyla hangi isimde olursa olsun hiçbir sulta altına girmek istemiyorlardı. Bir taraftan hürriyetlerine olan bu ateşli bağlılık, diğer taraftan kanaatlerine karşı besledikleri derin tutuculuk, İslâm döneminde bunların asırlarca karışıklık çıkaran bir unsur olmalarına neden olmuştur. Müseylemetu'l-Kezzâb ile başlayan bu karışıklık Haricilerle devam etmiş, gitmiştir.

Rebîa'dan doğan kabilelerin en ünlüsü Abdu'l-Kays kabilesi idi. Bu kabile Bahreyn ve Hecer dolaylarına giderek daha önce orada yerleşmiş olan İyâd kabilesini çıkarmış, yerlerine yerleşmişlerdir. Rebîa'nın diğer boyları da Necd, Hicaz ve Tihame bölgelerine dağılmışlar, bir kısnu Yemen'e inerek, oralardaki halka karışmışlardır. Necd ve Hicaz'ı yurt edinen boyların en ünlüleri; Bekr, Tağlib, Anze ve Dubı'ya kabileleridir. Fakat aralarında meydana gelen savaşlar bunların da etrafa dağılmalarına neden olmuştur. Rebîa kabilesi, bu şekilde Yemâme ve Bahreyn'den Irak'ın kuzeyine kadar uzanan topraklara yerleşmişlerdir. Nemir ve Vâil boyları el-Cezire bölgesine yerleşmiştir, Re'su'l-Ayn, Mardin, Musul ve Nusaybin bölgeleri bir aralık *Diyâru Rebîa* adını alnuştır. Selefkilerden sonra Bekr b. Vâil boyları da Siverek ve Amid (Diyarbakır) dolaylarına yerleşmişlerdir. Hatta Diyarbakır ismi bu kabilenin adıyla ilişkili sayılmaktadır. Fakat Bekr b. Vâil boyu daha sonra Irak, Necd, Yemâme ve Tihâme taraflarına dağılmıştır.

Tağlib kabilesinin boyları, Sincar dolaylarında yerleşmiş ve İslâm döneminde bunlardan Alu Hamdûn doğmuştur. İslâm tarihinde meşhur olan Haricilerin bir çoğu Yemâme'de oturan Benî Hanife ile[213] Yemâme'den Basra'ya kadar uzanan sahada (göçebe olarak yaşayan) Benî İcl ve Musul'un Dicle bölgesinde ikamet eden Benî Şeybân), Rebîa kabilesinden türemiştir. İslâm döneminde doğan Haricilerin çoğu, Benî Tağlib boylarındandır. Rabia kabilesi Adnanilerin bağımsızlığını kurtarmak amacıyla Yemen hükümdarlarına kar-

213 Meşhur Müseylemetu'l-Kezzâb Benî Hanîfe'dendir.

şı mücadele vermiş olduğu için Arap tarihinde büyük bir şöhret kazanmıştır. Rabia boyları savaş ve gazveler için bir araya geldikleri zaman komutanlık sancağının en büyük boyda bulunması gelenek idi. İlk zamanlarda liderlik sancağı Anzelerde bulunuyordu. Anzeler, sakallarını uzatır, bıyıklarını keserlerdi. Rebia boylarından bunlara muhalif olmayanlardan başkaları böyle yapmazlardı. Daha sonra sancak, sırasıyla Abdu'l-Kays, Bekr bi Vâil ve Tağlib boylarına geçmiştir.[214] Benî Tağlip ile Benî Vâil isimleri Eyyâmu'l-Arap denilen cahiliye dönemi tarihinde pek çok geçer. Anzeler günümüzde Badiyetu'ş-Şam'ın büyük bir kısmını işgal ederler.

Mudar

Rabia kabilesi ayrıldıkan sonra Tihâme'de yalnız Mudarlılar kalmışlardı. Bunlar da zamanla çoğalarak birçok kola ayrılmışlardı. Tihâme dolayları kendilerine dar gelince zorunlu olarak çevreye dağılmış, aralarında gazveler, savaşlar baş göstermiştir. Mudarlıları oluşturan boylar, başlıca iki büyük *haydan*/kümeden üremişlerdir. Bunlardan biri Kays-Aylân diğeri de Hindef kabileleridir. Mudar boylarının ayrıldığı kollar aşağıdaki cetvelde görülmektedir.

Bu sayfada şecere bulunmaktadır.

214 İbnu'l-Esir, *Tarihu'l-Kamil*, I, 236.

Cetvelde görülen kabilelerden ilk önce Kays kabilesi Tihâme'den ayrılarak, bir kısmı Necd'e bazı boyları da Tihâme dolaylarına, Hevâzin, Taif, Nahiyetu's-Serât ve Huneyn taraflarına dağılmışlardır. Tâbiha ve Müdrike kollarından oluşan Hindef de daha sonra başka kollara ayrılmış olup çoğalmıştır. Necd ve Hicaz'a yayılan Tâbiha kabilesinin kollarından Müzeyne Hicaz'da Cibalu Radva dolaylarına yerleşmiş, Temîm ve Dabbe kabileleri de Yemâme ile Hicr arasında Yurt tutmuşlardır. Benî Sa'd kabilesinin bir kısmı Yebrîn'e giderek Benî Âmir b. Abdulkays boyu ile karışmış, bir kısmı da Umman taraflarına çekilerek Bahreyn ve Basra etrafında, önceleri İyâd kabilelerine ait olan bölgeye yerleşmişlerdir. Müdrike kabilesi Tihâme ve civarında kalmışlardır. Ana küme Arafat ve Batnu Nu'mân dolaylarında, Hüzeyl kabilesi Cebelu Serât'a; Huzeyme kabilesi bunların aşağı taraflarına; Nadr b. Kinâne, Mekke dolaylarına; Fihr, Mekke çevresine yerleşmişlerdir. Adnanî kabilelerden Benî Fihr dışındakiler bedevi bir yaşam sürmüş, Kusay b. Kilâb tarafından Harem-ı Şerif'e yerleştirilen Benî Fihr yani Kureyş Kabilesi, diğer kabilelerin aksine, Mekke'ye yerleştikleri için hadarî olmuşlardır. Huzeyl kabilesinin kalıntıları bu gün Mekke civarında ikamet etmektedirler.

Adnanî kabilelerin Tihâme'den Arabistan'ın muhtelif taraflarına dağılmaları hadisesi milattan bir asır öncesinden başlamış ve aşama aşama devam etmiştir.

İslâm'ın Zuhuruna Kadar Adnanîlerin Tarihi

Adnanilerin Tihame'den dağıldıkları zamandan, İslâm'ın zuhuruna kadar geçen süre, tarihte Eyyamu Arab ve Cahiliye Dönemi adıyla anılır. Bu devirde Adnaniler birbirleriyle veya diğer kabilelerle savaş ve mücadele ile uğraşmış, bölünme durumu da yaşamışlardır. Tarih, bu uzun süre zarfında bunların ancak üç defa birleştiklerine şahid olabilmiştir. Geri kalan zamanlarını savaşlarla geçiren Adnanilerden bazıları Menazire (Hireliler) vasıtasıyla İranlılara veya Gassaniler vasıtasıyla Doğu Romalılara veya Kindeliler vasıtasıyla Himyerilere intisap etmişlerdir. Fakat bu intisap hiçbir zaman hakiki bir boyun eğme ve itaat mahiyeti almamıştır.

İranla Bizans'ın mücadeleleri esnasında bazen Hireliler, Doğu Roma taraftarı olan Gassanilere karşı Adnani kabilelerin ittifakını

sağlamaya çalışıyor, bazen bunun aksi oluyordu. Bedevi olarak yaşayan Adnaniler, şiddet ve güç itibariyle komşu milletler üzerinde büyük bir korku ve dehşet uyandırdıklarından taraftarlıklarına büyük bir ehemmiyet veriliyordu.

Adnanilerin boyun eğdikleri devlet Himyeriler idi. En büyük Arap devleti olan Himyeriler, çoğunlukla kuzey bedevileri üzerine kendi taraftarlarından bir emir tayin eder ve onun vasıtasıyla bedevileri mümkün mertebe itaat altına alırdı. Yemen devleti tarafından kuzey bedevileri liderliğine atanan en meşhur emir Kudâ'a kabilesinden Züheyr b. Cenâb el-Kelbî'dir. Miladi beşinci asrın ortasına doğru liderlik makamına geçen Zübeyr, cesareti, gücü, aklı ve becerisi, görüşlerinin isabetliliğiyle cahiliye döneminde büyük bir şöhret kazanmış, hatta kendisine kâhin sıfatı verilmişti. Fakat özgür bir hayat geçirmeye alışmış olan kuzey kabileleri, Yemen devletine genellikle isyanla karşılık verirlerdi. Dış tecavüze karşı Adnani kabileler ilk defa miladı dördüncü asrın ortasında birleşmişlerdir. Bu birleşme Yemen'den gelen Mezhiclilere karşı Advân kabilesi emiri Âmir b. ed-Darb'ın liderliğinde gerçekleşmiştir. Araplar arasında akıl ve hikmetle şöhret bulan Âmir b. ed-Darb, Adnanilerin birleşmesini sağladıktan sonra, el-Beydâ'da Yemenlileri kesin bir şekilde yenmiştir. Yemen ile Tihame arasında meydana gelen ilk savaş budur.

Adnanilerin ikinci bir ittifakı da Rabia b. Hâris et-Tağlibî'nin liderliğinde, Yevmü's-Sulân'da, gerçekleşmiştir. Bu savaş Yemen hükümdarı tarafından Rabia ve Mudar kabileleri üzerine emir olarak atanan despot Lebid b. Anbese'nin katli yüzünden meydana gelmiştir. Üçüncü ittifak yine Yemenlilerin tahakkümüne karşı meydana gelmiş ve bu defa Benî Vâil'den meşhur Kuleyb'in liderliğinde toplanılmıştır. Beşinci miladi asrın sonlarında meydana gelen bu ittifaka Rabîa, Kudâ'a, Mudar, İyâd ve Nizâr kabileleri de katılmış, Yevmu Huzâz adıyla şöhret kazanan savaşta Yemenlilere karşı kesin bir zafer kazanılmıştır. Bu son olay, kuzey kabileleri Yemen'in tasallutundan kurtarmış, bağımsızlıklarını sağlamıştır.

Cahiliye döneminde Adnani kabilelerin tarihi olayları; Yemenlilerle olan mücadeleler bir tarafa bırakılırsa; hemen hemen kendi

aralarında meydana gelen ve hatırası Araplar arasında korunan bir takım savaşlarla sınırlıdır. Bu gazveleri üç sınıfa ayırabiliriz.

1. Rabia ve Mudar kabileleri arasında meydana gelen savaşlar.
2. Rabîa boylarının kendi aralarındaki savaşları.
3. Mudar boylarının kendi aralarındaki savaşları.

Hatıraları Arap edebiyatında derin izler bırakan bu savaşlar, yerel bir mahiyette kalmış oldukları için tarihin akışı üzerinde büyük bir etki meydana getirmemişlerdir. Rabîa kabilesi ile Mudarlılar arasında meydana gelen en önemli olaylar; Mudarlılardan, Yemâme ile Hicr arasında bedevi olarak dolaşan Benî Temîm ile bunların kuzeyinde ikamet eden Rabîa kabilesinden Benî Bekr b. Vâil arasında cereyan etmiştir. On ikiye ulaşan bu olaylardan altısında Benî Temîm ve altısında Benî Bekr b. Vâil galip gelmiştir.

Benî Temîm'in zaferiyle son bulan savaşlar cahiliye şiirlerinde Yevmü'-Nubâc, Yevmu Zî Tulu', Yevmu Cudûd, Yevmu'l-İyâd, Yevmu'l-Ğubeyt, Yevmu'ş-Şakîka adlarıyla anılmıştır. Benî Bekr b. Vâil'in galip geldiği gazvelere Yevmu Felc, Yevmu'l-Vakît, Yevmu'z-Zuveyrîn, Yevmu Na'fî Kuşâde, Yevmu Mubâyid ve Yevmu'ş-Şeyyatîn adlarıyla meşhur olmuştur. Son savaş Hz. Peygamber'in risaleti döneminde ve hicretten evvel meydana gelmiştir.

Rabîa kabileleri arasında meydana gelen kanlı ve uzun süre devam eden bir savaş cahiliye döneminin en önemli olaylarındandır. Rabîa'dan Benî Tağlîb ile Benî Bekr arasında meydana gelen bu savaş, Adnanilerin birliğini sağlayan ve onları Yemenlilerin tahakkümünden kurtaran meşhur Kuleyb'in öldürülüşü yüzünden meydana gelmiştir. Şöyle ki: Benî Tağlîb lideri Kuleyb ile enistesi Benî Bekr liderlerinden Cessâs arasında bir devenin vurulması yüzünden *münâfere* oluşmuş ve bu *münâfere* neticesinde Cessâs. Kuleyb'i öldürdüğünden bu olay iki kabile arasında kırk sene devam eden büyük bir savaşı doğurmuştur.

Mudar kabileleri arasında gerçekleşen savaşlara gelince; bunlar Rabîa ile Mudar veya Rabîa kabilelerinin kendi aralarında baş gösteren savaşlarından daha çoktur. Mudar kabilelerinin çoğunun katıldığı bu savaşlar, cahiliye döneminin en önemli olaylarını teşkil et-

mektedir. Bunlardan beşinci miladi asrın başında Abs ile Havâzin arasında meydana gelen savaş, Harbu Dâhis, Abs ile Zubyân kabileleri arasında meydana gelen olay da Harbu Ğubera' adıyla meşhur olmuştur. Her iki tarafın da yokoluşunu sağlayacak bir şekilde devam eden bu kanlı savaşlar Dâhis ve Ğuberâ' adındaki iki atın yarışı yüzünden doğmuştur. Eyyâmu Arab'da kabileler arasında baş gösteren ve ciddi kayıplara neden olan savaşların çoğu bu gibi önemsiz sebeplerden doğmuştur. Kureyş ve Kinâne ile Kays Aylan kabileleri arasında meydana gelen savaşlar ise, Araplar arasında Ficâr savaşları adıyla bilinmektedir. İki olaydan ibaret olan Ficâr savaşlarının ikincisi cahiliye olaylarının en meşhurudur. Miladi altıncı asrın sonlarında Fil hadisesinden yirmi sene sonra meydana gelen bu savaşta, Kureyş ve Kinâne kabileleri liderliğine Harb b. Umeyye seçilmişti. Bu savaş Kureyş'in galibiyeti ile neticelenmiş olduğundan Benî Ümeyye, Arablar arasında büyük bir şöhret ve nüfuz kazanmıştır.

Yemen Dışındaki Kahtânî Devletler

Arap soybilginleri Yemen dışında kurulan bazı devletlerin Kahtanî olduklarını iddia ederler. Araplar arasında yaygın olan bir menkıbeye göre, bunlar ünlü Me'rib seddinin yıkılışı üzerine Yemen'den çıkmış, Irak ve Suriye dolaylarıyla Necd taraflarına dağılmışlardır. Menkıbeye göre bu müthiş facia Yemen'in büyük bir kısmını işgal eden Himyerilerle Kehlânîlerin liderliğinde bulunan Benî Kehlân'dan Amr b. Muzeykiyâ döneminde meydana gelmiştir.

Arap tarihçileri vakayı şu şekilde kaydederler: Tureyfa adında bir kadın, kehanetle büyük bir musibetin yaklaştığını anlayarak Amr'ı uyarmıştı. Amr, felaketin Me'rib seddinden geleceğini tahmin ederek seddin duvarlarını inceledi. Bir köstebeğin duvarlarda büyük taşlar kopardığını gördü. Seddin yakında yıkılacağını anladı. Kimseye söylemeksizin düzmece bir hadise ile kendisinin ve Benî Kehlân'ın mal ve akarlarını değeriyle Himyerilere satarak Kehlanîlerle beraber Yemen'den göçtü. Bir müddet sonra gerçekten sular taştı. Arîm Seli gerçekleşti. Sed yıkılarak Yemen için beklenilen büyük musibet doğmuş oldu. Rivayete göre Arim Seli faciası üzerine Yemen'den göçen

Kehlân b. Sebe b. Yeşcub b. Ya'rub b. Kâhtânoğulları aşağıdaki gibi altı kola ayrılarak her biri bir tarafa çekilmiştir.

1. İmrân b. Âmir kolu: Umman dolaylarına giderek Umman Ezdîlerini oluşturmuştur.

2. Sa'lebetu'l-Amkâ b. Amr b. Âmir kolu: Yesrib'e gitmişlerdir. Evs ve Hazrec bunlardandır.

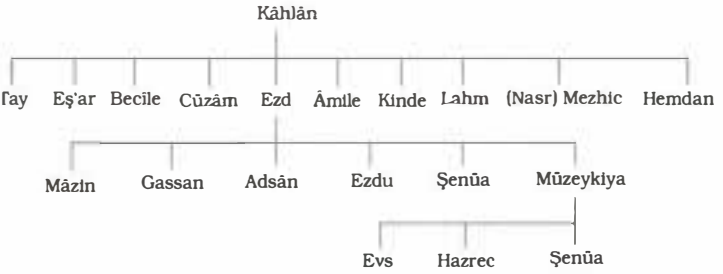
3. Hârise b. Amr b.Âmir kolu: Mekke'ye giderek Huzaaları oluşturmuştur.

4. Ezdu Şenûe kolu: Tihame'ye gitmişlerdir.

5. Cufne b. Amr b. Âmir Muzeykiya kolu: Suriye'ye gitmişlerdir. Gassaniler bunlardandır.

6. Benî Lahm kolu: Irak'a giderek Benî Menazire veya Alu Nasr deniler devleti kurmuşlardır.

Mamafîh Arab soy bilginlerinin Benî Kehlân Kâhtânilerinden saydıkları kabileler bunlardan ibaret değildir. Araplar her biri çeşitli batn ve fahz ve ammarelerden oluşan ve Arabistan tarihinde önemli izler bırakan bazı kabileleri de Benî Kâhlan'dan sayarlar. Muhtelif tarihi kaynaklara göre Kuzey Arabistan'a dağılan Kâhlânîler, ondokuz büyük kabileden ibaret olup aşağıdaki kollara ayrılmışlardır.

Fakat Arap kabilelerinin Adnanî-Kahtanî ve Amalika diye bir takım kabilelere ayrılmaları, nesep bilginlerinin rivayetlerine dayandığından onlara tarihi bir kesinlik atfetmemekte doğal olarak mazuruz. Özellikle Kuzey Arabistan'da ikamet eden ve Benî Kâhlân'dan yani Kahtanîlerden sayılan kabilelerin nesepleri meselesi büsbütün

şüphelidir. Hadiselerin cereyan ettiği zamanlardan kalma yazılı eserler bulunmadığı için ihtilaflarla dopdolu olan nesep rivayetlerine şüphesiz tamamıyla güvenilemez.

Yemen tarihinde görüldüğü üzere, ondokuz asır kadar bu dolaylara hakim olan Sebe ve Himyeriler birer ticari devlet idiler. Savaş ve mücadele ile o kadar uğraşmıyorlardı. Dolayısıyla muhtemelen yağmursuzluk veya sedlerin yıkılışı gibi bazı doğal felaketlerin doğurduğu kıtlık, sayı itibariyle çok olan yöre sakinlerini geçinemez bir vaziyete sokmuş ve bu yüzden bazı fahz ve batnlar muhtelif zamanlarda Arap yarımadasının doğu ve kuzey dolaylarına dağılmışlardır. Bu suretle Yemame, Bahreyn, Umman, Hicaz ile Şam (Suriye) ve İrak tepelerine çekilen Kahtaniler buralarda çoğalarak bedevi ve hadarî bir hayat sürmeye başlamış, Benî Lahm, Benî Ğassan ve Benî Kinde gibi bazı kabileler birer devlet bile kurmuşlardır.

Fakat Arap ensabçılarının rivayetleriyle güçlenen bu ihtimal, tarihi tenkide o kadar dayanıklı görünmemektedir. Çünkü Kahtaniler ve Adnaniler bir başka ifadeyle Güney Arabistan ile Kuzey Arabistan'ın kadim sakinleri aralarında lehçe, toplumsal hayat, gelenek, din ve özel isimler itibariyle pek önemli farklar bulunuyordu. Halbuki Kahtanilerden sayılan Benî Ğassan, Benî Lahm ve Benî Kinde devletleri hakkında verilen bilgiler, lehçe, toplumsal hayat, dinî adetler, özel isimler itibariyle Kahtanilerden ziyade, Adnanilere uygunluk göstermektedir. Benî Lahm ve Benî Ğassan'a ait keşfolunan kitabelerdeki lehçe, bunların Himyeri lehçesi ile değil, Adnani lehçesiyle konuştuklarını gösteriyor. Şayet Arap nesepçilerin rivayet ettikleri gibi bunlar, Yemen'den gelmiş olsalardı dillerini ve diğer adetlerini doğal olarak muhafaza etmiş olacaklardı. Çünkü Yemenliler o zamanlarda medeniyet itibariyle kuzey bedevilerinin üstünde bulunduklarından onlar tarafından temsil edilmeleri uzak bir ihtimaldir. Bundan başka, Yemenlilerin kendilerine özgü müsned yazısı denilen bir yazıları vardı. Halbuki ne Ğassanilere ne de Himyerilere ait kitabelerde bu yazı görülememiştir. Aksine diğer kuzey Arap kabileleri gibi bunlar da kitabelerini Ârâmî hattıyla yazmışlardır.

Rivayetlerde Kâhlânilerin Yemen'de iken tarımla meşgul oldukları bağları, bahçeleri, evleri, sarayları bulunduğu haber verilmekte-

dir. Şu halde Arım Selinden sonra bunların kuzey çöllerinden ziyade toplumsal yaşama daha uygun olan Yemen'in diğer bölgelerine gitmeleri daha makul olurdu. Çünkü Kuzey Arabistan'a çekilerek bedevi hayata atılmaları veya Irak ve Suriye dağlarına gitmek üzere uzun mesafeler katetmeyi seçmeleri şüphesiz daha güçtü.

Özetle, Benî Lahm ve Ğassaniler de Yemen halkının Aştar ve İl gibi tanrılarının yerine kuzey Araplarının tanrı isimlerinin bulunması, bunlara ait kitabelerde görülen özel isimler arasında Mainliler ve Sebelilerin isimlerine benzer hiçbir ismin görülmemesi, aksine Nebatilerin özel isimlerinden olan Hâris, Cebele, Numan gibi isimlerin varlığı da bunların kuzeyden gelmiş olmaları ihtimalini oldukça zayıflatan nedenlerdir.

Gassânî Devleti

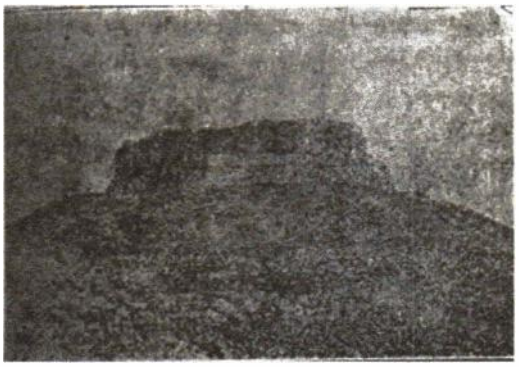
Arap tarihçilerine göre Yemen dışındaki Kahtâniler tarafından Suriye dolaylarında Havrân'da kurulan bu devlet, miladi altıncı asırda büyük bir önem kazanmıştır. Bu yöreler çok eski zamanlardan beri Arap bedevileri tarafından meskün bulunuyordu. M.Ö. dördüncü asırda Suriye ve Irak'ı zapteden Büyük İskender'in halefleri, Arap yarımadasını da fethetmek istemişlerdi. Fakat halkının bedeviliği, orduyu sevketmenin zorluğu bu hayallerine mani olmuştur. Selefkiler/Selevkoslar ve Betâlime devletleri bir aralık Nebatilerle hayli çarpışmışlar, fakat kesin bir zafer elde edememişlerdi. İskender'in Suriye'deki halefleri çöl sakinlerini yıkmayı başaramayacaklarını anladıktan sonra onlarla iyi geçinme siyasetini takip etmiş, bu şekilde ticaret kafilelerinin naklinde ve korunmasında onlardan oldukça fazla yararlanmışlardır.

Milattan önce birinci asırda Suriye, Romalıların egemenliği altına girdiği zaman Suriye çölleri Nebatilerin ve bunların müttefikleri olan şeyhlerin hâkimiyetleri altında bulunuyordu. Romalılar Nebatî devletini yıktıktan sonra Nebatiler de Suriye ve Irak çöllerine dağılmış, oralardaki halka karışmışlardı. Fakat Romalılar bu dolaylardaki Arap bedevileri bir türlü yok edememişti. Bunlar fırsat buldukça Romalıların idaresinde bulunan şehir ve kasabalara inerek soygunculuk ve çapulculuk yapıyor, kervanları vuruyorlardı. Romalılar ni-

hayet bunlarla anlaşmaya mecbur olmuşlardı. Bu esnada bu bedevi kabilelerin en meşhuru Kudâ'alardan Ducaime denilen Beni Suleyh kabilesi idi.

Büyük İskender'den sonra Irak ve İran dolayları da mülûku tavâifin elinde parçalanmıştı. Bu durum üçüncü miladi asrın başlarında Sasani devleti ortaya çıkıncaya kadar devam etmiştir. Sasaniler İran'ın bütünlüğünü sağladıktan ve büyük bir devlet kurduktan sonra, İranla Doğu Roma imparatorluğu arasında müthiş rekabet başlamış, bu durum her iki tarafı çöl Araplarıyla anlaşarak yardımlarını sağlamaya yönlendirmiştir. İşte Doğu Roma imparatorlarının yalnız saldırılarına mani olmak için değil, İranlılara karşı yardımlarını da kazanmak amacıyla çöl Araplarına yakınlaşmak istedikleri bu zamanlarda idi ki, Tihame'den kuzeye doğru çıkan Gassaniler de Belkâ dolaylarına çekilmişlerdi. Bu esnada bu bölgeler Ducâime ve diğer bedevi kabileler tarafından yerleşilmiş idi.

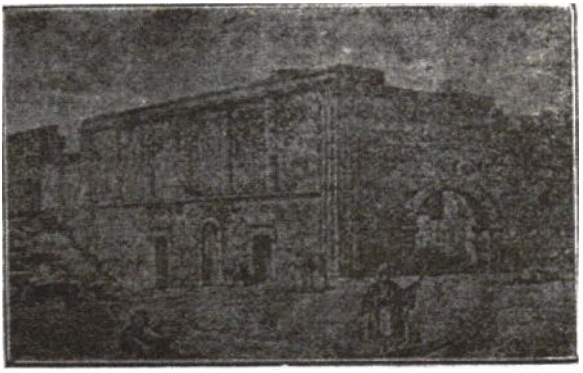
Arap soybilginlerine göre Suriye dolaylarına gelen Gassaniler, Arim Seli felaketi sebebiyle Yemen'den göçen Kahtaniler ve Beni Kâhlân'dan Amr Muzeykıya ile birlikte çıkan Araplardan idi. Amr Muzeykıya'nın Hârise adındaki oğlunun liderliğinde Mekke'ye giden Kâhlâniler, Huzaalıları; Sa'lebe adındaki oğluyla Yesrib'e (Medine) yerleşenler ise Evs ve Hazrec kabilelerini oluşturmuş oldukları gibi Muzeykıya'nın üçüncü oğlu Cefne'nin liderliği altında Havran dolaylarına giden Kâhlâniler de Ğassani devletini kurmuşlardır.

Havran'da Salhad Kalesi

Arap tarihçilerine göre Cefne b. Amr Muzeykıya kolu, Yemen'den çıktıktan sonra doğruca Suriye'ye gitmeyerek, bir süre Tihame'de, Hicaz sınırı üzerinde bulunan Gassan suyu kenarında, ikamet etmiş; bu nedenle kendilerine Gassanî veya Gassasine adı verilmiştir. Buranın milattan önce Yunanlılarca bilindiği anlaşılmaktadır. Gerçekte milattan önce ikinci asrın ortalarına ait eserlerde Tihame bölgesinin ortalarında Gassan adı zikredildiği gibi Batlamyus da ikinci miladi asrın ortalarında Ğassan kabilesinin bu dolaylarda ikamet ettiğini haber vermiştir.[215]

Gassaniler Suriye dolaylarında Benî Kudâ'a'dan Ducâimelilerle karşılaşmışlardır. Bir iki saldırı ile bunları memleketlerinden çıkarmış ve liderlerini öldürerek oralara kendileri yerleşmişlerdir. Bu şekilde Havrân ve Belkâ'da bir devlet kuran Gassaniler bu bölgeleri kendilerine tarihte medeni bir yer veren bir takım saray ve kalelerle imar etmiş ve Havrân'da, günümüzde de harabeleri eski Şam ismiyle anılan, Busra şehrini hükümet merkezi edinmişlerdir. İslâm tarihinde meşhur olan rahib Bahira'nın manastırı burada bulunuyordu.

Busra'da bir saray harabesi resmi

Arap tarihçileri Amr Muzeykıya'nın oğlu Cefne'yi Gassanilerin ilk hükümdarı saydıklarından eski tarihlerde bu devlet Âlu Cefne adıyla anılmıştır. Fakat Arap tarihçilerinin Ğassan hükümdarları hakkında verdikleri bilgiler, çelişkilerle dopdolu olduğu gibi birçok noktadan çağdaş devletlerin tarihiyle de çelişmektedir.

215 Sprenger, *The campaign of Aelius gallus* (J.B.A.S) 45et52).

Hamza el-İsfehanî, *Tarihu Sinni'l-Mulûk* adlı eserinde Gassanilerin altıyüz sene devam ettiğini ve bunlardan otuz iki hükümdarın gelmiş olduklarını kaydeder. Buna göre İslâm'ın doğuşuna kadar devam etmiş olan Gassani devletinin birinci miladi asrın başlarında kurulduğunu kabul etmek icap eder. Hâlbuki diğer kaynaklara göre Gassaniler ikinci asrın ortalarında henüz Tihâme'den ayrılmamışlardı.

Alman bilginlerden Mösyö Noeldeke ise, Yunan ve Süryanî kaynaklarına dayanarak Gassan hükümdarları sayısının onu geçmediğini iddia etmektedir. Noldeke'ye göre bu devletin ilk hükümdarı beşinci miladi asrın sonlarında vefat eden Cebele Ebu Şemer, son hükümdarı da Hz. Ömer döneminde İstanbul'a kaçan Cebele b. el-Eyhem'dir. Buna göre Gassani devletinin tarih sahnesinde kaldığı süre bir buçuk asır bile değildir.

Noldeke'nin Gassanilere dair neşrettiği bir eserinde[216] Arap şiirlerinde tarihçilerin zikretmemiş oldukları birçok bilginin bulunduğunu belirtmiş, tarih kitaplarında görülen ayrıntılardan bir kısmının da temelsizliğini ima etmiştir. Noldeke'nin Gassaniler döneminde yazılan kilise tarihlerine, Arap şiirlerine, Bizans kaynaklarına dayanan izahları ve tenkitleri büyük bir öneme sahiptir. Fakat Gassan hükümdarları sayısını on hükümdara ve devletin tarih sahnesinde kalış süresini bir buçuk asırdan daha az bir zamana indirmesi, gerçeğe uygun değildir. Bu devlete ve hükümdarlarına dair, gerek Arap kaynaklarında ve gerek diğer kaynaklarda var olan bilgiler, Hamza el-İsfehanî'nin Gassanilere atfettiği altı asırlık varlık süresi ile otuz iki hükümdarı kaydetmesini ihtiyatla telakki etmemiz icap ettiği gibi, Noldeke'nin vardığı sonucu da kabule uygun görünmemektedir. Herhalde, Gassani devletinin tarih sahnesinde kalış süresi ve hükümdarlarının sayısı ne Hamza el-İsfehanî'nin belirttiği kadar fazla, ne de Mösyö Noldeke'nin iddiası kadar azdır. Dolayısıyla tarihçiler, bu devletin hükümdarlarının sayılarında, tahta çıkış sıraları ve saltanat sürelerinde oldukça fazla ihtilaf etmiş olduklarından bu hususta kesin bir cetvel düzenlemek de zordur. Daha önce zikredildiği üzere Gassani hükümdarlarının sayısı Hamza el-İsfahanî'ye göre

216 Noeldeke, *Die Ghassanische Türsten aus dem Haus Gafnass*, 52.

otuz iki olduğu halde, İbn Kuteybe'ye göre onbir, Cürcanî'ye göre dokuz, Mesudî'ye göre ondur. Bu ihtilaf aynı isimdeki hükümdarların sayılarında bile görülmektedir. Hamza el-İsfahanî, Nu'mân adında beş hükümdardan bahsettiği halde Noldeke'nin cetvelinde bu isimde iki hükümdar, İbnu'l-Kelbî'de ise bir hükümdar bulunmaktadır.

Aynı ihtilaf, el-Münzir, el-Eyhem ve Amr isimlerinde de bulunmaktadır. Hamza el-İsfahanî'ye göre el-Münzir isminde dört, el-Eyhem isminde iki ve Amr isminde beş hükümdar bulunduğu halde, Noldeke'nin cetvelinde bu isimlerde yalnız birer hükümdar yer almaktadır. İbnu'l-Kelbî ise, el-Münzr isminde üç, el-Eyhem ve Amr isimlerinde birer hükümdar kaydetmektedir.

Arap tarihlerinde Gassanî hükümdarlarından birincisinin kim olduğunda da ihtilaf edilmiştir. Bazılarına göre, ilk hükümdar Sa'lebe, bazılarına göre Hâris b. Amr, bazılarına göre de Cefne'dir. Bazı tarihlerde ise daha başka isimler de görülmektedir. Corci Zeydân, Gassanî Devleti hakkında gerek Arap ve gerek diğer milletlerin kaynaklarında mevcut olan bilgileri karşılaştırmak suretiyle bu devletin tarih sahnesinde kaldığı süreyi, hükümdarlarının sayısı ve hükümdarlık süreleri hakkında aşağıdaki cetveli düzenlemiştir.

Miladi tarihe göre Hükümdarlıklarının başlangıcı	Hükümdarların isimleri
220	Cefne b. Amr
265	Amr b. Cefne
270	Sa'lebe b. Amr
287	I.Hâris b. Sa'lebe
307	Cebele b. I. Hâris
317	II.Hâris b. Cebele b. Mâriye
327	Amr b. II. Hâris (ve kardeşleri Cebele, Eyhem, Nu'mân, Büyük Münzir, Küçük Münzir)
380	Nu'man b. Eyhem (ve kardeşleri III.Hâris ile büyük Münzir ve oğulları Nu'mân ve Cefnetu'l-Muhrik
430	Nu'mân b. III.Hâris (ve Amr b. Cefnetu'l-Muhrik, Nu'man b. Amr b. Büyük Münzir
460	Hucr b. Nu'mân b. III.Hâris (kardeşleri Münzir, Amr ile Cebele b. Nu'man b. Amr)

486	IV.Hâris b. Hucr
512	Cebele b. IV. Hâris
529	V.Hâris b. Ebî Şemer b. Cebele
569	Nu'mân b. Ebû Kereb b. V. Hâris
625	Şurahil b. Cebele b. V. Hâris (kardeşleri Eyhem, Münzir, Amr)
633	Cebele b. Eyhem (ve Cebele b. Hâris)

Gerçeğe az çok yakın görünen bu cetvele göre Gassanî Devleti dörtyüz sene kadar devam etmiş, II. Hâris ile Cebele b. Hâris b. Ebî Şemer, Münzir ve Nu'man'ın oğulları aynı dönemde hükümdarlık yapmışlardır.

Bu cetveldeki hükümdarların sayısı, Noldeke tarafından Yunan kaynaklarına göre düzenlenen cetveldeki hükümdarların sayısından fazladır. Bu da çok doğaldir. Çünkü Romalılar, Gassanileri Havrân dolaylarına girişlerinden uzun süre sonra tanımışlardır. Bu zamanlarda bütünlüğünü ve gücünü koruyan Roma, Arapların yardımlarına muhtaç olmadığı için, Suriye çöllerindeki değişime hiçbir önem vermemiştir. Halbuki bu devirde de Gassaniler bir emir idaresinde yaşıyorlardı. Bazen muhtelif kabilelerin liderliğinde iki veya daha fazla emir bulunuyordu. Fakat Roma, İranlıların güçlü zamanlarında, onlarla çarpışmaya başlayınca Gassanilerin yardımlarına ihtiyaç duymuş ve ancak bu dönemden itibaren onları tanımağa, hükümdarlarından bahsetmeye başlamışlardır. Üçüncü miladî asrın sonları ile dördüncü asrın başlarında imparator Dioclétianus'un orduları İranlılara defalarca galip gelmiş, Mezopotamya'yı istila etmiştir.[217] Fakat, daha sonra iç çekişmelerle Roma Devleti sarsılmağa başlamıştı. Bu durum, büyük Kostantinin, Hristiyanlığı kabul etmesi ve ordudaki Hristiyanların yardımıyla ülkeye birliğini ve gücünü iade ettiği tarihe kadar devam etmiştir Miladi 306–337. Büyük Kostantin zamanında İran tahtına Şapur Zü'l-Ektâf geçmişti. Önceleri Cündişapur'da ikamet eden Şapur, başkenti Irak'taki Medain'e naklederek Romalılarla çok büyük savaşlara girişmişti. Miladi dördüncü asrın ortalarında gerçekleşen bu savaşlar, beşinci asrın başlarında İran tahtında bulunan Yezducerd b. Behrâm zamanında yüz senelik bir barış anlaşmasıyla kapanmıştı. İşte bu esnada, İranlıların

217 Gibon, *Roman Empire*, I, 349.

Beni Lahm ile ittifak kurduklarını gören imparatorlar, Suriye Araplarından yani Gassanilerden yardım istemeye mecbur olmuşlardır.

Yunan tarihçilerinin, bahsettiği ilk Gassan hükümdarı Cebele'dir. Yunanlılar, Cebele'nin ne babasının ismini ne de lakabını zikretmediklerinden, hangi Cebele'den bahsettikleri açıkça anlaşılamamaktadır. Cebele miladi 497 tarihinde Romalılara yardım etmiş ve bu hizmetine mükâfat olarak kendisine *Phylarck (Filark)* yani reis veya emir ünvanı verilerek Petra valiliğine tayin edilmiştir. Noldeke'ye göre Cebele, Gassani devletinin en büyük hükümdarı olan ve miladi 529–569 tarihinde Yunan eserlerinde kendisinden pek çok bahsedilen Hâris b. Cebele'nin babasıdır. Tarihçi Théophan, Cebele'nin miladi 500 tarihine doğru Filistin'e bir sefer düzenlediğini kaydetmektedir.[218]

Hâris, Gassani hükümdarları arasında saltanatı tarihen en iyi kaydedilen ilk hükümdardır. Jean Malalas, Hâris'in 528 senesi nisanında Hîre hükümdarı el-Münzir b. Mau's-Semâ'yı mağlup ettiğini haber vermektedir.[219]

Jean Malalas raporunda Hâris, filark ünvanıyla anılmıştır. Hâris'in 529 tarihinde Filistin *Filarkı* sıfatıyla muhalif Samaritainlerine karşı kazandığı başarı kendisine *Basiliyus* ünvanının verilmesine sebep olmuştur. Hükümdar anlamına gelen bu unvan, Romalılarca emir ve valilere verilen bir paye idi.

Hâris, Romalılar nazarında yüksek bir konuma, büyük bir şöhrete sahipti. Cesareti ve gücü her yerde hayret ve mübalağa ile nakledilliyordu. Hatta, kadınlar, çocuklarını susturmak için, Hâris'i çağırırlardı. Hâris, miladi 531 tarihinde İranlılarla savaşan Roma komutanı Bélisaire'nin en büyük yardımcılarından biriydi. İran'ın zafer kazandığı bu senede İran'da Kisra Kubâd'a oğlu Nuşirvân halef olmuştu. Doğu Roma imparatorluğunun tahtında da büyük Justinien bulunuyordu. Bu şekilde doğu ve batıda iki büyük hükümdar çağdaş olmuşlardı. Bu esnada Doğu Roma imparatorları Bélisaire'nin komutası altında Avrupa ve Afrika'da çarpışıyordu. Justini-

218 Cl.Huart, *Histoire des Arabes*, I, 59.
219 Cl.Huart, *Histoire des Arabes*, I, 59.

en, doğudan emin olmak için İranla barış anlaşması imzalamaya teşebbüs etmiş Nuşirvân'ı da razı etmeyi başarmıştı.

Fakat bir süre sonra Nuşirvân, bu anlaşma sayesinde Justinien'in Avrupa ve Afrika'daki parlak zaferlerle çok fazla güç kazandığını anlayarak anlaşmayı bozma yolları aramaya başladı. Anlaşmanın doğrudan doğruya kendi tarafından bozulmuş olmaması için bu hususta Hîre hükümdarı Münzir b. Mau's-Semâ'yı kullanmaya karar verdi. Dehası ve zekası ile ünlü olan Münzir anlaşmaya katılmamıştı. Romalıları desteklemekte olan Hâris'in de en büyük düşmanı idi. Tedmur'un güneyindeki toprakların kime ait olduğu bu iki Arap hükümdarı arasında sürekli bir anlaşmazlık konusu olmuştu.

Nuşirvân, valisi Münzir'e yardım ederek Hâris'e savaş ilan ettirdi. Suriye sınırlarına da saldırıp Romalılara ait yerleşim birimlerini yağmalamalarına dair de gizli talimat verdi. Bu olay, İranla Doğu Roma arasında kanlı bir savaşın başlamasına neden oldu. Kisra, Suriye ve Anadolu'yu istila ederek İstanbul kapılarına dayandı. Roma komutanı Bélisaire, Hâris b. Cebele ile beraber Beyne Nehreyn'e (Dicle ile Fırat'ın arasına) saldırıp Nusaybin'den İran'a girdi. Hâris, İran ve Hîre Devletlerine ait birçok beldeyi yağmalayarak döndü.

Bu hadiseden sonra, Gassanilerle Lahmiler arasındaki savaşlar sürüp gitti. Miladî 544 tarihine doğru gerçekleşen bir savaşta Hâris'in oğullarından biri Münzir'e esir düşerek el-Uzza putu önünde kurban edildi. Aynı sene haziranında gerçekleşen ve Araplar arasında Aynu Ubâğ adıyla meşhur olan savaşta el-Münzir de öldürülerek Kınesrin dolayları Hâris'in Hâkimiyetine geçti. Hâris b. Ebî Şemer miladî 563 senesi Tişrin es-Sanî ayında, oğlunun veliahtlığını imparatora kabul ettirmek üzere; İstanbul'a gitti. *Bedeviler Filarkı* bu seyahatinde İstanbullular, hatta saray mensupları üzerinde çok büyük bir etki bırakmış, kendisi de Kostantiniye'nin yüksek binaları karşısında hayran kalmıştı. Hâris, İstanbul'u ziyaretinden yararlanarak imparatora Jacques Baradée ve Théodore'yi Suriye Arapları piskoposluğuna tayin ettirmeğe muvaffak olmuştu.[220] Bu şekilde, Suriye Arapları arasında yayılmış olan ancak Ortodoksların baskı-

220 Huart, *Histoire des Arabes*, I, 60.

sıyla gittikçe tehdit edilen monofizistlere (monophysistee) bir dayanak noktası sağlanmış oldu.

Ünlü şair İmriu'l-Kays'ın; zırhlarını Teyma (Teima) hakimi Samüel b. Adiyy'ye emanet ederek; Roma imparatoruna gitmesine aracı olan yine bu Hâris'tir. Hâris, kırk sene kadar savaşlarla ve mücadelelerle uğraşmış, birçok başarı kazandıktan sonra, miladi 569 tarihinde vefat etmiştir. Kendisine oğlu el-Münzir halef olmuştur. Bu hükümdar Bizans tarihlerinde Moundaros adıyla meşhurdur.

Münzir, Gassaniler tahtına geçtiğinde Amr b. Hind'in kardeşi Kâbûs, Hîre'de hükümdarlık yapıyordu. Bu iki hükümdar döneminde söz konusu Arap devletleri arasında yeni bir savaş başladı. Münzir, 570 senesi mayısının yirminci günü Kâbus'a galip geldi. Fakat Münzir bu savaş esnasında Bizans impratoru II. Justinien'in yardımını sağlayamadı. Aksine maddi yardım meselesinden dolayı gücenmiş olan Justinien Münzir'i hile ile yok etmeye bile yeltendi. Bundan dolayı, Münzir Bizans'a isyan ettiğini ilan etti. Bu durum üç sene sürdü. Öte taraftan İran taraftarı olan Hîre Arapları, Bizans'a ait yerleşim birimlerini yağmalamaya başlayınca II. Justinien ister istemez Münzir ile anlaşmak zorunda kaldı. Anlaşma özel bir şekilde düzenlenen merasimle Patrik Justinien tarfından Roçafa yani Sergioplis'de Saint-Serge'nin kabri önünde takdis edildi. II. Justinien'in 578 senesi Teşrin-i evvelinde vefat etmesi bu anlaşmayı güçlendirdi. İki sene sonra Münzir iki oğluyla beraber İstanbul'da imparator Tibére'yi ziyaret etti. II. Tibére, Arap hükümdarını büyük bir törenle kabul ederek, kendisine taç (Tidre) giydirdi. Halbuki daha önce babasına sadece iklil (diadéme) giydirilmişti. Bu nedenden dolayı Bizans tarihçileri Münziri Arap hükümdarı adıyla zikretmişlerdir.

Bizans tarihçilerinin, hakkında uzun uzadıya bilgi verdikleri Hâris b. Cebele, şayet Arap tarihlerindeki Hâris b. Ebî Şemer denilen hükümdar ise –ki biz böyle kabul ediyoruz- Bizans tarihçilerinin Münzir'nin de Hâris b. Ebî Şemer'in oğlu Ebû Kereb Nu'mân olması icap eder. Çünkü Arap tarihlerine göre Hâris'in, Münzir adında bir oğlu yoktu. Aksine bu isimde bir torunu vardır. Bizans ve Arap tarihlerinde görülen çelişkiler, kuşkusuz; bir hata sonucudur. Fakat bu hatanın Bizans ile Arap tarihçilerinden hangilerine ait olduğunu belirlemek mümkün değildir.

Hîre şairlerinden Adiy b. Zeyd'in bir şiirinden anlaşıldığına göre Münzir, Benî Lahm hükümdarının başkentinde bulunduğu bir zamanda Hîre'yi basarak yağma etmiş, dönüşünde şehrin binalarını yakmıştır. Bizans tarihleri, Münzir'in sonunu feci bir şekilde tasvir etmiş ve kendisine halef olan Numan adında bir oğlundan bahsetmişlerdir. Bu son isim de Arap tarihleriyle uygunluk göstermemektedir.

Bizans tarihlerine göre, Anadolu kontu Maurice tarafınan 580 tarihinde gerçekleştirilen askeri hareket esnasında Fırat nehri üzerindeki büyük köprünün tahrip edilmiş olduğu görülmüştü. Bu köprünün tahribinden Gassanî hükümdarını sorumlu tutan İstanbul hükümeti düşmanlarla ilişkisinin bulunduğuna ve askeri hareketten onları haberdar ettiğine haml edilerek Münzir'in tevkifîne karar verildi. Tedmur ile Şam arasındaki çölde inşa olunan Havârin Kilisesi'nin resmi açılışı münasebetiyle icra olunan merasim esnasında Münzir, ansızın tutuklanarak başkente naklolundu. Daha sonra Maurice'nin iktidarı döneminde Sicilya'ya sürüldü.

Münzir'in tutuklanması, hanedanına verilmekte olan maddi yardımın da kesilmesine neden olmuş olduğundan oğulları, babalarının intikamını almak üzere silaha sarıldılar. Yunan kaynaklarına göre Münzir'in dört oğlu, büyük kardeşleri Numân'ın liderliğinde bir isyan çıkarmış, ülke yağmalanmış, etrafa dehşet saçılmıştı. Bu dehşet üzerine Bostra garnizonu, babaları tarafından emanet olarak bırakılmış olan silah ve malları kendilerine teslime mecbur oldu. Henüz hayatta olan II. Tiber, Suriyeli Magnus'un idaresinde asiler üzerine bir ordu sevketti. Sadece Nu'man yakalanarak İstanbul'a sevk edilebildi ve orada hapsedildi.

Noldeke'nin Bizans kaynaklarına dayanarak düzenlediği cetvellere göre Nu'man b. Münzir'in hapsinden yani miladi 583 tarihinden 614 tarihine kadar geçen otuz bir sene zarfında Gassaniler tahtına sırasıyla: Hâris el-Asğar (Küçük) b. Hâris el-Ekber (Büyük), Hâris el-A'rac b. Hâris el-Asğar, Nu'mân b. Hâris el-Asğar, Amr b. Hâris el-Asğar ve Hucr b. Amr geçmişlerdir. Bu cetvel, Hamza el-İsfahanî, Ebü'l-Fida, İbnu'l-Esîr ve diğer Arap tarihçilerinin verdiği bilgilere uygunluk göstermediği gibi Corcî Zeydân'ın, yukarıda aktardığımız cetveline de uygun değildir. Fakat, bunlardan bazıları örneğin; Hâ-

ris el-Asğar ile oğlu Amr ve kardşi Nu'mân, cahiliye şairlerinin en meşhuru olan Nabiğa ez-Zübyani'nin şiirlerinin bazılarında zikredilmiş, cömertlik ve ikramları takdirlerle anılmıştır.

Öyle anlaşılıyor ki, Nu'man b. Münzir'in tutuklanarak hapsedilmesi, çöl bedevilerinin onca çaba sonucunda gerçekleşmiş olan birleşmelerine karşı kesin bir darbe olmuştur. Cefne hanedanı etrafında toplanmış olan Araplar, bu olaydan sonra, her biri bir reis idaresinde on beş ayrı gruba ayrılmıştır. Cefne hanedanının zikrettiğimiz son prensleri de bu liderler arasında bulunuyorlardı. Bu şekilde bağımsızlığını kazanan reislerden bir çoğu İran hükümdarlarının yüksek hâkimiyetini tanıyordu. Bu bölünme, çölde tam anlamıyla bir anarşi doğurmuştu. Bizans'ın düşmanı olan İran tarafını tutanlar, Doğu Roma sınırları için gerçek bir tehlike oluşturuyorlardı. Bu durum Kisra Hüsrev Perviz'in miladi 613–614 tarihinde gerçekleşen Suriye seferine kadar sürdü. Suriye ve Filistin'i ele geçiren Hüsrev Perviz, Gassani Devleti'ne de son verdi.[221] Bizans tarihçilerine göre, İran istilası, Gassanilerin son hükümdarı olan Hacer b. Nu'man zamanında meydana gelmiştir. Fakat İslâm tarihçileri, Suriye fetihleri esnasında Cefne hanedanının haleflerinden Cebele b. Eyhem adında bir emirden daha bahsetmişlerdir. Halid b. Velid ile çarpışan ve daha sonra Müslüman olan Cebele o esnada Dummetu'l-Cendel'de hükümdarlık yapıyordu. Fakat Cebele, ile eski Gassanî hükümdarları arasında ne gibi bir yakınlığın bulunduğu meçhuldür. Muhtemelen Cebele, imprator Herakliyus'un Suriye'yi İranlılardan geri alması esnasında ortaya çıkmış ve Gassanilerin bir kısmının başına geçmiştir. Cebele b. Eyhem'in akıbeti İslâm'ın ilk dönemlerindeki hadiseler sırasında ele alınacaktır.

Arap tarihçileri, Alu Cefne hükümdarları hakkında pekçok menkıbe kaydederler. Fakat bu menkibeleri tarih noktai nazarından o kadar da güvenilebilir göremediğimiz için nakletmekten kaçınıyoruz. Anlaşıldığına göre Alu Gassân, Suriye dolaylarına ilk geldikleri zaman Havrân civarındaki çöle yerleşmiş, daha sonra Belka ve Ezruh taraflarına göçmüşlerdir.[222] Güç ve kuvvetleri arttıkça egemen-

221 Huart, *Histoire Des Arabes*, I. 64 ve 62.
222 Belka, Lut denizi'nin dört kilometre doğusunda bir kaledir.

likleri altındaki ülke de genişlemiş, Hâris b. Cebele ve evlatları döneminde en mükemmel şeklini bulmuştur. Bu zamanlarda Gassani hükümdarları Havrân, Suriye, Filistin, Lübnan ve Tedmur dolaylarındaki Arapları tamamen hakimiyetleri altına almışlardır. Romalılarla kurulan yakın ilişkiler sonucunda medeniyetçe oldukça ilerleyerek şehirler, kasabalar kurmuş, saraylar, mabetler, köprüler inşa etmiş ve sarnıçlar ıslah etmişlerdir.

Balka'da Kastel ve Ezruh şehirlerini kurdukları gibi Necrân ve Umman'ı da imar etmişlerdir. Rivayete göre, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki problemi çözmek için görevlendirilen Ebû Musa el-Eş'arî ile Amr b. el-As, tahkim meselesini sonuçlandırmak üzere Ezruh'da bir araya gelmişlerdir. Arap şiirlerinde ve tarihlerinde Gassanilere nisbet edilen birçok saray adı görülmektedir. Bunlardan en önemlileri Sarhu'l-Ğedîr, Kasru'l-Ebyed, Kalatu'z-Zerka', Kasru'l-Muşetta, Kasru's-Saffa

Kasru'l-Muşatta Harabesi

Kasru Menâr, Kasru's-Süveyda ve Kasru Ubayn idi. Bunlardan hala ayakta olan Kasru'l-Müşetta harabesi, yok olmuş olan haşmetin bir şahididir.

Gassaniler, Hristiyanlığı kabul ettikten sonra, Deyru Hâlî, Deyru'l-Kehf, Deyru'l-Hunâd ve Deyru Nubuvve adlarında bir takım mabetler ve Vesâfetu'ş-Şam gibi sarnıçlar inşa etmişlerdir. Fransız oryantalistlerden Mösyö Dussaud, Havran taraflarında sürdürdüğü araştırma sonucunda, Gassanilere ait birçok tarihi eser ve harabeyi keşfetmiştir. Dussaud, Havrân ile çöl arasında, bir zamanlar birçok kaleden oluşan, bir savunma hattının bulunduğunu yazmaktadır.[223] Kasru'l-Ebyed, Kasru'n-Nemâre ile Kalatu'z-Zerka' bu kasrlar arasın-

223 Dassaud, *Les Arabes en Syrie Avant L'İslam.*

da bulunmaktadır. Fransız oryantalistin ifadelerine göre, Kasrı Ebyed, yuvarlak ve kare şeklinde bir arazi üzerine inşa edilmiş olup etrafı bir sür ve yüksek burçlarla kuşatılmıştı. Bu kasrın hala ayakta olan enkazı üzerinde, kuş, at, sığır, fil, balık, panter ve arslan gibi bir takım hayvan şekilleri görülmektedir.

Kasru'l-Abyad Harabesinden

Dussaud, ziyaret ettiği Kasru'n-Nemâre ve Deyru'l-Kehf ile diğer kasrları uzun uzadıya tasvir etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, bu kasırların tamamı Gassaniler tarafından inşa edilmemişlerdi. Kasru'n-Nemâre harabelerinde gerçekleşen kazılar esnasında, keşfedilen bir kitabe bu zannı vermektedir. Miladi 328 tarihinde Arapça ve Nebatî hattıyla yazılmış olan bu kitabede, Gassanî hükümdarlarının değil, Hire'deki Benî Lahm emirinin adı bulunmaktadır. Halbuki Arap tarihçileri bu kasırlardan bir çoğunun inşasını, hakkında bazı menkıbeler aktardıkları Amr b. II. Hâris'e dayandırırlar.[224]

Irak'ta Lahmîler Devleti

Lahmiler Devleti Irak dolaylarında, Fırat'ın batısında günümüzde harabeleri görülen Kufe şehrinin bulunduğu bölgede kurulmuştur. Aynen Gassanilerin Suriye dağlarında Doğu Roma imparatorlarının

224 Arap tarihçileri, Amr b. II.Hâris hakkında şu bilgiyi aktarmaktadırlar: Amr, birçok kasr inşa ederek bazılarının duvarlarına, meclisler ve nedimelerinin tasvirlerini resmetmiştir. Bu tasvirler, güzel ve ilginç görüntüler içeriyordu. Ahlaksız bir adam olan Amr, ötekinin berikinin kızlarını zorla kaldırtır, her gece, bakir olan bu kızlardan birini yatağına alırdı. Bir gün adı geçen hükümdarın adamları Amr b. Sa'ku'l-Advanî adındaki şairin kız kardeşini zorla esir ederek götürmüşlerdi. Amr b. Sa'kul-Advanî buna tahammül edemeyerek hükümdarın huzuruna çıkmış, pervasızca şu beyitleri okudu.

يا ايها الملك الموب اما ترى صبحاً وليلاً كيف يختلفان
هل تستطيع الشمس ان يؤتى بها ليلاً وهل لك بالصباح يدان
فاعلم وايقن ان ملكك زائل وكما تدين تدان عقد زمان

Rivayete göre Amr, bu beyitlerden çok fazla etkilenerek o çirkin huyunu terk etmiştir.

vassalları oldukları gibi; Lahmiler Devleti de Irak dolaylarında İran Sasanilerine bağlı bulunuyordu. Lahmiler tarihi -Gassanilere oranla daha fazla bilinmektedir. Hire kiliselerindeki kitabeler ile Lahmi hükümdarlarına yapılan medihler ve başarılarına dair yazılmış olan şiirler bunların tarihini çok fazla aydınlatmaya hizmet etmiştir.[225]

Arap tarihlerine göre Yemen'den göçen Kahtaniler, Fehm b. Ğanem'in liderliği altında Bahreyn dolaylarına yerleştikten sonra muhtelif kabile reisleri toplanarak sürekli birbirlerine yardımda bulunmak üzere aralarında bir ittifak gerçekleştirmişler, liderleri olarak da Malik b. Fehm'i seçmişlerdi. Söz konusu kabilelerin toplandıkları yere "yardım" anlamında olmak üzere *Tenûh* denilmiş olduğundan bunlar daha sonra Âlu Tenûh adıyla anılmışlardır.

Malik b. Fehm, Âlu Tenûh'un liderliğinde Irak dolaylarına çekilerek Enbar şehrini merkez edinince, Fırat'ın Enbar dolaylardaki bölgeleri Arap kabilelerle dolmuştu.[226] Malik yetiştirmelerinden biri olan Suleyme'nin okuna hedef olmuş[227] yerine biraderi Amr b. Fehm geçmiştir. Amr döneminde hükümet merkezi Fırat'ın sağ, Hindiye kolunun sol tarafındaki Hire şehrine aktarılmıştır.[228]

Âlu Tenûh'un en meşhur hükümdarı Amr'ın oğlu Huzeyme el-Ebreş'tir. Rivayete göre Huzeyme, alaca hastalığına yakalandığından kendisine önceleri el-Ebres lakabı verilmiş, güç ve kuvveti art-

225 Dussaud, 32.

226 Enbar, Fırat nehri kenarında eskiden çok meşhur bir şehir idi. Rivayetlere göre Asurlular ve Ahamenitler döneminde buraya askeri erzak depolandığından Enbar adı verilmiştir. Herhalde eski dönemlerde Enbar şehri Irak'ın anahtarı mesabesinde idi. Suriye'den Irak, İran, Asuriye ve Babil'e giden yolların güzergahında bulunması itibariyle; ticari ve askeri çok büyük bir önemi vardı. Enbar, İslam döneminde de Bağdat'ın inşasına kadar bu önemini korumuştur. Hz. Ebu Bekir döneminde Halid b. Velid tarafından fetholunan Enbar, Birinci Abbasi halifesi Safah tarafından bir süreliğine hilafet merkezi olarak kullanılmıştır.

227 Arap tarihçilerine göre Malik b. Fehm tarafından, gözetiminde eğitilmiş olan Suleyme tarafından suikaste uğramış olmaktan çok fazla etkilenmiş vefatı esnasında şu beyitleri inşad etmiştir

جزافلاجزاه الله خيراً سلبنة انه شراً جزانى
فلما اشتد ساعده رمانى اعلّمه الرماية كل يوم

Son beyit nankörlük yapanlara karşı Araplar arasında bir darb-ı mesel olmuştur.

228 Günümüzde Necef ve Hz. Ali'nin kabirleriyle anılan Hire beldesi, Küfe harabesinden üç fersah mesafede. Kerbela'nın yetmiş yedi kilometre güneydoğusunda kadim bir şehir idi. İnşası Buhtunnasr'a dayandırılmaktadır. Küfe'nin inşasına kadar Hire o yörelerin merkezi olmuştur.

tıktan sonra el-Ebres lakabı el-Ebreş'e dönüşmüştür. Arap tarihçilerinin Huzeyme'nin selefleri hakkında verdikleri bilgiler, tarihi değere haiz görülmediğinden; Hire devletinin kuruluşu miladi üçüncü asrın ortaları olarak varsayılmaktadır.

Arap tarihçileri, Huzeyme'nin Karkisya hükümdarı Amr b. Turafı yendikten sonra öldürdüğü; buna karşın Amr'ın kızı Zebba'nın da hile ile Huzeyme'yi idam ederek babasının intikamını aldığı şeklinde bir menkıbe naklederler. Arap tarihçilerinin, hatırasını bu menkıbeye karıştırdıkları Zebba, bu dönemlerde Tedmur'da hükümdar olan Zennübiye olmalıdır.[229]

Huzeyme el-Ebraş'tan sonra Hire hükümdarlığı kızkardeşinin oğlu Amr b. Adiyy'e geçmiş ve onunla Lahmiler sülalesi başlamıştır. Bu sülale Arap tarihlerinde Âlu Nasr, Âlu Lahm, Âlu Amr b. Adiyy, Mulûku Hire ve Menazire adlarıyla anılır. Araplar, devletin Âlu Lahm'a intikali hakkında bir menkıbe naklederler. Bu menkıbeye göre Huzeymetu'l-Ebraş'ın mahiyetine aldığı ruesa çocukları arasında bulunan, İyâd kabilesi şeyhinin oğlu, Adiyy b. Nasr hükümdarın kızkardeşi Rakkâş'e âşık olmuştur. Rakkaş'dan karşılık görmüştür. Rakkâş'ın hilesiyle bir gece Huzeyme'yi fazlasıyla içirmiştir. Adiyy, hükümdar Huzeyme'nin bu neşeli anından yararlanarak kızkardeşi ile evlenmeye talib olduğunu arz etmiştir. Cevap olumlu olunca Huzeyme ayrıldıktan sonra sözünden cayar korkusuyla o gece nikah yapılmış ve zifaf gerçekleştirilmiştir. Ertesi gün Huzeyme'de pişmanlık emareleri görülünce, Adiyy akibetinden korkarak kabilesine sığınmıştır. Fakat Rakkaş bu izdivaçtan hamile kalarak bir erkek çocuk dünyaya getirmiştir. "Amr" adı verilen bu çocuk sekiz yaşındayken çölde kaybolmuş, ancak yedi sene sonra ortaya çıkmıştır. Huzeyme'nin vefatın-

229 Karkisya, (Kerkisün) Fırat ile Habur nehrinin birleştiği noktada kadim bir kasabadır. Hicretin ondokuzuncu senesinde Habib b. Mesleme el-Fihri tarafından barış yoluyla İslam topraklarına katılmıştır. Günümüzde harap olan bu kadim şehrin yerinde Ebu Serây (?) adında bir köy bulunmaktadır. Arap tarihçilerine göre Cürhümiler tarafından Mekke'den sürülmüş olan Amâlika, Semeyda' sülalesi idaresinde el-Cezire bölgesine gelmiş, Karkisya'ya yerleşmiştir. İlk hükümdar Uzeyne b. Semeyda' idi. Fakat bu rivayetin hakikate ne kadar yakın olduğu bilinmemektedir. Tedmur melikesi Zennubiya'nın miladi ikiyüz altmış yedi tarihinde oğluna vesayeten hükümet işlerini eline aldığı ve Irak dolaylarını istila ettiği düşünülürse Arapların Zebba dedikleri melikenin bu kadın olduğu anlaşılmaktadır. Halbuki Arap tarihçileri Zebba'yı saçları gür anlamına gelen ezeb lafzının müennesi sayarlar. Güya gerçek adı Naile olan bu kadının saçları çok uzun olduğu için kendisine Zebba denilmiştir.

dan sonra hükümdarlığı ele geçirerek Lahmiler devletini kurmuştur. Lahmiler sülalesinin kurulduğu zamanı doğru birşekilde belirleyecek vesikalar bulunmamaktadır. Amr b. Adiyy'nin Sasani hükümdarı Erdeşir veya oğlu Birinci Şapur ile çağdaş olması muhtemeldir. Şayet bu varsayım doğru ise Lahmiler sülalesinin miladi üçüncü asrın son yarısında iktidarı elde etmiş olmaları gerekir. Sülalenin Lahm adı Amr b. Adiyy'nin mensup olduğu boyun adından alınmıştır.

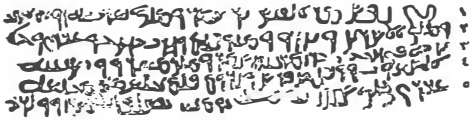
Arap tarihçileri Amr b. Adiyy'e yüz veya yüz onsekiz, halefi İmriu'l-Kays'a da altmış veya yüzondört sene kadar bir saltanat müddeti atfetmektedirler. Gerçeğe çok uzak olan bu rakamlara bir değer verilememesi normaldir. Fakat Hamza el-İsfehani *Sinnü'l-Mulük* adındaki değerli eserinde Beni Lahm hükümdarlarının her birinin nesebini ve hükümdarlık süreleri ile çağdaşı oldukları Sasani hükümdarlarının isimlerini kaydetmiştir. İsfahani'nin verdiği bu bilgiler ile diğer veriler de dikkate alınarak bu sülale hükümdarlarının -gerçeğe az çok yakın- isimlerini içeren, aşağıdaki cetveli düzenlemek mümkündür.

Hire Hükümdarları

Hükümdarın Adı	Hükümdarlığının Başlangıcı	Hükümdarlık Süreleri
Amr b. Adiyy	M.S.268	20 yıl
İmriu'l-Kays b. Amr	M.S.288	40
Amr b. İmriu'l-Kays	328	49
Evs b. Kallâm	37	75
İmriu'l-Kays el-Muhrik b. Amr	382	21
Nu'mân el-A'ver b. İmriu'l-Kays	403	28
Münzir b. Nu'mân el-A'ver	431	42
Esved b. Münzir	473	20
Münzir b. el-Münzir	49	37
Nu'mân b. el-Esved	50	04
Ubû Ya'fur b. Alkame	50	43
İmriu'l-Kays b. Nu'mân	50	77
Münzir b. İmriu'l-Kays (İbn Mau's-Sema')		
Hâris b. Amr el-Kindî	514	49
Amr b. Hind Mudrit el-Hacâre	563	16
Kâbûs (bir öncekinin kardeşi)	563	16
Feyşheret	58	21
Münzir b. Münzir b. Mau's-Semâ'	58	33
Nu'mân b. Münzir Ebû Kâbûs	586	28

İyâs b. Kâbise	614	5
Zâdiye	619	11
Münzir el-Mağrûr	630	4[230]

Cetvelin incelenmesinden anlaşılacağı gibi Lahmi hükümdarlarının sayıları yirmi iki, saltanat süreleri toplam olarak 366 senedir. Halbuki Arap tarihçilerinden İbnü'l-Esir bu süreyi beşyüz, diğerleri de altıyüz seneye çıkarmışlardır. Cetvelde ilk hükümdar olarak gösterilen Amr b. Adiyy, Sasani hükümdarlarından I. Şapur (M.241–372) I. Behram, II. Behram ve III. Behram (M. 279–293) ile çağdaştır. Cetvelde isimleri görülen hükümdarlarından onaltısı Benî Lahm'dandır. Evs b. Kullâm, Haris b. Amr b. Hicr el-Kindî, Ebu Ya'fur b. Alkame, İyas b. Kubeysa, Feyşehret ve Zâdiye ise Beni Lahm kabilesine mensup değillerdir. Bu sülaleden olmayan bu altı hükümdar da Araptır. Bir tek Zâdiye İran asıllıdır. Lahmi hükümdarlarının tamamı Hire'de hükümdar olmuşlardır. Amr b. Adiyy'nin oğlu I. İmriu'l-Kays, adı ve vefat tarihi bir kitabede keşfolunan ilk Lahmi hükümdarıdır. Bu kitabe Fransız oryantalistlerinden Dussaud tarafından Havran'da Nemâre harabesinde İmriu'l-Kays'ın kabri üzerinde bulunmuş olup, bazalt taş üzerinde Nebatî hattı ve Güney Arapçasıyla yazılmış beş satırdan oluşmaktadır. Arap tarihlerinde Lahmiler Kahtanilerden sayılmış olmalarına rağmen bu kitabenin müsned yazısı ve Himyeri lehçesiyle yazılmamış olması dikkate şayandır.

Nebati yazısıyla İmriu'l-Kays b. Amr'ın kabri üzerindeki Arapça kitabe

Çünkü bu kitabenin dördüncü miladi asrın başında Kuzey Arabistanda kullanılmakta olan Adnanî lehçesi ve Nebatî yazısıyla yazılmış olması Lahmîlerin Yemen'den göç etmiş oldukları şeklindeki rivayeti çürütecek mahiyettedir. Öyle anlaşılıyor ki bu kitabe, Kuzey Arapçasıyla yazılmış en eski vesikadır. Kitabenin yazısı incelendiğinde, Nebatî yazısının kufî yazına yaklaşmaya başlamış olduğu açıkça görülecektir. Kuzey Arabistan lehçesinin tekamülü açısından çok faz-

230 Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, 198

la dikkate değer bulunan ve orjinali Fransa'nın Louvre müzesinde korunan bu kitabeyi bugünkü yazıyla aşağıda aynen aktarıyoruz.

١ — ئى نفس مرالقيس رحمرو ملك العرب كله ذو اسر التاج
٢ — وملك الاسدين و زرو وملوكهم وهرب مذحجو عكدى وجاء
٣ — بزحو و جيع نجران مدينة شمر و ملك معدو نزل بنيه
٤ — الشعوب ووكله لفرس و لروم فلم يبلغ ملك مبلغه
٥ — عكدى هلك سنة (٢٢٣) يوم (٧) بكسلول بلسعد ذوولده

Bu satırlar Ârâmî veya Nebatî kelimelerle karışmış Kuzey Arapçasıdır. Kitabede görülen ty Arapça hazâ, nefs: kabr, ber: ibn akdi: elyevm, anlamında olan Ârâmîce kelimelerdir. Bu kelimelerin Arapça karşılıkları yerlerine konularak diğer kelimeler de bugünkü lehçeye göre düzeltilecek olursa kitabenin fasih Arapçası aşağıdaki gibi olur.[231]

١ — هذا قبر امرئ القيس بن عمرو ملك العرب كلهم الذى تقلد التاج
٢ — واخضع قبيلى اسد و نزار و ملوكهم وهزم مذحج الى اليوم وقاد
٣ — الظفر الى اسوار نجران مدينة شمر واخضع معدا واستعمل بنيه
٤ — على القبائل و انا بهم عنه لدى الفرس والروم فلم يبلغ ملك مبلغه
٥ — الى اليوم توفى سنة (٢٢٣) فى اليوم (٧) ايلول وفق سنوه للسادة [١]

Kitabede I. İmriu'l-Kays'ın vefat tarihini gösteren 223 senesi o zamanlarda Suriye ve Havrân civarında kullanılan Busra takvimine göre yazılmıştır. Havrân'ın başkenti olan Busra'ya nisbet edilen bu takvim, Busra şehrinin Romalıların hâkimiyetine geçdiği zamandan yani miladi yüzbeş tarihinden başlar. Binaenaleyh bu süre kitabedeki rakamlara eklenirse miladi üçyüz yirmisekiz elde edilmiş olur ki bu da İmriu'l-Kays'ın vefat tarihidir.

Her halde bu kitabe ve ait olduğu mezar, Hire hükümdarı İmriu'l-Kays'ındır. Çünkü bu tarihte yaşamış İmriu'l-Kays isminde başka bir hükümdar bilinmemektedir. Fransız oryantalistlerinden Gannau, kitabenin birinci satırındaki *tâc* lafzını bu kabrin İranla ilişkisi olan Hire hükümdarlarına ait olduğuna delil saymaktadır.

231 Bu satırların Türçesi: 1) Bu bütün Araplara egemen olan İmruu'l-Kays b. Amr'ın mezarıdır. 2) Esed ve Nizâr kabileleriyle hükümdarlarını yenen Mezhic'i bugüne kadar yendi. Zafer alanı. 3) Şemer memleketi olan Necran surlarına kadar ulaştı. Ma'd'ı zelil eyledi. Evladını. 4) kabileler üzerine hakim kıldı. İran ve Roma memleketlerinden de onları sürdü. Bugüne kadar onun derecesine hiç bir hükümdar ulaşamadı. 5) Yedi eylûl ikiyüz yirmi üç senesinde vefat etti. Evlatları mutluluğa mazhar olsunlar.

Çünkü *zûtâc* o zamanlarda yalnız Hire hükümdarlarına özgü bir unvan idi. Kabrin Hire'den uzak bir yerde, yani Havrân'da bulunmasına gelince; bunu da İmruu'l-Kays'ın iktidar ve nüfusunun Irak ve Suriye çöllerindeki Arap kabilelerini kuşatmış olduğuna bağlayabiliriz. Kitabede de mezar sahibinin Himyer hükümdarı Şemer Yer'uş ile de savaştığı kayıtlıdır. Halbuki Şemer Yer'uş ile çağdaş olan hükümdar İmriu'l-Kays'tır. Kitabenin "Ma'd'ı zelil eyledi. Evladını kabileler üzerine egemen kıldı" ifadesi Arap tarihçilerinin İmriu'l-Kays hakkında verdikleri bilgilere uygunluk arzeder. İbn Haldun İmriu'l-Kays'tan bahsederken şu satırları yazmaktadır: "İmriu'l-Kays Rabia'dan Mezhîc kabilesi ve Mudarlılar ile Irak, el-Cezira ve Hicaz çöllerinin diğer kabileleri üzerinde İranlıların valisi idi."[232]

Muhtemelen Hire hükümdarı bir sebepten ötürü Havrân taraflarında bulunduğu bir sırada vefat etmiş ve orada defnolunarak üzerine o yörede kullanılan Nebati hattı ile bu kitabe yazılmıştır.[233] İmriu'l-Kays, İran hükümdarlarından III. Behram, Nersî ve Şapur Zü'l-Ektâf ile çağdaştı. Kitabenin ifade tarzından İmriu'l-Kays'ın fetihlerini Arabistan içlerine kadar genişletmiş olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kitabede Esed, Nizâr ve Mezhîc kabileleri ile Ma'd kabilesinin hâkimiyet altına alındıklarından bahsedildikten sonra Yemen hükümdarı Şemer Yer'uş'a ait olan Necrân'ı kuşattığı ve fethettiğinden bahsedilmektedir. İmriu'l-Kays'a oğlu Amr halef olmuştur (M. 328–377). Sasanilerden Şapur Zü'l-Ektâf ile çağdaş olan bu hükümdarın hayatına dair bir şey bilinmemektedir. İbnü'l-Kelbî ve Hamza el-İsfehanî, Amr'dan sonra Hire hükümdarlığının Evs b. Kulam adında bir yalancıya intikal etmiş olduğunu haber vermektedirler. Hükümdarlık süresi beş sene (M.377–382) kadar süren İbn Kulâm'ın hayatı hakkında Arap tarihlerinde hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu adamın İran hükümdarı Şapur Zü'l-Ektâf'ın (309–379) son dönemlerinde ortaya çıkan karışıklıklardan yararlanarak Hire tahtını ele geçirmiş olması muhtemeldir. İbn Kulâm, M. 382 tarihinde Lahmîlerden Cahcâba b. Atîk tarafından öldürülerek, Hire tahtına Lahmîlerden II. İmriu'l-Kays b. Amr geçmiştir. İbn Kullâm, Sasanilerden Erdeşîr b. Şapur ile çağdaş idi.

232 İbn Haldun, II, 171.
233 Dassaud, 37.

II. İmriu'l-Kays (M.382–403) bu sülale tarihinde *muhriku'l-kabile* (kabile yakan) olarak anılan hükümdarların ilkidir. Suçluları ateşte yakmak suretiyle cezalandırına adeti Hire'de bunun zamanında başlamıştır. Sasanilerden III. Şapur (M.383–388) IV. Behram (M. 388–399) ve I. Yezdücerd'e (M. 399–420) çağdaş olarak 21 sene iktidarda kalan II. İmriu'l-Kays'ın hükümdarlığı zamanına dair Arap tarihlerinde ayrıntı bulunmamaktadır. Fakat oğlu ve halefi Nu'manu'l-A'ver'in dönemi oldukça bilinmektedir.

Nu'manu'l-A'ver (M.403–431) Hire hükümdarlarının en meşhurudur. Tek gözü olduğu için tarihlerde A'ver lakabıyla anılmıştır. Arap tarihçileri Nu'man'ı şedit, zorba bir hükümdar olarak tasvir ederler. Cesaretiyle tanınan [bu hükümdar] çok savaşa katılmasıyla da meşhurdur. Defalarca Suriye dolaylarını istila ederek halka karşı çok sert muamelelerde bulunmuş, her tarafı talan ettirmiş, sayısız esir ile dönmüştür. Nu'man İran hükümdarlarından *serdar* ünvanını almıştı. Mahiyetinde iki ordu bulunurdu. Tenûh Araplarından oluşan birinci ordu *Duser*, İranlılardan oluşan ikinci ordu *Şehbâ'* adıyla anılırdı.

Nu'man bu ordular sayesinde el-Cezire bölgesi, Bahreyn dolayları ve Suriye çöllerinde yaşayan Arapları cizyeye bağlamış, Hire'yi hiçbir hükümdar zamanında görülmeyen mal ve servet ile doldurmuştu. İran hükümdarı I. Yezdücerd, oğlu Behram-ı Cur'u eğitmek üzere Nu'man'a vermiştir. Hire hükümdarı İran veliahtının ikameti için parlak hatıralarını Arap edebiyatının bugüne kadar muhafaza ettiği iki saray inşa ettirmişti. Bunlardan Havarnak adındaki saray, Sinmâr adında Romalı bir mimar tarafından yüksek bir tepede inşa edilmişti. Sarayın üzerinde oturanlar, Fırat güzergahında, bahçeler içine gömülen Hire şehrinin manzarası karşısında mest olurlardı. Mimari sanatının bir benzeri olmayan Havarnak'ın sanatkâr mimarı Arap edebiyatında darb-ı mesel olan bir ihanetin kurbanı olmuş, Numan tarafından mükafata mazhar olacağına, idam edilmiştir. Arap tarihçilerine göre Numan bedbaht Sinmâr'ı başka bir hükümdara böyle bir saray yapmaması için Havarnak'ın tepesinden aşağı attırmak suretiyle öldürmüştür. Araplar arasında hizmeti karşılığında ödüllendirileceklerine cezalandırılanlar hakkında "Cezâu Sinmâr" ifadesi bir darb-ı mesel olmuştur.

Arap şairleri Havarnak ile beraber bir de Sedîr lafzını zikretmişlerdir. Bazı tarihçiler buna bakarak Sedîr'i, üç katlı olduğu için Havarnak'a verilmiş bir isim saymışlardır. Fakat Arap şiirlerinde Sedîr'in de ayrı bir saray olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Sedîr sarayının kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir.

Numan, Sasani hükümdarı I. Yezdücerd'in vefatını müteakip İran'da baş gösteren saltanat mücadeleleri esnasında çok önemli roller oynamıştır. İrarılılar I. Yezdücerd'in idaresinden memnun olmadıkları için vefatından sonra oğlu Behram-ı Cur'un Arap terbiyesinde yetişmiş olduğunu bahane ederek tahta Erdeşir'in çocuklarından birini geçirmişlerdi. Numan, Hire'de eğitim gören Behram-ı Cur lehinde bu mücadeleye katılmıştı. Otuz bin Arap süvari ile İran'ın başkentini kuşatmış ve Behram-ı Cur'u babasının tahtına oturtmuştu (M.420).

Eyyâm-u Arab'da *Yevmu Rahrahân* adıyla meşhur olan muharebe Numan zamanında gerçekleşmiştir. Şöyle ki, Benî Abs kabilesinin lideri olan Züheyr b. Kays ile Numan arasında sıhriyet bağı bulunduğundan, Züheyr'in oğlu Şâs, Hire'yi ziyarete gelmiş, dönerken Numan tarafından kendisine birçok hediye verilmişti. Fakat Şâs, yolda Rubâh b. el-Eşel el-Ğanevî tarafından öldürülerek yanındaki hediyeler ile diğer malları yağmalandığından Abs ve Hevazin kabileleri arasında Yevmu Rahrahân adıyla şöhret bulan kanlı savaş meydana gelmiştir.

Arap tarihçileri, Numan'ın akıbetine dair birçok menkıbe naklederler. Bu menkıbeye göre Numan bir bahar mevsiminde Havarnak sarayında eğlenirken sarayın mimarisi ile manzarasındaki güzellik nefsine bir gurur vermiş, yanındaki veziri ile aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir. "Hiç bu kadar sanatkarane yapılmış ve manzarası bu denli güzel bir saray gördün mü? Vezir: Hayır efendim, hayır görmedim. Sarayın sanatına, manzarasının letafetine diyecek yok, fakat ne çare ki bunların hepsi fanidir." Bu kısa konuşma Numan'ı çok fazla etkilemiştir. Bugün kendisinin sahibi olduğu sarayın yarın başkalarına intikal edeceğini düşünerek o gece tac ve tahtını bırakarak kayıplara karışmış bir daha hiç kimse kendisini görmemiştir.

Doğuda çok meşhur olan İbrahim Edhem destanını andıran bu menkıbe, Adiyy b. Zeyd isminde bir Hıristiyan şairin hapiste iken

aşağıda bahsedeceğimiz Numan b. Münzir'e hitaben yazdığı şu beyitlerden çıkarılmıştır.

وتدبر رب الحورنق اذ اشـ ـرف يوماً وللهدى تفكير
سرّه حاله وكثرة ما يملـ ـك والبحر معرضاً والسدير
فارعوى قلبه و قال وما غبطة حي الى الممات يصير

Numan'ı "hayatdan ziyade ölüme ibadet eden bir şahıs" şeklinde anlatan bu beyitlerde şayet bir tarihi gerçeklik varsa bunu daha ziyade ruhbanlığın çekiciliğine atfedebiliriz. Çünkü Numan, Saint Simeon Ctylite ile diyaloğu bulunuyordu. Hatta egemenliği altındaki ülkede Hıristiyanlığın yayılmasına izin vermişti. Öyleyse Hire hükümdarı Hıristiyanlığı resmen kabul etmemiş olmamakla beraber bu dinin inziva ve ruhbaniyeti teşvik eden o zaman ki şeklinin etkisinde kalmış olabilir. Numan'ın oğlu ve halefi Münzir (M. 431–473) hakkında Arap tarihlerinde fazla bilgi bulunmamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, Münzir, Behram-ı Cur'a, Doğu Roma imparatorluğu ile olan savaşlarında ve Sasani devleti içerisindeki asayişin temini hususunda çok büyük yardımlarda bulunmuştur.

Münzir'in oğlu Esved (M.473–493) Suriye seferleri ve Gassanilerle olan savaşlarıyla meşhurdur. Esved bu savaşlarda Gassanî hükümdarını katletmiş ve pek çok esir almıştır. Bu esirleri bağışlama niyetindeyken amcazadesi Uzeyne'nin -ki kardeşi Gassaniler tarafından öldürülmüştü- bir kasidesi kendisini müthiş bir kasaplığa sürüklemiştir.[234]

Esved'in İranlılar tarafından hapsedildiği rivayet edilmektedir. Fakat tevkif nedenleri meçhuldür. Bağlı bulunduğu hükümdara karşı isyankâr bir vaziyet almış olması, hapsine sebep olmuş olabilir.[235] Esved'e kardeşi II. Münzir (M.493–500), buna ise II. Numan b. Esved (M.500–504) halef olmuştur.[236] II. Numan'ın annesi Kinde ka-

234 Bu meşhur kasidenin özellikle şu beyitleri Esved'i açıktan açığa katliam düzenlemeye teşvik ediyordu.

ماكل يوم ينال المرء ما طلبا ولا يسوغه المقدار ما وهبا
واصف الناس من ان فرصة عرضت . لم يجمل الصبر انوصول مقتنصا
والعفو الا عن الاكفاء مكرمة . من قال عبد القيس قد قلته كذبا
لا تقطعن ذنب الاعمى وترسلها ان كنت شهماً فاتبع رأسها الذنبا

235 Cl. Huart, *hist. Des Arab*, P. 66.

236 Cl. Huart, Esved'in hükümdarlık müddetini M. 462-482, kardeşi II. Münzir'in hükümdarlık süresini M. 482-489, bunun halefi II. Numan'ın saltanat müddetini de M.

bilesi prenseslerinden idi. Yunan tarihlerinden anlaşıldığına göre II. Numan İranlılar lehine Romalılarla birçok savaşta bulunmuş, Suriye dolaylarını defalarca dehşetler içinde bırakmıştır.

II. Numan, meşhur Enuşirvan'ın babası I. Kubad ile çağdaştı. Kubâd M. 502 tarihinde Doğu Romalılara karşı açtığı savaşta, Hire hükümdarını Harrân'ın kuşatılıp fethedilmesi için görevlendirmişti. II. Numan önce Roma generallerinden Olympius ve Eugene tarafından mağlup edilmiş ise de, daha sonra bu hezimetin acısını çıkarmıştır. Fakat Romalıların teşviki ile Benî Bekr'den Sa'lebe kabilesi ile Benî Tağlib, Numan'ın dışarıdaki savaşlarla uğraşmasından yararlanarak Irak'a saldırmış, Hire'yi istila ederek, şehri yağmalamış ve birçok şahsı öldürmüşlerdir. Bu etki altında Romalılarla savaşa devam eden II. Numan, Karkisya civarında gerçekleşen Hâbur savaşında başından yaralanarak vefat etmiştir. Kilise tarihleri Numan'ın vefatını sıradan bir dinî mucizeye dayandırırlar.[237]

II. Numan'dan sonra Kubad, Hire tahtına Lahm kabilesinden Ebu Ya'fur b. Alkame (M.504–507) adında birini çıkardı. Ebu Ya'fur, Lahm kabilesinden olmakla birlikte hükümdar sülalesinden değildi. Dolayısıyla Hire hükümdarlığı, Ebu Ya'fur'dan sonra yine Âlu Nasr'dan İmriu'l-Kays b. Numan'a (M.507–514), bunu müteakiben III. Münzir b. Maussema'ya (M. 514–563) geçmiştir. Maussema, Münzir'in validesinin lakabıdır. Güzelliği ve çekiciliği ile meşhur, dilber bir kadın olduğu için kendisine Mâussema lakabı verilmiştir. Münzir'in babasının kim olduğunda tarihçiler arasında bir ihtilaf görülmektedir. Bazı tarihçilere göre Münzir'in babası *el-Bedâ'* ünvanıyla meşhur olan I. İmriu'l-Kays b. Amr'dır. Ancak bu iddianın çürüklüğü ortadadır. Tarihçilerden bazılarına göre de Münzir, Numan'ın oğludur. En fazla güvenilmeye değer bulduğumuz Hamza el-İsfehanî ise III. İmriu'l-Kays'ın oğlu olduğunu belirtmektedir. Münzir'in Maussema lakabıyla anılan annesinin gerçek isminde de ihtilaf edilmiştir. Bazıları bu ismi Süryanîce *hanım* anlamına gelen Mâriye şeklinde kaydetmiş oldukları halde, diğer bir kısım tarihçiler de

489-509 tarihleri arasında gösteriyorsa da Corci Zeydan'ın Arap ve İran tarihlerini karşılaştırmak suretiyle belirlediği rakamlar tercih olunmuştur.

237 Assemanî, Bil. Or. V, I. 276.

Mâviye şeklinde tespit etmişlerdir. Bizanslı yazarlar ise Mâussema'ya Şakika ismini vermişlerdir. Dolayısıyla Maussema lakabının bir kıtlık yılında gösterdiği cömertlik nedeniyle bizzat Münzir'e verilmiş olduğunu iddia edenler de vardır.[238]

III. Münzir, Hire hükümdarlarının en meşhurlarındandır. İran hükümdarlarından önce Kubad, sonra Enuşirvan; Roma imparatorlarından Jüstiniyanus; Gassanilerden de Haris b. Cebele gibi mensup oldukları devletlerin en büyük hükümdarları olan şahsiyetlerle çağdaş idi. Habeş komutanı Ebrehe de Yemen'i Münzir döneminde istila etmiştir.

İranla Bizans arasında M.506 tarihinde gerçekleştirilen barış, sınırları bir süre için güvenli hale getirmişti. Fakat Bizans imparatoru Jüstinien, İran'a verilmekte olan verginin ödemesinden vazgeçince, 518 tarihinde tekrar bu iki devletin arası açılmıştı. Kubad, yönlendirdiği bedevilere Suriye dolaylarını yağma ve tahrib ettirmiştir.

Yukarıda zikredilen savaşlarda Bizans komutanlarından iki general esir edilmiş olduğundan, kurtarmalık akçesi karşılığında, bunların özgür bırakılmasını sağlamak üzere tarihçi Nonnosus'un babası Abraham elçilikle Münzir'e gönderilmiştir. Elçilik heyeti arasında Beth-Archamlı Simeon da bulunuyordu. Heyet, Münzir'in, çölde Ramla isimli yerdeki karargâhında, Yemen hükümdarı Zü Nuvâs tarafından gönderilmiş olan diğer bir elçilik heyetiyle de karşılaşmıştı. Bedeviler her sene Doğu Roma'ya ait toprakları istila ediyorlardı. Hatta bir defa Chalcedoine civarını yakmışlardı. Land tarafından neşredilen Süryanî kaynaklara göre Münzir bu savaşlarda esir düşmüş olan, dörtyüz kadar Hıristiyanı, el-Uzza mabudu önünde kurban etmişti. Bizans imparatoru Jüstinien İran taraftarı olan Arapların tahribatını durdurmak amacıyla, Âlu Cefne'den meşhur el-Hâris'i takviye etmeye başladı. Bu esnada Doğu Roma komutanı Belisair İranlılara karşı parlak başarılarına devam ediyordu. Hatta İranlıların kışkırtmış oldukları yağmacı Arapları uzaklaştırmayı başarmıştı. Fakat bu meşhur komutan sonunda Fırat kenarındaki Rak'a (Callini-

238 Kamusta "Benü Maussema", Irak'ta bir topluluğun adıdır. Şeklinde bir kayıt vardır. Kamus'un bu ifadesi Münzir'in de Ebu Ya'fur Alkame gibi Âlu Nasr'dan olmaması ihtimalini hatıra getirmektedir.

cum)'da gerçekleşmiş olan muharebeyi kaybetti (M.531). Bu savaşta Münzir'in Nu'man adındaki oğlu da öldürülmüştür.

532 tarihinde İranla Bizans arasında anlaşma imzalanmış ise de, Lahmîlerle Gassaniler kendilerini bu anlaşmaya bağlı görmediklerinden yine savaşa devam etmişlerdir. Çölü Tedmur'a bağlayan yola hâkim olma sevdasıyla meydana gelen bu savaşların sürdürülmesinde, İran hükümdarlarının gizli teşvikleri önemli bir etken olmuştur. İran "ebedi sulh" adı verilen barışın korunmasına pek de taraftar görünmüyordu. Bu savaşlar esnasında el-Münzir, Gassani hükümdarı el-Hâris'in bir oğlunu esir ederek el-Uzza tanrısına kurban etmiştir.

Hire hükümdarı Yemen hükümdarı ile de iyi ilişkiler kurmayı ihmal etmemiş, oraya bir elçilik heyeti göndermişti. Daha sonra Glaser tarafından Yemen'de keşfolunup neşredilen bir kitabede bu heyete ait bazı bilgiler görülmektedir.[239]

Arap tarihçileri el-Münzir'in bir süre Hire hükümdarlığından uzaklaştırılmış olduğunu rivayet ederler. Fakat Bizans tarihlerinde bu olaya dair hiçbir kayıt bulunmamaktadır. İbnu'l-Esir olayı şu şekilde kaydeder. "İran hükümdarı Kubâd, o esnada ortaya çıkan iştirakiyyûndan Mazdek'in mezhebini kabul etmiş, el-Münzir'i de Mazdekizmi kabule zorlamıştı. Münzir, mal ve eşyanın ortaklığı, mülkiyet hakkının kaldırılması gibi esasları telkin eden bu mezhebi kabul etmediğinden, Kubad kendisini Hire tahtından uzaklaştırarak yerine Benî Kinde'den el-Hâris b. Amr b. Hucr el-Kindî'yi atamıştır."

Benî Kinde, Akilu'l-Murar hanedanının idaresi altında, güneyden gelerek Gassaniler ile Lahmiler arasında yerleşmişler, 498 ile 529 tarihleri arasında Suriye'de Romalılarla ciddi savaşlarda bulunmuşlardı. Enbar şehrinin, bunların merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Benî Kinde reisleri Güney Arabistan hâkimiyeti meselesinde Gassaniler ve Lahmilerle mücadele ediyorlardı. Haris b. Amr bu amaçla İran hükümdarlarına karşı yaltaklanıyor, teveccühe mazhar olmaya çalışıyordu. Mazdek hadisesinde Kubad'ın teklifini kabul ettiğinden nihayet Hire hükümdarlığını elde etmeye muvaffak oldu. Fakat Kubad'ın

239 Huart, *History des Arab*, p. 67.

oğlu Enuşirvan, İran tahtına geçince Mazdek mezhebini kaldırarak, taraftarlarını ülkeden uzaklaştırdığı gibi Hâris el-Kindî'yi de Hire tahtından uzaklaştırarak hükümdarlığı tekrar el-Münzir'e vermiştir. Münzir, Kisra Enuşirvan'ın desteğiyle Irak Araplarının hükümdarlığına yeniden geldikten sonra Kinde kabilesi gelmiş oldukları güney bölgelerine doğru çekilmek zorunda kalmıştır.[240]

III. Münzir dönemi Hire devletinin ikbal dönemidir. Belisair'in özel notlarında Asya, Afrika ve İtalya'ya seyahat etmiş olan tarihçi Procope,[241] el-Münzir'den şu satırlarla bahsetmiştir: "Bu hükümdar kırk dokuz sene Romalıların en büyük hasmı oldu. İran'a bağlı olan kuzey Araplarına (Sarazenlara) hakim olduğu için her taraftan ülkelerimize saldırırdı. Generallerimizden ve Araplarımıza kumanda edenlerden hiç kimse, kendisine karşı koyamazdı."

Arap tarihçilerinden bazıları III. Münzir'e *Sahibu Yevmi'l-Bu'ûs ve Yevmi'n-Naîm* lakabını vermekte ve bu münasebetle bir de menkıbe aktarmaktadırlar.[242] Doğu tiranlarının zulüm ve baskılarına çok acı bir örnek olan bu menkıbeye göre III. Münzir bir gece, sohbetlerinden çok fazla zevk aldığı iki nedimine kızarak her ikisini de diri diri toprağa gömdürmüş, ertesi gün ayıldığı vakit sevgili dostlarına reva gördüğü bu fiilden pişmanlık duyurmuştur. Ondan sonra kabirleri üzerine iki türbe yaptırmıştır, Hîre'ye giren Arap elçilerinin her halukarda saygıyla bu türbeler arasından geçmelerini emretmiştir. O günden sonraki günlerin birisine *Yevmu Bu'ûs*, diğerini de *Yevmu Naîm* adını vererek Yevmu'n-Naîm'de yanına gelenlere ihsanda bulunuyor, Yevmu Bu'üs'ta gelenleri de idam ediyor, kanlarıyla dostlarının türbele-

240 Huart, I, 68; İbnu'l-Esir, I, 183; İsfahani, *el-Egani*, VIII, 63.

241 Procope M. 500 tarihinde Kayseri'de doğmuş 565 tarihinde vefat etmiştir. Belisair'in özel katibi olmadan önce İstanbul'da mantık eğitimi almıştı.

242 *Yevmu'n-Naîm*, mükafat günü; *Yevmu Bu'ûs* da azap ve ceza günü demektir. el-Münzir Yevmu Bu'üs'ta idam ettiği adamların kanıyla o iki mezarı boyattığı için kendisine Sahibu'l-Garîyyeyn denilmiştir. Arapça'da her güzel binaya Garî deniliyor. Kana boyanmış bir putun adı da garîdir. Münzir'in *Sahibu'l-Garîyyeyn* adıyla isimlendirilmesi bu ikinci manaya göredir. Bu menkıbe bazı tarih kitaplarında Numan b. Münzir'e isnad edilmiş olduğu gibi Hanzala'nın yerine meşhur şair Ubeyd b. El-Ebras el-Esedî zikrolunmuştur. Yevmu Buüs'ta gelen Hanzala olduğunu yazanlar kendisini ölümden kurtardıkları halde; Ubeyd'i kabul edenler kendisine Numan ile uzun bir konuşmada bulunduktan sonra biçareyi katlettirmişlerdir. Dolayısıyla rivayetlerin birbiriyle çelişik olması ve özellikle Yevmu'n-Naîm ve Yevmu Bu'üs rivayetlerinin cahiliye Araplarının hürriyet düşkünü tabiatlarına uygun düşmemesi düşünülürse bu menkıbeye tarihi bir değer atfedilemeyeceği doğaldır.

rini boyuyordu. el-Münzir bu halde devam ederken bir gün avda yolunu şaşırmış, Tay kabilesinden Hanzala b. Ebî Adrâ' adında bir adama rast gelmiştir. Hanzala kendisini çadırında misafir ederek kim olduğunu bilmediği halde saygı gösterip ikramda bulunmuştur. Münzir dönerken kimliğini bildirmiştir. Bir süre sonra Hanzala, hükümdarı ziyaret etmek üzere Hîre'ye gitmiştir. Fakat gelişi kötü bir talihsizlik eseri olarak Yevmu Bu'us'a denk gelmiştir. Münzir, daha önce hayatını kurtarmış ve kendisine o kadar ikramda bulunmuş olan bu bedbaht adama geleneğini bozamayacağını ve dünyaca ne kadar ihtiyacı varsa istemesini söylemiştir. Hanzala, dünyadan gittikten sonra doğal olarak bir ihtiyacının kalmayacağı cevabını vermiştir. Yalnız çocuklarını görerek dönmesine müsaade edilmesini istemiştir. Karâd b. Ecrah adında bir şahıs kendisine kefil olmuştur. Fakat sürenin bittiği gün Hanzala zamanında geri dönemeyince el-Münzir ona kefil olan Karâd'ın idam edilmesini emretmiştir. Emir icra edileceği esnada Hanzala çıkagelmiştir. el-Münzir ne cesaretle geldiğini sorunca Hristiyan olan Hanzala da "va'de vefa dinin emirlerindendir, bu saikle geldim" cevabını vermiştir. el-Münzir bundan etkilenerek Hanzalayı avfetmekle kalmamış Hristiyanlığı kabul ederek *Yevmu Bu'us* adetini terk etmiştir. Yunan filozoflarından Fisagoros'un arkadaşlarından Dâmün ve dostu Fentiyâs ile Siracusa hükümdarı Diyonisiyus arasında geçen macera ile birebir uyuşan bu menkıbede Süryanî papazların uydurması çok fazla hissedilmektedir.

Eyyâmu'l-Arab'da, Yevmu'l-Uvâre adıyla meşhur olan savaş el-Münzir zamanında Benî Bekr ile aralarında meydana gelmiştir. Uvâre bir dağın adıdır. Münzir bu kabile üzerine askeri sefer düzenlediği zaman ele geçen esirleri öldürterek kanlarını adı geçen dağın tepesinden akıttığı için bu feci savaş Yevmu'l-Uvâre adıyla şöhret bulmuştur.

el-Münzir'in kendisinden sonra Amr, Kâbus ve IV. Münzir adlarında üç çocuğu kalmıştı. Bunlardan Amr, babasına halef olmuştur Miladi 563–578. Amr ile Kâbüs'un anneleri Kinde prenseslerinden, ünlü şair İmriu'l-Kays'ın halası, Hind'dir. Amr, Arap tarihlerinin bazılarında, annesine nisbetle Amr b. Hind adıyla anılmıştır. Amr, bir hadise üzerine Berâcim kabilesinden yüz kişiyi ateşe attırmış olduğundan el-*Muhrik* (yakan) lakabını almış olduğu gibi güç ve şiddetinden dolayı de kendisine *Muderritu'l-Hicâre* adı verilmiştir. Amr, huy

olarak mağrûr ve kibirli bir adamdı. Temîm kabilesi üzerine düzenlediği askeri sefer başarıyla sonuçlanınca, Eyâmu'l-Arab'da *Yevmu Uvâre es-Sanî* adıyla meşhur olan savaşı kazanması, kibir ve gururunun büsbütün artmasına sebep olmuş, kendisini bütün insanlardan üstün görmeye başlamıştır. Bu kibir ve gurur, sonunda helak olmasına neden olmuştur. Arap tarihçilerinin anlatımına göre, Amr bir gün yanındakilere "Araplardan anası, anama hizmetten kaçınacak olan bir kimse biliyor musunuz? şeklinde garip bir soru sorar. Kendisine, Tağlipoğullarından Amr b. Kulsûm'un anası Leyla'nın böyle bir hizmetten kaçınabileceği ihtimali olduğu söylenir. Leyla'nın babası Mühelhel b. Rebîa, amcası, Kuleyb Vâil, eşi Kulsum ve oğlu Amr'dan her biri Araplar arasında zenginlik ve nesepçe çok muhterem, şeref ve haysiyetçe çok değerli şahıslar olarak kabul edildiklerinden, Leyla kendisini bütün Arap kadınlarının en şereflisi sayıyordu. Amr, kendisini bu kadar üstün gören Leyla'yı anası Hind'e hizmet ettirmek fikriyle bir ziyafet düzenler. Amr b. Kulsum davete icabet gösterir. Anası Leyla, Benî Tağlib'den bir bölük süvari ile gelir. Misafirler Hîre ile Fırat arasında hazırlanan çadırlara yerleştirilirler. Amr, eşraf ve meşayihi kendisiyle İbn Kulsûm için düzenlenen otağa; bayanların eşrafı da validesiyle Leyla için hazırlanan çadıra misafir eder. Leyla'nın kendisine "hizmet etmesini istemesi" için de annesine gerekli talimatları verir. Yemekten sonra, Amr'ın validesi Hind bir bahane ile hizmetçileri çadırdan çıkardıktan sonra, kadınların ileri gelenlerinin huzurunda Leyla'ya "şu tabağı bana getir" diye emreder. Leyla bundan etkilenerek "lazımsa git al" cevabını verir. Hint ısrar eder. Leyla bu durumdan sıkılarak, Alu Tağlib neredesiniz? bu ne hakaret?..." şeklinde feryada başlar. İbn Kulsûm annesinin feryadından, büyük bir hakarete maruz kaldığını anlar. Kan beynine sıçrar, hemen yerinden fırlayarak çadırda Amr'ın başucunda asılı olan yegane kılıcı kapar, hazır olanların şaşkın ve hayret bakışları arasında Hîre hükümdarını bu kılıcıyla öldürür. Maiyetine de "yağmalayınız" emrini verir. Benî Tağlib süvarileri çadırları yağmalarlar; sürüleri ele geçirerek kadınları esir edip yurtlarına çekilirler. Amr b. Münzir, Sasanilerden meşhur Hüsrev Enuşirvan ile çağdaş idi. Kendisine kardeşi Kâbûs b. Münzir halef olmuştur (m.578-581).

Cl.Huart son zamanlarda yayımladığı *Hist.des Arabes* isimli eserinde Kâbûs'un 569 yılında hükümdarlığa geldiğini söylediği gibi adı

geçen şahısla Gassanîler arasında birkaç savaşın meydana gelmiş olduğunu da iddia etmektedir. Huart'a göre, Kâbus miladi 570 tarihinde Gassanî hükümdarı Münzir b. Hâris tarafından mağlup edilmiş, savaş meydanından zorla kaçabilmiştir. Bir sonraki savaşta da mutlu bir sonuç elde edemeyen Kâbûs, Münzir b. Hâris'in Romalılarla uğraştığı üç sene zarfında güç kazanarak tekrar Gassaniler üzerine yürümüş [bu devletin topraklarını], Antakya'ya kadar, istila etmiştir. Aynı tarihçiye göre, Münzir b. Hâris, Romalılarla Roçapha anlaşmasını imzaladıktan sonra Hîre üzerine yürüyerek miladi 528 tarihine doğru bu şehri yakmış ve halkını esir etmiştir.[243]

Fakat Corci Zeydân'ın düzenlediği cetvele göre, Huart'ın bahsettiği savaşların Kâbûs zamanında değil, kardeşi Amr b. Münzir döneminde gerçekleşmiş olması gerekir. Arap tarihlerinde *Yevmu Tifha* adıyla meşhur olan savaş Kâbûs ile Benî Yerbu' arasında meydana gelmiştir. Kâbûs'un Benî Yeşkur kabilesinden bir şahsın suikastıyla öldürüldüğü rivayet edilmektedir.

Kâbûs'a kardeşi IV. Münzir halef olmuştur. Fakat Arap tarihlerinden anlaşıldığına göre Münzir, Hîre tahtına kardeşinin vefatını müteakip geçmemiştir. Kâbûs'un vefatıyla ortaya çıkan karışıklık esnasında Hîre tahtı, bir sene kadar (m.581-582) Alu Nasr'ın elinden çıkmış, Fişahrat adında biri tarafından işgal edilmiştir. Bu şahsın adı, bazı tarihlerde Fişahrat, bazılarında Zeyd, bazılarında ise Sohrâb şeklinde kaydedilmiştir. Bu şahsın İranlı bir vali olması muhtemeldir. Öyle anlaşılıyor ki Hîre sakinleri ve özellikle Hristiyanlar, IV. Münzir'i sevmedikleri için Kâbûs'un vefatını müteakip bir ihtilaf çıkararak tahta geçmesine mani olduklarından, hükümet, geçici olarak bir İranlı tarafından idare edilmiş, fakat bir sene sonra yine IV. Münzir tahta geçmiştir. Hükümdarlık dönemi önemli olaylara sahne olmayan IV.Münzir'in halefi, oğlu III. Nu'man'dır (m.565-613). Ebû Kâbûs künyesiyle meşhur olan III. Nu'man, Sasanilerden IV. Hürmüz ve Hüsrev Perviz ile çağdaştı.

Nu'man, babası zamanında eğitilmek amacıyla Hîre Ubbâdlalarından Adiy b. Zeyd'e teslim edilmiştir. Adiy b. Zeyd, Kâbûs döneminde bir memuriyetle İran başkentine gönderilmişti. Farsça ve Arapça'yı

243 Cl.Huart Huard, Hist. des Arabes, p.68-69.

tam olarak bildiği için katip ve mütercim olarak Enuşirvân'ın hizmetine girmiş, sarayda hayli nüfuz kazanmıştı. On iki kardeşi olan Nu'man'ın tercihen iktidar mevkiine geçmesi Adiy b. Zeyd'in İran hükümdarına telkinleri sayesinde mümkün olmuştur. Oysaki Sasanî hükümdarının Benî Müzeynâ kabilesinden yine adı Adiy olan bir şahıs da Numan'ın kardeşi Esved'in tarafını tutuyor, Nu'man'ın yerine Esved'in geçirilmesi için mütemadiyen entrikalar çeviriyordu.

Nu'man, durumdan haberdar olunca, Hîre'ye gelmiş olan Adiy'i hapsetti. Fakat Kisra, Adiy'in salıverilmesi için bir emirnâme gönderdi. Nu'mân, hasmını serbest bıraktığı taktirde İran başkentine giderek aleyhindeki entrikalara daha büyük bir çabayla devam edeceğini düşünerek, bağlı bulunduğu hükümdarın emirnâmesi ulaşmadan önce Adiy'i hapishâne'de boğdurdu.[244]

244 Adiy b. Zeyd'in ahlak ve bilgeliğe dair birçok kasidesi nakledilmiştir. Kaside-i Dalliyye'sindeki şu beyitler zikredilmeye değer.

أعاذل مَنْ لايُصلِحُ النَّفسَ حالياً ... عن العَيِّ لايَرْشُدْ لقولِ المُفنِّدِ

كفى زاجراً للمرءِ أيّامُ دهرِه ... تَروحُ لَه بالواعظاتِ وتَغتَدي

بُليتُ و أبلَيتُ الرجالَ واسبَحَتْ ... سِنُونُ طوالٌ قد أتَتْ دونَ مَولِدي

فَلَستُ بِمَنْ يَخفى حوادثُ تَجتَرِي ... رجالاً فادوا بعد بُؤسٍ وأسعَدُ

فَنَفسَكَ فاحفَظْها عنِ الغَيِّ و الرَّدَى ... مَتى تُغوِ هايغوِ الَّذي بِكَ يَهتَدي

و انْ كانت النُّعمَى عندكَ لاتُرى ... فَسَلِّفْ بِها واحْذَرْ مُطالَبَ وَاردِ

اذا ماسُؤوكَ لم يَروحُ منك مَوَدَّةٌ ... فلا تَرْجُ جُهدَ منه ولا دَفعَ مَشهَدِ

وانْ انت فاكَهْتَ الرِّجالَ فلا تَجِم ... وقالِ مَتى ما قالوا ولا تَتَزَبَّدِ

İnsan, nefsini terbiye etmeyip de akıl ve izandan yoksun kalırsa, tenkit edenlerin uyarılarından bir şey anlamaz. Zaman, insan için yeterli bir eğitmendir; günlük olaylar, türlü türlü öğütler arz etmektedir. Ben, halkı denedim ve anladım. Halk da beni denedi ve anladı. Doğumumdan itibaren pek çok ve pek uzun seneler geçti. Bunca olaydan ve tecrübelerden sonra, bir aralık, saadet ve sefaletin arkalarında nâm ve nişanları kalmayanların düçar oldukları felaketlerden ürkecek değilim. Nefsini bütün ayıplardan uzak tutmalısın. Zira irtikap edeceğin eksiklik, başkalarına da sirayet eder, birbirlerinden sirayet eden kötü ahlak, bütün toplumsal durumu bozar. Mazhar olduğun lütûf ve atîfet kimden sadır olursa olsun, onu, daima şükran diliyle yad et ve nimet sahiplerine karşı misliyle mukabele etmeyi unutma. Muhabbet ve muhanet; arzu etmeyenlerden sen de -velevki kısa bir mülakat da olsun- lütuf ve muhabbet bekleme! Eğlence zamanında çatık çehreli durma, etkilendiğini hissettirme, sen de beraber bulunduğun şahıslar gibi bir latife söyle ve sevinç ve surur izleri göster!

اذا أنتَ نازَعتَ الرِّجالَ قَوا لَهم ... ضَعِ ولا تَطُلْ بجهدٍ تَشكُه

عَسى سائلٌ ذوحاجةٍ ان تَنَشَّدَه ... من اليومِ سَوْلا ان يُسَرَّكَ فيغد

سَتُدرِكُ من ذي الضَّغنِ حَقَّكَ كُلَّه ... بحدكَ فيرفقٍ ولم تَتَشَدَّدِ

Adiy'in Zeyd adında bir oğlu kalmıştı. Bu genç İran sarayında babasının görevini üstlenerek Nu'mân'dan intikam almak için bir fırsatın doğmasını beklemeğe başladı. Bir ara Kisra Perviz'e Hîre'deki Arap prenslerinin güzellik ve zekalarından bahsederek Nu'man'dan bir prens istenmesini tavsiye etti. Kisra bu amaçla İranlı bir elçilik heyetine Zeyd'i de katarak Hîre'ye gönderdi. İran elçisi, Perviz'in talebini Nu'man'a arzetti. O da "Sevad ve Fars ceylanları arasında işinize yarar bir dilber bulamadınız mı? şeklinde karşılık verdi. Zeyd, Nu'man'ın ifadesini elçiye Sevad ve Fars'ta kendisine yetecek bir sığır yok mu? şeklinde tercüme etti.[245]

Elçi, İran'a döndüğünde durumu Hüsrev Perviz'e bu şekilde aktardı. Hüsrev Perviz, Nu'man'ın bu küstah cevabından hiddetlenerek kendisini İran'a çağırdı. Nu'man mal ve hazinelerini, çocukları ile eşlerini Şeybân kabilesinin lideri Hanî b. Mesud'a emanet ederek İran'a gitti. Kisra Perviz, Nu'man'ın ayaklarına, ellerine bukağı vurdurarak Hangîn hapishanesine attırdı.

Nu'man, fiziki olarak son derece çirkin ve alacalı bir adam olduğu gibi huy olarak da çok kötüydü. Annesi Selmâ, Medine dolaylarındaki Fedek köyü kuyumcularından birinin ve muhtemelen bir Yahudinin kızı olduğundan, Araplar kendisini asaletsiz sayarlardı. Hatta Hîreliler, Selma Havarnak sarayında taç giyeceğine sıradan bir kuyumcunun veya dokumacının eşi olmalıydı, diyorlardı. Annesinin bu asaletsizliği yüzünden Nu'man'ı da hakir görüyorlardı.

Tarihçilerden bazıları, Yevmu Bu'us ve Yevmu Naîm geleneğini buna dayandırırken kimisi de Adiy b. Zeyd'in teşvikleriyle Hristiyan dinine girmiş olduğunu da iddia etmiştir. Her halde Nu'mân'ın hükümdarlığı dönemi, Hîre'nin sefalet ve rehâvet dönemidir. Havarnak sarayı, Nu'man döneminde sefalet ve rezalet mekanı haline gelmiş-

Lütuf ve yardım ümidiyle halka gerçekleşecek müracaatında iffeti, vakar ve haysiyeti unutma, dalkavukluk ederek birinin her söylediğini onaylamak ve kişisel onurunu zedelemek, zillet ve mahrumiyeti doğurur. Bu gün senin yardımına muhtaç olduğunu belirten ve senden kabul yüzü görmeyen bir adam, olabilirki, yarın sen, onun yardımına muhtaç olursun ve belki seni sevindirir. Sana saldıran veya sözlü saldırıda bulunan adamdan hakkını tamamıyla almak istersen, yumuşaklığın ve hilmin, onu zelil eder ve nihâyet o gelir faziletli huzuna arz-ı sucud eder.

245 Ayen, hem ahû gözlü, hem de camus ve sığır gözlü anlamına gelmektedir. Nu'man önceki anlamı kastettiği halde Zeyd b. Adiy kasten bunu sığır ile tercüme etmiş ve bu suretle Nu'man'dan babasının intikamını almıştır.

tir. Herkese karşı amansız görünen Nu'mân; içki ve eğlence meclislerini şenlendiren kadınlara, medhiyeler inşad eden sefîh şairlere karşı çok yumuşaktı.

Arap tarihçilerinin Nu'man'ın Hıristiyanlığı kabul etmiş olduğu hususundaki rivayetleri bazı farklı vesikalarla da desteklenmektedir. Hîre hükümdarlarından I. İmriu'l-Kays b. Amr'ın daha dördüncü miladi asrın başlarında Hıristiyanlığı kabul etmiş olduğu bazı tarihçiler tarafından iddia edilmiş ise de bu rivayet o kadar kuvvetli değildir. Doğu kilisesi kayıtlarında Hîre'de ancak miladi 410-420 tarihlerinde bir uskufun (piskopos) bulunduğu kayıtlıdır. Miladi altıncı asrın başlarında ise Nasturîlerle Yakubîler arasındaki çekişme, mezhep tartışmaları son haddine ulaşmış ve nihayet liderlik Nasturîlerde kalmıştır. Halbuki bu asrın başlarında Hîre hükümdarları putperest idiler. [Nitekim] Münzir b. İmriu'l-Kays esirleri tanrı Uzza adına kurban ediyordu.[246] Öyle anlaşılıyorki Hîre prenslerinden Hıristiyanlığı ilk kabul eden Amr Mudrit el-Hicâre olmuştur. Amr'ın annesi Hind, Hıristiyan olduğundan, oğlunu da o şekilde eğitmişti. Fakat Amr, vefat ettikten sonra Havarnak sarayına yine putperestlik egemen olmuş, Amr'ın halefi Kâbûs tekrar el-Uzzâ ayinini başlatmıştır. Bu durum Nu'man b. Münzir dönemine kadar devam etmiştir. Hükümdarlığının ilk dönemlerinde putlar adına kurbanlar kesen Nu'mân b. Münzir, daha sonra Hristiyanlık dinine girmiştir. Arap tarihçileri Nu'man'ın Hıristiyanlığı kabul etmesini Adiy b. Zed'in teşvikine dayandırmaktadırlar. *İran İmparatorluğu'nda Hıristiyanlık* başlıklı eserin yazarı Mösyü Labourt ise, Nu'man'ın başpiskopos Sabır Yeşu'un elinde Hıristiyanlığı kabul ettiğini yazmaktadır.[247] Bu iki rivayeti barıştırmak amacıyla Adiy'in, Nu'man'ı Hristiyanlığı, kabule teşvik ettiği, Sabır Yeşu"un da vaftiz etmiş olduğunu kabul edebiliriz.

Nu'man döneminde Arap tarihlerinde Yevmu Tîfha ve Yevmu's-Sulân adıyla anılan iki savaş meydana gelmiştir. Benî Temîm boylarından Benî Yerbu' ile meydana gelen birinci savaş Rudâfe meselesinden doğmuştur. *Rudâfe*, Hîre bürokrasisine göre bakanlık derecesinde bir rütbe idi. *Redif* resmi mecliste, hükümdarın sağında otururdu. Bu makam, öteden beri Temîmlilerden Benî Yerbu'a ait olup,

246 Labourt, *Le Christianisme Dans L'Empire Perse*, 109, 206.
247 Labourt, 207.

atadan evlada geçerdi. Nu'man döneminde yine Temîmlilerden Benî Dârim'in lideri Hâcip b. Zürâre bu makamın Benî Dârim'e verilmesini istedi. Nu'man da uygun gördü. Ancak Benî Yerbû' buna razı olmayarak isyan çıkardılar. Nu'man, oğlu Kâbûs ile kardeşi Hasan'ı, Benî Yerbu'un çıkardığı isyanı bastırmakla görevlendirdi. Basra'dan Mekke'ye giden yol üzerinde Tifha denilen yerde meydana gelen savaşta Nu'man'ın ordusu yenildiği gibi oğlu ile kardeşi de esir düştü. Nu'man bunları kurtarmak için Diyetu'l-Mulûk olarak bin deve vermeğe ve *Ridâfet*'i yine Benî Yerbû'a bırakmaya mecbur oldu.

Yevmu's-Selân savaşı ise Hireliler ile Benî Âmir arasında meydana gelmiştir. Hüsrev Perviz her sene Ukkâz panayırına bir ticarî kafile gönderiyordu. Benî Âmir, bir defasında bu kafileyi vurarak, mallarını yağmalamıştı. Nu'man, bunları cezalandırmak üzere bir ordu göndermiş, fakat Selân adındaki yerde meydana gelen savaş, Hirelilerin aleyhine sonuçlanmıştı.

Nu'man, miladi 613 tarihinde Hângîn'de hapsedildiği yerde vefat etmiştir. Vefat sebebi hakkında rivayetler farklıdır. Perviz'in emriyle, fillerin ayakları altına atılarak öldürüldüğü iddia olunduğu gibi, zehirlendiği veya vebadan öldüğü şeklinde de rivayetler bulunmaktadır.[248]

Nu'man'ın iktidardan düşüşü, mensup olduğu hanedanın da düşüşünü doğurmuştur. Nitekim Hüsrev Perviz, Hire tahtını Alu Nasr'dan alarak Tay Kabilesinden İyâs b. Kâbisa'ya vermiştir. Beş sene kadar (m.613-618) Hire hükümdarlığı yapan İyâs, selefleri kadar da bağımsız değildi. Zira Hüsrev Perviz, icraat ve hareketlerine nezaret etmek üzere Hire'ye naib sıfatıyla bir de İranlı memur göndermişti.

248 Numan'ın kisra tarafından Medain'e çağrılarak Sâbât'ta tevkif edilip daha sonra öldürüldüğü A'şa'nın şu beyitlerinden istidlal olunmaktadır.

ولاَ اَلْفَى الضَّمانُ يومَ اَتَيْتُهُ
بِاَمْتِهِ يُعْطِي الْقُطُوطَ وَيَأْفَقُ
وَنَجْوى اليه (اَلسَّيْلَحُونُ) ودونها
(صَرِيعُونَ) فى اسيارها و (اَلْخَوَرْنَقُ)
وَقَسِّمْ اَمْرَكَ النَّاسِ يوماً وليلةً
وهم ساكِتُونَ وَالْمَدِيَّةُ تَنْطِقُ
فذاكَ وما اَنْجى من الموتِ رَبَّهُ
بِ (ساباطَ) حتى مات وهو مُحَرْوَقُ

Kisra, Nasr ailesini Hîre'den uzaklaştırmakla Araplar üzerindeki nüfuzunun artacağını sanıyordu. Halbuki Arapların, Nu'man'ı sevmemekle beraber mensup olduğu hanedana karşı derin bir saygı ve bağlılıkları vardı. Bu hanedanın maruz kaldığı muamele Arapları gerçekten gücendirmişti. Gerçi İyâs b. Kabisa da büyük bir kabilesinin şeyhi idi. Fakat, Araplar henüz buna ısınamamışlardı. İyâs'a ve dolayısıyla Kisra'ya karşı bir isyan çıkarmak için bahane arıyorlardı. Bizzat kisra bu bahaneyi hazırladı. Nu'man, İran'a çağrıldığı zaman, silah ve hazinelerini Benî Bekr b. Vâil'in bir kolu olan Benî Şeybân kabilesi şeyhi Hânî b. Mes'ud'un yanına emanet bırakmıştı. Kisra Perviz, bunların Hânî'den alınarak kendisine gönderilmesini İyâs b. Kabisa'ya emretti. İyâs bunları Hânî'den istedi. Fakat, Hânî bu eşyanın emanet olduğunu söyleyerek söz konusu talebi reddetti. Bu duruma son derece kızan Hüsrev Perviz, bütün Bekr b. Vâil kabilelerini imha etmek üzere Hîre'ye bir ordu gönderdi.

Arap tarihlerinde, Benî Bekr'e karşı gerçekleştirilen söz konusu hareketin nedeni bu şekilde anlatılmaktadır. Fakat, gerçek neden, Nasr ailesinin Hîre'den uzaklaştırılmalarından sonra, Araplar arasında İran aleyhinde uyanan huzursuzluğu yatıştırıp, saldırgan bir vaziyet alan Bekroğullarını cezalandırarak uslandırma düşüncesi idi. Benî Bekr, Kûfe yakınlarında Zîkâr'a geldiğinde, İran ordusu ile İyâs'a taraftar olan Benî Tağlip ve Benî İyâd kabileleri de Hîre'den hareket ettiler. Sayıları ikibine ulaşan İranlılar, Hamurz ve Celâbzin adındaki komutanlarının idaresinde bulunuyorlardı. Benî Tağlib ve Benî İyâd atlılarından üç bin Arab'a da İyâs b. Kabisa kumanda ediyordu. Benî Bekr savaşın başında telaşlandı. Hatta Hânî b. Mesud çöllere kaçmayı önerdi. Ancak, Benî Bekr boylarından İcl Kabilesi şeyhi Hanzala sebat hususunda ısrar edip diğer batınlar da kendisine katıldıklarından Hânî de onlara uymak zorunda kaldı. Nu'man'ın emanet bıraktığı silah ve zırhları askere dağıttı. Benî Bekr'in oranı, saldırganlara göre azdı. Benî Bekr b. Vâil'den doğan Benî Hânife kabilesi bile, kendileriyle beraber değildi. Yalnız Benî Temîm'den ikiyüz kadar esir, ya İranlılara karşı besledikleri kin ve husumet dürtüsüyle veya esaretten kurtulmak ümidiyle Benî Bekr lehinde silaha sarılmışlardı.

İki düşman ordu Zîkâr'da karşılaştılar. Arap şairlerine övünmek için zengin bir malzeme sunan müthiş bir savaş meydana geldi. Be-

nî Bekr fedaileri, ilk günde İranlıları yer değiştirmek zorunda bıraktılar. İkinci gün daha büyük bir şiddetle devam eden savaş, İyâd kabilesini yenilgiye sürükledi. Müteakiben İranlılar da gülünç bir bozguna uğradılar. Pek çoğu savaş meydanında kırıldı. Kaçanlar da susuzluktan yok oldular. İyâs b. Kabisa da zorlukla canını kurtarabildi. Benî Bekr Arapları, muazzam İran Devletine karşı şanlı bir zafer kazanmışlardı.

Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilişinin üçüncü senesinde meydana gelen Zîkâr savaşı, bütün Arabistan'ta ululandı.[249] Bu zafer Araplara gerektiği an, güçlü İran devletine galip gelebilecekleri kanaati vermiştir. Çok geçmeden, yani Hz. Ömer döneminde Kadisiyye ve Nihâvent zaferleri bu kanaati gerçekleştirmiş oldu.

III. Nu'man'dan sonra Hîre Devleti büsbütün Sâsânîlerin eline düşmüştü. Kisra, artık vergi almak, siyasi vesayet altında bulundurmak ile yetinmiyordu. İyâs b. Kabise, Kisra'nın bir valisinden başka bir şey değildi. Fakat, hiç olmazsa Arap idi. Vefatından sonra, halefinin Arap olmasına bile lüzum görülmedi. İranlı Âzâdbeh b. Bâniyân Hîre valisi olarak atandı M. 618–628. İslâm fetihleri başladığı esnada Hîre valiliğinde bu şahıs bulunuyordu.

Miladî 628 tarihinde Lahmîlerden Münzir b. Nu'man el-Mağrûr adında son bir prensten daha bahsedilmektedir. Münzir, İslâm'ın başlangıcında Bahreyn Arapları tarafından liderliğe seçilmişti. Arap tarihçileri, el-Münzir el-Mağrûr'u Hîre hükümdarlarının sonuncusu sayarlar. Bu rivayetlere göre Münzir'in hükümdarlığı Halid b. Ve-

249 Zîkâr savaşının muhtelif tarihlere göre miladî 604-611 seneleri arasında meydana geldiği ifade edilmiştir. Miladî 629 tarihinde vefat eden Cahiliye şairlerinden ve Bekr b. Vâil'den Ebû Nusayr A'şa b. Kays'ın çoğu şiirleri Zîkar savaşıyla övünmekle dopdoludur. Muallaka sahiplerinden olan A'şa muallakasını teşkil eden/oluşturan Kaside-i Lâmiyyesindeki:

نحن القوارسُ (يومَ الجِزْعِ) ضاحيةً . جَنْبَيْ فُطَيْمَةَ لا مِيلٌ ولا عُزُلُ
قالوا الطِّرادُ فقلنا : تلك عادتنا . او تَنْزِلُونَ فانّا مَعْشَرٌ نُزُلُ

beyitlerinde Yevmu'l-Hunuv ile Zîkâr muharebesini kasdetmiştir. Hunuv-Zîkâr savaşında meşhur olan atlılar biziz, Eutayma'da silahlarını bırakıp kaçanlar biz değiliz. Hucum edeceklerini söylediler, kabul ettik. Çünki bu bizizm âdetimizdir. Meydan muharebesi teklif etseniz hemen yere ineriz, dedik" tarzındaki ifadelerle övünmüş gururlanmıştır. A'şa

لولا نَحُلُّ (بَمَيْدٍ) كانَ شارَكَنا . في يوم (ذي قارَ) ما اخْطاهُمُ القَرَفُ

Beytiyle başlayan şiirini de bu muharebenin tasvirine ayırmıştır.

lid'in doğudaki fetihlerine kadar devam etmiştir. Miladi 632–633 tarihinde Cuvâsâ'da gerçekleşen savaşta öldürülmüştür.

Miladî 268 tarihinden itibaren Hire'de bir devlet kuran Benî Lahm (Lahmîler), bu şekilde İslâm fetihlerine kadar devam etmiş sayılmaktadır. Bu devlet, Araplar arasında Gassanilerden daha çok saygın ve daha fazla nüfuzlu idi. Arabistan'ın kuzey bölgeleri, Irak, Suriye, el-Cezire, Hicaz, Bahreyn ve Necd tarafları, çoğunluğu Adnanîlerden oluşan birçok göçebe kabile tarafından işgal ediliyordu. Bu kabileler, şeyhlerin idaresinde yaşıyor, tamamıyla aşiret hayatı sürüyorlardı. Devletleri, görevli askerleri, kaleleri, şehirleri yoktu. İcabında hepsi düşmanla savaşıyor, sıkıştıkları zaman, bulundukları yerden kaçarak çöllere dalıyorlardı. Bedevî hayatın sağladığı cesaret ve hayat tarzı, bunlara komşu devletler nazarında önemli bir konum veriyordu. Bir taraftan Gassaniler, diğer taraftan Lahmîler bunları kazanmak için çalışıyorlardı. Lahmîler İranlılara, Benî Gassan'da Doğu Romanlılara intisap ederek güç kazandıkları gibi, çöl bedevîlerini de kendilerine taraftar yaparak hem birbirlerine galebe çalmak, hem de bağlı bulundukları devletler nazarında daha yüksek bir mevki kazanmak siyasetini takip ediyorlardı.

Bu iki devlet birbirleriyle yarışıyor oldukları bir esnada, biraz sonra bahsedeceğimiz Kinde Devleti doğdu. Yemen'deki Himyerîlere intisap eden Alu Kinde de bedevîleri kazanma yarışına atılmakta gecikmemiştir. Bu üç Arap Devleti, kuzey bedevilerine hakim olmak için, mücadele edip duruyorlardı.

Bedevî kabilelere gelince; bunlar da bu rekabetten hakkıyla yararlanıyor, şartlara göre üç devletten birinin himayesine giriyorlardı. Esasen kabileler arasında eksik olmayan savaşlar, kendilerini daha güçlü bir dayanak aramak zorunda bıraktığı gibi, büyük ve nüfuzlu bir devlete bağlanmak da iftihar vesilesi olarak görülüyordu. Benî Yerbû', Hire hükümdarlarının peşinden gitmekle iftihar ediyordu. Hatta, hiçbir devlete intisap etmeyen kabilelere *el-Ahmes* adı veriliyordu. Cahiliye döneminde en meşhur *Hums* Kureyş kabilesi idi.[250]

Hire hükümdarlarının bedeviler üzerindeki nüfuzları Gassanilerden daha fazla idi. İranlıların gücü, İstanbul imparatorlarını sindir-

250 Yakt el-Hamevi, III, 519; İbnu'l-Esir, I, 295.

diği zamanlarda bu nüfuz doruğa ulaşmış, çeşitli kabileler Lahmi Devleti'nin idaresine girmek için birbirleriyle yarışır olmuşlardı. Hîre hükümdarlarından İmriu'l-Kays b. Amr zamanında Arap Yarımadasının kuzey dolaylarının büyük bir kısmı, güney bölgesinin bazı bölümleri, Lahmilerin nüfuzu altına girmişti. İmriu'l-Kays'ın mezarının Havrân'da Nemâre'de bulunması da bu istilanın genişliğine delalet etmektedir.

Lahmîlerin güçlü oldukları dönemlerde Hîre, Irak'ın en mamur şehri idi. Süryanî lehçesine göre *kale* demek olan Hîre isminin de delalet ettiği üzere, o çağlarda bu şehir, aynı zamanda çok müstahkem bir kale idi. Havası ise, güzelliği ile Araplara *"Yevmun ve leyletun fi'l-Hîre hayrun min devai's-Seneti: Hirede bir gün ve gece (kalmak) bir yıllık ilaçtan daha hayırlıdır"* darb-ı meselini söyletmiştir.

Hîre, Irak'a bitişik olan çölün hemen girişinde bulunmasından dolayı öteden beri çölde ikamet edenlerin rağbetini kazanmıştı. Irak ve el-Cezîre bölgesinin şehirlerinde ikamet eden halktan, baskı ve takibe uğrayanlar da buraya sığınıyorlardı. Bu nedenden dolayı Hireliler muhtelif uluslardan oluşuyordu. Hişam İbnu'l-Kelbî çoğunluğu çölden gelen Araplardan oluşan bu halkı üç sınıfa ayırmaktadır:

1. Tenûh[251]
2. Ubâd[252]
3. el-Ahlâf

251 Bu kabilenin kökeni konusunda da ihtilaf edilmiştir. Nitekim Müberred, Tenûh kabilesinin Kudaa kabilesinin bir kolu olduğu kanaatini taşırken, farklı kanaat taşıyanlar da bulunmaktadır. Bkz. Söylemez, *Küfe*, 172 (yay).

252 Günaltay'ın da ifade ettiği gibi Ubbâdların kim oldukları ile ilgili farklı tartışmalar mevcuttur. İbn Abdirabbih, bunların Lahm kabilesine mensup olduğunu söylerken, İbn Düreyd, Âlûsî ve Cevâd Ali, içlerinde Lahm kabilesine mensup olan insanlar olmakla beraber, diğer Arapların da yer aldığı dindar Hıristiyanlar olma ihtimalini daha kuvvetli bulmaktadırlar. Geneli zahid olarak bilinen bu insanlar muhtemelen bir tarikatın üyeleridir. Büyük bir ihtimalle Arapça "abd" kökünden türemiş olan bu kavram, ilk dönemlerde dindar Hıristiyanlar için kullanılmış iken, kaynaklar tarafından daha sonra bir kabile gibi takdim edilmiş olmalıdır. Philip Hitti, kelimenin "İsa'ya ibadet edenler" veya "Rabbın Hizmetçileri" anlamında kullanıldığı kanaatini taşımaktadır. Nastürilerin Yeni Eflatuncu düşünceden etkilenmiş olan bu kısmı, Yunan Helenistik kültürü ile, Arap dünyası arasında bir köprü vazifesi görmüş, görüşleri Arabistan'ın diğer bölgelerinde kısmen de olsa yankı bulmuştur. Konu ile ilgili geni bilgi için bkz. Söylemez, *Küfe*, 172-173 (yay).

Ubâdlar Hîre'nin asıl sakinleri idiler. Bunlar, Hîre'nin içinde inşa ettikleri evlerde ikamet ediyorlardı. Tenûhiler, çölden gelerek bu yörelere yerleşmiş Araplar idiler. Bunlar, Mâlik b. Fehm ve Huzeymetu'l-Ebreş ile bu yörelere gelmiş, Fırat Nehri'nin batısında Hîre ile Enbâr arasında yurt tutmuşlardı. Ahlâf denilen halk ise bu iki sınıftan ayrı olarak bu dolaylara gelip yerleşmiş şahıslardan oluşmuştur. Ubâdların Hîre'nin Hristiyan Arapları olduğunu iddia edenler de vardır. Miladî beşinci asrın ortalarında Hıristiyanlık, doğuda Melkit, Yakubî ve Nasturî adlarıyla üç kiliseye ayrıldığı zaman, Irak ve İran'daki Hıristiyanların çoğunluğu gibi Ubâdlar da Nasturiliği benimsemiş, Hîre'de bir cemaat kurmuşlardır.

Benî Lahm hükümdarlarlarından bazıları Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra Hîre'de çeşitli kiliseler inşa etmişlerdi. Bunların en ünlüleri Amr b. Münzir'in annesi Hint tarafından inşa edilen Deyru Hind el-Kubra ile Nu'man b. Münzir'in kızı Hind tarafından inşa edilen Deyru Hind es-Suğra'dır.[253]

Lahmiler döneminde Hire, edebiyat ve şiirin sergilendiği bir yer olmuştur. Cahiliye şairlerinden bir çoğunun Hîre hükümdarlarını metheden kasideleri zamanımıza kadar intikal etmiştir. Bu şairler arasında Nâbiğa, Hassân, el-Multemis, el-Munahhal, Adiy b. Zeyd, Ubeyd b. el-Ebras fesahat ve belağat itibariyle birinci dereceyi işgal ederler. Muhadarat türü edebiyat kitapları, Hîre hükümdarlarıyla şairler arasında cereyan eden maceralara ait birçok menkıbeyi içermektedir.

Benî Kinde Emirliği

Arap tarihçileri Benî Kinde'yi soy itibariyle Kahtanîlerden ve Benî Kehlân'dan sayarlar. Fakat, Benî Lahm ve Benî Gassân gibi Benî Kinde'nin de Kahtanilerden sayılması, sadece nesep bilginlerinin iddialarına dayanmaktadır. Güvenilir sayabileceğimiz rivayete göre Benî Kinde ilkin Bahreyn ve Yemâme dolaylarında el-Muşakkar denilen bölgede ikamet ediyordu. Fakat tarihi belirlenemeyen bir zamanda

253 Hint el-Kubra kilisesinin üzerindeki kitabeyi, bir tarihi vesika olmak itibariyle; aynen naklediyoruz:

بنت هذه البيعة هند بنت الحارث بن عمرو
بن حجر الملكة بنت الاملاك وام الملك عمرو بن المنذر امة المسيح وام عبده
وبنت عبيده فيملكهملك الاملاك خسرو انوشروان. فزمن مارادين الاسقف.
خلالهالذى بنت له هذاالدير يعمرها خطيئتي ويترحم عليها وعلى ولدها ويقبل بها
وبقومها الى امامة الحق ويكون الله معها ومع ولدها الدهرالداهر.

buralardan uzaklaştırıldıklarından Hadramevt taraflarına çekilmişlerdi. Bunların otuz bin kadar tahmin olunan kabile fertleri, önce Hadramevt'te Kinde Şehri'ne yerleşmiş, daha sonra buradan da Mehre'ye çekilerek Demmûn taraflarında yurt tutmuş, bu dolaylara hakim olan Himyerîlerle bir asır kadar barış içerisinde yaşamışlardır.

Himyer hükümdarları, Kindelilerin bağlılıkları ve zekalarını takdir ettiklerinden onları önemli işlerde kullanıyor, ordularına alıyor, hassa alaylarına kabul ediyorlardı. Himyer hükümdarı Hassân b. Tuba' zamanında Benî Kinde'nin liderliğinde Hucr b. Amr bulunuyordu. Hassân ile Hucr arasında baba tarafından bir akrabalık var olduğu için Hucr, Himyer sarayında önemli bir mevkiye sahipti. Nitekim Tuba', Kuzey Arabistan'a sefer düzenlediği zaman Hucr da Benî Kinde süvarileriyle maiyetinde bulunmuştu. Hassân, Kuzey Araplarını egemenliği altına aldıktan sonra Hucr'u Ma'd kabilelerine emir tayin ederek o yörede bıraktı. Bu şekilde emirliğe yükselen Hucr, beşinci miladi asrın ilk yarısında, Bekr b. Vâil kabilelerini de egemenliği altına alarak Necd'in Âkil vadisi bölgesinde bir devlet kurdu.

Tarihçi Yakubî, Benî Kinde'nin Hadramevt'ten Necd'e göçü hakkında başka bir neden aktarmakta olup, göç tarihlerini de daha eski bir zamana çıkarmaktadır. Yakubî'ye göre Benî Kinde'nin Necd bölgesindeki ilk hükümdarı Murti' b. Muaviye b. Sevr'dir. Adı anılan hükümdar ile Hucr b. Amr arasında dört kral daha bulunmaktadır.

Fakat, diğer tarihçilerin tamamı Kinde Devleti'nin kuruluşunu Hucr b. Amr'a isnad etmektedirler. Tarihsel kişliği hakkında bilgiler verilen ilk Kinde hükümdarı Hucr b. Amr olduğuna göre; Yakubî'nin zikrettiği şahısları birer emir şeklinde değil de belki Hucr'un ataları sayabiliriz. Arap tarihçilerinden bazıları da Hucr b. Amr'ın Necd dolaylarına gelişini şu şekilde izah etmektedirler. Necd dolayları ile Irak-ı Arap'taki Bekr b. Vâil kabilelerinin avâmı, liderlerine galip ederek, güçlüleri zayıflarını yiyecek derecede, vahşete düşmüşlerdi. Bu durumdan etkilenen ileri gelenler, huzur ve sukunun sağlanması ve zayıfların himaye edilmesi için başlarında güçlü bir hükümdarın bulunmasından başka çare olmadığını görerek, Yemen Tuba'ına müracaatla kendilerine bir hükümdarın tayin edilmesini rica ettiler. Tuba' da, zekasını ve dirayetini takdir ettiği Hucr b. Amr'ı Necd ile Irak-ı Arap dolaylarındaki Bekr b. Vâil kabileleri üzerine emir tayin

etti. Dolayısıyla, rivayetler arasındaki bu ihtilafa rağmen, Kinde emirliğinin Benî Himyer devletinin himayesinde kurulduğu tarihçilerce üzerinde ittifak edilmiştir. Hucr b. Amr'ın Necd'de Batnı Âkil'de yerleştiği tarihlerde bu dolayların büyük bir kısımı ve özellikle Bekr b. Vâil'e ait olan Irak-ı Arap dolayları Hire'deki Benî Lahm Devleti'nin idaresi altında bulunuyordu. Hucr bu bölgede yerleşebilmek için Benî Lahm ile çarpışarak, Bekr b. Vâil topraklarını ele geçirmek zorunda kalmıştı.

Arap tarihlerinde *Âkilu'l-Murâr* lakabıyla meşhur olan Hucr'un, bu lakabı alış nedeni hususunda muhtelif menkıbeler rivayet edilmektedir.[254] Hucr vefat ettiği zaman (m. 450) Necd ve Irak-ı Arap'ta ki kabilelerin saygı ve bağlılıklarını kazanmış, halefine oldukça nüfuzlu bir devlet bırakmıştı. Vefatında Batn-ı Âkil'de gömülmüştür.

Hucr'a oğlu Amr halef olmuştur. İstemeyerek hükümdarlık tahtına geçtiği veya babasının bıraktığı topraklarla yetinerek fetihlerin peşinde koşmadığı için, kendisine el-Maksûr lakabı verilmiştir. Kinde emirliği, özellikle Amr'ın oğlu ve halefi Hâris döneminde büyük bir önem kazanmıştır. Miladî 490 tarihinde iktidar makamına geçen el-Hâris b. Amr katı ve aynı zamanda fiziki yapısı itibariyle heybetli bir hükümdardı. Kinde Devleti, kurulduğu dönemden itibaren Yemen Himyerilerine dayanıyordu. Ancak, el-Hâris döneminde Habeş-

254 *Murâr* çöle özgü gayet acı bir ağaç ismidir. Bu ağaç çok acı olduğundan, yapraklarını yiyen develerin dudakları çekilip büzülür imiş. Hucr hakkındaki rivayetlerden birine göre; uzun bir seyahat esnasında erzakı bitmiş, Murâr ağacının yapraklarını yiyerek hayatını kurtarmıştır. Maiyetindekiler ise yiyemediklerinden yok olmuşlar. Kendisine bu nedenden dolayı *Âkilu'l-Murâr* denilmiş. Diğer bir rivayet, trajediye zemin olacak derecede fecidir. Bu rivayete göre de Hucr, Rebia ve Kinde kabileleriyle Bahreyn taraflarına askeri bir sefer düzenlediği esnada Suriye dolaylarındaki kabile reislerinden Ziyâd b. Hebûle, Necd'e baskın düzenlemiş, her tarafı yağma ettirmiş Hucr'un eşi Hint b. Zâlim'i de esir etmiştir. Olaydan haberdar olan Hucr hemen dönerek İbn Hebûle'yi takibe başlamıştır. Bulunduğu yere yaklaşınca, Arap dâhilerinden Sedûs b. Şeybânî casus amacıyla önden göndermiştir: Sedûs, kıyafet değiştirerek İbn Hebûle'nin haberi olmaksızın çadırı civarına kadar sokulmuştur. İbn Hebûle ile Hind'in sıcak ülfetlerine şahit olmuştur. Hind'in yeni aşkına karşı gösterdiği işvekarlığı yakından görmüş, kadının İbn Hebûle'ye bağlılığını ve Hucr'dan nefretini açıklayan itiraflarını ve İbn Hebûle ile olan konuşmalarını tamamıyla kaydederek dönmüş ve gördükleri ile dinlediklerini aynen Hucr'a aktarmıştır. Sedûs'u çok acı etkiler altında dinleyen Hucr, bu esnada aşırı kızgınlığından farkında olmaksızın yanındaki Murâr ağacının yapraklarını yemeğe başlamıştır. Duyduklarının şiddetinden yaprakların acılığını bile hissetmemiştir. Gerçi İbn Hebûle'yi mağlup ve esir ederek eşi Hind ile beraber idam etmişse de, bu trajedinin hatırası olan *Âkilu'l-Murâr* lakabı Araplar arasında unutulmamıştır.

liler Yemen'i istila edip Himyerilere son verince, Kindeliler de dayanaklarını kaybetmiş oldular. el-Hâris, bundan dolayı İran tarafından himaye edilmek istendi. Ancak İran, Kindelilerin hasmı ve rakibi olan Lahmîleri himaye ediyordu. İşte tam bu esnada idi ki İran hükümdarı Kubâd, Mazdek'in yaydığı ve her şeyde ortaklığı savunan dini düşünceyi kabul etmiş ve Hîre hükümdarı Münzir b. Mau's-Semâ'yı da buna davet etmişti. Münzir'in mal ve namus gibi her şeyin ortak olması prensibini kabul etmemesi el-Hâris için İran hükümdarına yakınlaşma nedeni oldu. Kinde emiri, Kubâd'a Mazdekizmi kabule ettiğini arzetti. Kubâd, Lahmî hanedanını saltanattan uzaklaştırarak Hîre hükümdarlığını el-Hâris'e verdi.

el-Hâris'in Hîre tahtını ele geçirmesi bütün Irak ve hatta Kuzey Arabistan kabilelerinin hakimiyetini elde etmesi anlamına geliyordu. Nitekim öyle de oldu. Kabileler nazarında nüfuzu ve gücü arttıkça arttı. Hatta Ma'd kabileleri, kendileri bizzat hükümdardan oğullarını kabilelerine emir olarak atanmasını rica ettiler. el-Hâris de oğullarından Hucr'u Benî Esed ve Gatafân kabilelerine; Şurayhil'i bütün Bekr b. Vâil, Ma'd'a Kerib'i Kays Aylân ve diğer kabilelere; Seleme'yi de Tağlib ve Nemir b. Kâsıt boylarına emir tayin etti. Bu şekilde Irak dolaylarındaki bütün kabileler Hîre'ye bağlamış oldu.

Fakat, el-Hâris'in bu şanlı ikbal dönemi uzun sürmedi. Zira hamisi ve mezhepdaşı olan Kisra Kubâd vefat edince İran tahtını oğlu Hüsrev Enuşirvan geçti. Halbuki Enuşirvân, Mazdek mezhebinin amansız muhaliflerindendi. Kısa sürede söz konusu mezhebin taraftarlarını İran'dan sürdüğü gibi Hîre tahtını da tekrar el-Münzir'e verdi. Bu hadise üzerine el-Hâris, çocukları ve kendisine bağlı olanlarla birlikte Enbâr taraflarına kaçmak zorunda kaldı. Münzir, Tağlib, İyâd ve Behrâ kabileleri süvarileriyle onu takip ederek Kûfe civarında Benî Merînâ diyarında kendisine yetişti. el-Hâris kaçmayı başardıysa da oğullarından Amr ve Mâlik ile taraftarlarından kırk sekiz kişi esir edilip idam edildiler.[255]

255 Meşhur İmriu'l-Kays'ın şu parçası el-Hâris hakkındadır:

ملوك من بنى حجر بن عمرو ✦ يسألون العشية يقتلونا
فنرفق يوم معركة اصيبوا ✦ ولكن فى ديار بنى مصينا
ولم نفسل جماجمهم بسدر ✦ ولكن فالدماء مرملينا
تظل الطير عاكفة عليهم ✦ وتنتزع الحواجب والعيونا

el-Hâris ise, Benî Kelp kabilesine sığınmaya mecbur olmuş, öldürülünceye kadar bu kabile arasında yaşamıştır. Öldürülüşü hakkında farklı sebepler rivayet edilmektedir. Her halde, el-Hâris'in öldürülüşü, Benî Kinde Emirliği için bir darbe olmuştur. Daha önce Ma'd kabilelerine emir olarak atadığı oğulları, vefatından sonra doğal olarak eski nüfuzlarını kaybettiler. el-Münzir de bunları birbirine düşürmek için bütün siyasi maharetini kullanmaya başladı. Nihayet, bu kardeşler arasına müthiş bir rekabet sokmağı başardı. Önce Benî Tağlip emiri olan Seleme'yi birçok hediyeler ile elde etti ve kardeşi Şurahbil aleyhine isyan ettirdi. Basra ile Küfe arasında Kulâb denilen yerde meydana gelen kanlı savaşta Şurahbil mağlup oldu ve öldürüldü. Bir süre sonra, yine Münzir'in entrikalarıyla Benî Tağlip kabilesi de Seleme aleyhine isyan etti ve onu emirlikten uzaklaştırdı. Seleme de Bekr b. Vâil kabilesine sığınmak zorunda kaldı. Onlar da Seleme'yi kendilerine emir olarak seçtiler. Fakat, Bekr b. Vâil kabilelerinin bu davranışı el-Münzir'e karşı meydan okumak demekti. el-Münzir, Bekr b. Vâil'i itaate davet edip onları Seleme'yi memleketlerinden uzaklaştırmaya zorladı. Ancak sözü dinlenmedi. el-Münzir, Benî Bekr üzerine yürüyerek zafer kazanması durumunda, Uvâra Dağı tepesinde, kanları dağın dibine varıncaya kadar adam kesmeğe yemin etti. Büyük bir kuvvetle Benî Bekr'i Uvâre Dağı civarında kuşattı. Müthiş bir savaşın sonunda Benî Bekr yenildi. Seleme savaş esnasında öldürüldü. Kardeşi Şurahbil'in oğlu Yezîd ise Benî Bekr'in büyük bir kısmı ile beraber esir düştü. Yezid hemen öldürüldü. Diğer esirler de Uvâre dağı tepesinde boğazlanmaya başlandı. Fakat kanlar pıhtılaştığı için aşağıya doğru akmıyordu. Bekr b. Vâil kabilesinin bütün fertleri kesilecek olsa bile kanlarının yine dağın dibine ulaşmayacağı anlaşıldığından Münzir'in yeminini yerine getirmek için kanların üzerine su döküldü. el-Münzir, esir düşen kadınları da ateşte yaktırdı. el-Münzir'in bu vahşiyane savaşı Arap tarihlerinde *Birinci Yevmu'l-Uvâre* adıyla meşhurdur.

Seleme ile Şurahbil'in acı sonları, diğer iki kardeşlerinin yani Benî Esed emiri Hucr ile Kays Aylan şeyhi Ma'da Kerib'in de nüfuz ve kuvvetlerini temelinden sarsmıştı. Bu durumun ilk neticesi, Benî Esed'in emirleri Hucr'a isyan etmeleri oldu. Benî Esed, öteden beri Hucr'a ödedikleri yıllık muayyen vergilerini ödemekten kaçındılar. O

esnada Tihâme'de bulunan Hucr b. Hâris, Benî Rebîa ile kardeşi Seleme taraftarlarından önemli sayılabilecek bir kuvvetle Benî Esed'in üzerine yürüdü. Savaş Hucr'un zaferiyle sonuçlandı. Benî Esed'in eşrafı ve ileri gelenleri idam edilmek üzere tevkif edilip hapsedildiler. Ünlü şair Ubeyd b. el-Abras da hapsedilenler arasında bulunuyordu. Hucr, Benî Esed'in reislerini idam edip, mallarını müsadere ederek nüfuzlu bireylerini sürdüğü esnada, Ubeyd b. el-Abras'in etkileyici bir ses tonuyla irticalen inşad ettiği şiir, Benî Esed'i umumi ve telafisi mümkün olmayan büyük bir felaketten kurtarmıştır.[256]

Fakat, Benî Esed, bağışlandıktan sonra, maruz kaldığı hakaret ve zillete tahammül edemeyerek Benî Kinde üzerine yürümüş Hucr'u öldürmüş, askerlerini darmadağan etmişlerdir (m.550). Hucr b. Hâris, cahiliye şairlerinin övünç kaynağı olan İmriu'l-Kays'ın babası idi. Hayatı av ve kumar ile geçen İmriu'l-Kays, babasının öldürülmesi esnasında Yemen'de Demevn denilen yerde her

256 Ubeyd el-Abras'ın idam edilen veya sürülen liderler için gözyaşlarıyla inşad ettiği şiir, şu idi:

يا عينُ فَابكي مابَدُو	ـ أسيدَ هم اهلُ النَّدامه
اهلُ القِبابِ الحُمرِ وا	ـ لتَّمرِ المُؤبَّدِ والدِّعامه
وذَوِي الجِيادِ الجُردِ و	ـ الأَسلِ المُثَقَّفَةِ المُقامه
مَهلاً ـ أَبيتَ اللَّعنَ ـ	ـ مهلاً ابنَ فاطمةَ ذَمَمه
لِكُلِّ وافرِ بينِ يَدَ	ـ رَبِّ والعُصُورِ الى اليَمامه
طارٍ يُساقُ به وصَو	ـ تُ تَعرَقِي وزَفَيْ هامه
يَرمُقْ بنو اسدٍ كما	ـ يَرمَقْنَ يَحيَيْنَا الحَمامه
جَمَعَتْ لنا هُوَدِيْ مِنْ	ـ نَعَمٍ وآخرَ من ثُمامه
إِنْ تَرَكتَ تَرَكتَ طَوعاً	ـ او قَتَلتَ فلا مَلامه
انتَ المَليكُ عليهم	ـ وهمُ العَبيدُ الى القيامه
دَلُّوا بِسَوطِكَ مِنَّا	ـ ذَلَّ الأَشَيقِرُ ذو الجِزامه

Ubeyd el-Abras, bu şiirinde özet olarak şöyle demektedir: Bir zamanlar kırmızı otaklarında, sürü sürü davarları, hayat ve devamlı sevinçleri, yumuşak tüylü asil atları, ağır mızrakları ile mutlu bir hayat süren Benî Esed'in faleket durumuna gözlerim, kanlı yaşlar akıt... Onlar dünkü serkeşliklerine bu gün pişman olmuşlardır. Şanlı emir -Allah seni lanet gerektiren durumlardan korusun- onlara mühlet ver. Bağışlama ile muamele et Çünkü verdiğin emirle felaketleri son aşamaya varmıştır. Yesrib ile Yemâme sarayları arasındaki her vadi, sürüklenen felaketler ve yakıcı vaveylalar ile dolmuştur. Her taraftan canhuraş baykuş sesleri duyulmaktadır. Benî Esed bu gün, cılız dallar üzerine çalı çırpıdan kurdukları yuvalarındaki yumurtaları, rüzgarlara karşı korumaktan aciz kalan güvercinler gibi, yorgun ve güçsüz kalmıştır. Onları hallerine terk edersen büyüklere özgü olan bağışlama ve mürüvvet âlicenaplığında bulunmuş olursun, öldürürsen bundan dolayı sana hiçbir serzeniş yöneltilemez. Sen onların üzerinde hakim-i mutlak olan bir hükümdarsın. Onlar ise ta kıyamete dek senin azad edilmeyi kabul etmeyen kölelerindir. Başıboş develerin burunlarına takılan burunluklarla nasıl boyun eğerlerse Benî Esed de bu gün yiğitçe bir sesle öylece zelil olmuş ve buyun eğmişlerdir.

zamanki gibi avlanmaya gitmişti. Rivayete göre satranç oynarken babasının öldürüldüğü kendisine haber verilir. İmriu'l-Kays, metanetini hiç bozmaksızın oyuna devam eder. Oyun bitince ağlamaya başlar. Gösterdiği metanete hayret eden oyun arkadaşına *ma kuntu li ufside aleyke desteke: el sende idi. Oyunu bozmak istemedim"* cevabını vererek içmeğe koyulur. Şairin bu esnada söylediği *"el-yevmu hamrun ve ğadden emrun"* sözü, Araplar arasında darbu mesel haline gelmiştir.

İmriu'l-Kays'ın o gece duyduğu derin hislere sanki tabiat da katılmıştır. Şimşekler çakmağa, yağmurlar yağmağa başladığı esnada büsbütün heyecanlanan şair, derin hıçkırıklarla inşad ettiği mersiyesini tamamlayarak[257] intikam almaya ve babasının öcünü alıncaya kadar et yememeğe, işret etmemeye, koku sürünmemeye, eşine yaklaşmamaya yemin etmiştir. İrticalen inşad ettiği bir kaside ile bu kararını bütün kabilelere ilan etti.[258]

Bunun üzerine telaşa düşen Esed boyları, İmriu'l-Kays'ın yanına Kabîsa b. Nuaym ve Muhâcir b. Hidâş başkanlığında bir heyet gönderdiler. Babasının hükümet merkezine dönmüş olan İmriu'l-Kays, heyeti üç gün huzuruna kabul etmedi. Heyet görüşmekte ısrar ediyordu. İmriu'l-Kays'ın emriyle Kindeliler onlara *"Emir, babası*

257 Bu ünlü mersiyesi şu şekildedir:

أَرُقْتُ لِبَرْقٍ بِاللِّوَى أَهَلَّ ... جُمِيْ سَنَاهُ بَاعِثُ الْهَمِّ وَلَّ
أَنَانِي حَدِيْثٌ فَكَذَّبْتُهُ ... بِأَنِّي رَزِيْحٌ مِنْهُ الْقَلْبُ
بِقَتْلِ بَنِي أَسَدٍ رَبَّهُمْ ... أَلَا كُلُّ شَيْءٍ سِوَاهُ مُضَلَّلْ
فَإِنْ رَبَّهُمْ بَيْنَ رَبِّهَا ؟ ... وَأَيْنَ تَمِيْمٌ وَأَيْنَ الْقُوَلْ

Aydınlığı, dağın tepesi üzerinde parlayan şimşek, gece beni uykusuz bıraktı. Tepeleri sarsan bir olay duydum. Fakat, inanmadım. Güya, Beni Esed hükümdarlarını öldürmüşlerdir, bunun yanında her hadise küçük kalır. ... Rebia, hükümdarlarına neden yetişemedi? Temim Kabilesi, nerede kaldı? O sadık bendeler, o hizmet ve haşmet ne oldu? Yemek yerken etrafında toplananlar, şimdi neden hazır olmadılar?...

258 İmriu'l-Kays bu kararını şu beyitlerle ilan etmiştir.

تَاللهِ لَا يَنْفَكُّ كَشْحِي بِاطِلًا ... حَتَّى أُبِيْدَ حَاضِرًا وَبَادِيَا
الْقَاتِلِيْنَ الْمَلِكَ الْحُلَاحِلَ ... خَيْرَ مَعَدٍّ حَسَبًا وَنَاجِيَا
نَحْنُ جَلَبْنَا الْقَرْحَ الْقَوَارِحَا ... يَخْضِبْنَ وَالْأَسَلَ الرَّوَاسِحَا

İmriu'l-Kays, bu beyitlerde babasının katillerinden intikam almaya ahdettiğini ve bunun için Beni Esedle savaşa hazırlandığını ilan amacıyla şöyle demek istiyor: Vallahi; babamın kanı yerde kalmayacaktır. Bütün yönleriyle, hasep ve nesepçe Ma'd'ın hayırlısı olan Beni Esed'den Âmir ve Kâhil kabilelerini yok edeceğim. Babamı öldürenler, eşraftır. İntikamı o eşraftan alacağım. Savaşlardan sapasağlam dönen kısrak sürülerini celp ederek, kanına susamış mızrakları yüklediler. Savaşa hazırız...

Hucr'un hazinelerinde ve depolarındaki silah ve savaş mühimmatlarını çıkarmakla uğraşıyor" cevabını vererek savsaklıyorlardı. Fakat heyet, *"Biz geçmişi unutmak ve olayı telafi etmek için geldik. Tarafımızdan Emire bunu ulaştırınız!"* diyerek ricalarını tekrar ettiler. Bunun üzerine İmriu'l-Kays bir kaftana bürünmüş ve başına intikam alameti olarak siyah sarık sarmış olduğu halde heyeti kabul etti. Kabisa, İmriu'l-Kays'ı ağlatan bir konuşma yaparak babası Hucr'un öldürülmesinden dolayı pişmanlıklarını dile getirip kendilerini bağışlamasını talep etmiş ve anlaşma teklifinde bulunmuştur. Fakat İmriu'l-Kays, heyetin kimliklerini ortaya koydukları iki suçluyu reddetti. Kabisa'nın konuşmasına karşı yaptığı konuşmada intikamdan bahsetti ve tehditlerle dolu sözlerle savaşacağını söyledi.[259]

Fakat, Benî Esed'e galip gelebilecek gücü sağlamaktan azicdi. Asker toplamak için aşiretleri dolaşmaya başladı. Benî Tağlib ve Benî Bekr, yardım edeceklerine söz verdiler. İlk karşılaşmada, Benî Esed yenilerek savaş meydanında oldukça fazla ölü ve yaralı bırakarak kaçtı. Fakat, şair bu kadarla yetinemedi. Amacı, bütün Benî Esed'i yoketmekti. Kendisine arka çıkan Benî Tağlip ve Benî Bekr bu kadar ileri gitmek istemeyerek, yurtlarına çekildiler. İmriu'l-Kays, tekrar asker toplamak üzere, Yemen'e gitti. Yeni bir kuvvetle, Benî Esed üzerine yürüdü ve tekrar onları mağlup etti. İmriu'l-Kays'ın yok etme politikasını takip ettiğini anlayan Hire hükümdarı, Benî Esed'i himaye ederek Kisra'dan yardım istedi. Kisra'nın gönderdiği, esâvire denilen askerlerle İmriu'l-Kays'ı dönmeye mecbur etti. İranlıların da işe karışması, şairi ümitsizleştirmişti. Çünkü Araplar artık, kendisiyle birleşmeye cesaret edemiyorlardı. Nihayet Bizans imparatorundan yardım istemeye karar verdi. Ailesi ile zırhlarını, silahlarını Hicâz ile Suriye arasındaki Teyma'da ikamet eden el-Eblaku'l-Ferd kalesinin yöneticisi Semevel b. Âdiyye'ye emanet ederek

259 Benî Esed şairi Ubeyd b. el-Ebras, İmriu'l-Kays'ın savaşa karar verdiğini haber aldığı zaman, Kindeli şairin tehditlerine parlak bir kaside ile cevap vermişti. Kaside şöyledir:

يا دَالْمُوَقَّفَنا بِقَتْلِ ... أَبِيهِ إِذْلَالاً وَحَيْنا
أَزَمَعْتَ أَنْ قَدْ فَاتَكَ ... سَرَاتُنَا كَيْداً وَمَيْنا ؟
هَلاَّ على نَهْرٍ بْنِ أُمْ ... مِ قَطَامَ تَبْكِي ، لاَ لَحَيْنا

Babasının öldürülmesinden dolayı bizi zelil edip mahfetmekle tehdit eden şair! İleri gelenlerimizi katledeceğini sanıyorsun. Fakat bu hususta yanılıyor ve yalan söylüyorsun. Haydi git, bize değil, Hucr b. Ümmü Tikâm'a ağla...

Hâris b. Ebî Şemmer el-Gassânî'nin yanına gitti.[260] Hire hükümdarının rakibi olan Hâris el-Gassânî kendisini bir tavsiye (mektubu) ile İstanbul'a gönderdi.

İmriu'l-Kays, bu seyahatini uzun bir kaside ile yaşatmıştır. Ayrıldığı esnada annesinin nasıl gözyaşı döktüğünü, arkadaşı Amr b. Kabsa'nın Arap ülkesinden uzaklaşmağa başladıkları zaman nasıl etkilendiğini, arkadaşlarından nasıl ihanet gördüğünü acıklı bir dille tasvir eden şair, taç ve taht için uğraştığından ya amacına nail olacağını veya bu yolda ölerek, tarih nazarında mazur görüleceğini hatırlatarak hem kendisini, hem de arkadaşını teselli ediyordu.[261] Son-

260 İmriu'l-Kays'ın, mal ve eşyasını ve Kinde hükümdarına ait olan beş ünlü zırhı Semevel'e emanet bıraktığını Hire hükümdarı Münzir haber alınca; geri verilmeleri için el-Hâris b. Zâlim komutasında bir askeri birlik göndermiştir. Bu kuvvet el-Eblaku'l-Ferd kalesi civarında avlanmakta olan Semevel'in bir oğlunu esir etmiş, kalenin surları dibine gelerek emanetleri vermediği taktirde oğlunu keseceklerini söyleyerek kendisini tehdit etmişlerdir. Semevel emanate hıyanet edemeyeceğini söyleyerek tekliflerini reddetmiştir. Onlar da şanssız çocuğu Semevel'in gözlerinin önünde kesmişlerdir. Semevel'in vefakarlığı Araplar arasında *"Evfa mine's-Semevel: Semevel'den daha vefalı"* darb-ı meseliyle yaşanıştır. Beni Kays'ın ama şairi meşhur A'şa kendi hayatını da kurtaran bir kasidede faciayı şu şekilde anlatmaktadır:

كُنْ كَالسَّمَوْءَلِ اِذْ طَافَ الْهُمَامُ بِهِ ... فِي جَحْفَلٍ كَسَوَادِ اللَّيْلِ جَرَّارِ
فَالْبَاقِي الْفَرْدُ مِنْ تَيْمَاءَ مَنْزِلُهُ ... حِصْنٌ حَصِينٌ وَجَارٌ غَيْرُ غَدَّارِ
اِذْ سَامَهُ خُطَّتَيْ خَسْفٍ فَقَالَ لَهُ: ... قُلْ مَا تَشَاءُ فَإِنِّي سَامِعٌ حَارِ
فَقَالَ تَحْكُمُ وَعَدْلٌ أَنْتَ بَيْنَهُمَا ... فَاخْتَرْ وَمَا فِيهِمَا حَظُّ لِمُخْتَارِ

Semevel gibi ol! Onu, el-Hâris b. Zâlim Teyma'da, el-Eblaku'l-Ferd, girilmesi güç olan kalesinde kara bir ordu ile kuşattığı ve zalimane iki teklifinden birini kabule zorlandığı halde, Hâris!.. ne istersen söyle! Ben seni dinliyorum... dedi.
-Oğlunu feda etmek veya emanete hıyanet etmek şıklarından birini tercih hakkına sahipsin dediler!.. Halbuki her iki teklif de kabul edilebilir değildi. Biraz düşündü ve kararını verdi:
Esirini öldür! Ben evimdekileri teslim etmem... dedi. Zırhların korunmasını tercih etti ve sözüne sadık kaldı.

261 ا لا أَرَى أُمَّ عَمْرٍو دَمْعُهَا قَدْ تَحَدَّرَا ... بُكَاءً عَلَى عَمْرٍو وَمَا كَانَ أَصْبَرَا
إِذَا نَحْنُ سِرْنَا خَلْفَ عَمْرَةَ لَيْلَةً ... وَرَاءَ الْحِسَانِ مِنْ مَدَافِعِ فَيْصَرَا
إِذَا قُلْتُ: هَذَا صَاحِبٌ، قَدْ رَضِيتُهُ ... وَقَرَّتْ بِهِ الْعَيْنَانِ بُدِّلْتُ آخَرَا
كَذَلِكَ جَدِّي مَا أَنَاجِبُ صَاحِباً ... مِنَ النَّاسِ، إِلَّا خَانَنِي وَتَغَيَّرَا
نَحِلْ صَاحِبِي لَمَّا رَأَى الدَّهْرَ دَوْلَتَا ... وَأَيْقَنَ أَنَّا لَاحِقَانِ بِقَيْصَرَا
فَقُلْتُ لَهُ: لَا تَبْكِ عَيْنُكَ إِنَّمَا ... نُحَاوِلُ مُلْكًا، أَوْ نَمُوتَ فَنُعْذَرَا

Görülüyorki Amr'ın annesi, oğlu için göz yaşları döküyor, halbuki onun gözyaşları, ne kadar dayanıklı, ne kadar sabırlı idi!.., Roma İmparatoru'nun himayesinin altında bulunan bölgenin el-Hassâ' mevkiinden itibaren, on beş günlük mesafeyi kattedince, arkadaşlarının sebatsızlığını görmeğe başladım. Kime güvendim ve kime husnu zan beslediysem, değiştirmek zorunda kaldım, Zaten arkadaşlık aleminde uzun ömrün tecelliyatı böyledir, kiminle arkadaşlık ettiysem bana hıyanet etti ve davranışları ile tavrılarını değiştirdi. Arkadaşım İbn Kabsa uzun mesafeyi görüp Roma imparatoruna ulaşacağımızın kesin olduğunu anlayınca, ağladı, ben de cevaben: "ağ-

ra bu uzun ve rahatsızlık verici seyahat esnasında bütün meşakkatlere sabırla tahammül eden devesini övüyor. Asil devesinin ateş gibi sıcak bir güneş altında kum çöllerini nasıl geçtiğini, dağları, tepeleri nasıl aştığını uzun uzadıya tasvir ederek, ihanet görmediği bu yegane arkadaşını medhederek kendi kendini teselli ediyordu.[262]

İmriu'l-Kays'ın İstanbul'a ulaştığı tarihi kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Bizans tarihçilerinden Nonos ve Procope'nin ifadelerine göre, İmriu'l-Kays bizzât İstanbul'a gitmeden önce Hire hükümdarı el-Münzir'e karşı Roma İmparatoru'nun yardımını talep etmek üzere, oğlu Nu'man'ı özel bir heyet ile İstanbul'a göndermiş, imparator da gereken yardımın yerine getirilmesini Habeş hükümdarı Necaşi'ye yazmıştır. Fakat, İmriu'l-Kays yazışmanın sonucunu beklemeyerek, bizzat İstanbul'a gitmiştir.

İmriu'l-Kays, İstanbul'da hüsnü kabul görmüş, Sasanilerin himayesi altında bulunan Hire hükümdarına karşı, talep ettiği yardım kendisinden esirgenmemiştir. Arap tarihçilerine göre İmriu'l-Kays, Bizans imparatorunun yardım için kendisiyle gönderdiği askeri kuvvetlerle İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Benî Esed tarafından gizlice İstanbul'a gönderilen et-Tammâh imparatora İmriu'l-Kays hakkında şikayette bulunmuş ve onu ikna etmiş olduğundan imparator da İmriu'l-Kays'in yok edilmesine karar vererek et-Tammâh ile kendisine zehirli altın işlemeli bir elbise göndermiş. İmriu'l-Kays, yazın sıcak bir gününde gönderilen bu elbiseyi giyerek zehirlenmiş ve bu yüzden, amacına ulaşamadan, yolculuk esnasında Arıkara'da ölmüştür.

lama" dedim " bir taç ve taht için uğraşıyoruz; ya ona nail oluruz veya ölür ve halk ve tarih nazarında mazur görülürüz"..

262 [٧] فَمَرَّ كَدَأْوَدَلِّ الْمُهَجَّلِكَ بِحَسْرَةٍ . ذَمُولٍ إِذَا صَامَ النَّهَارُ وَهَجَّرَا
تَقَطَّعُ بِيَطْلَةٍ سَهْلٍ نُهُوضُهَا . إِذَا الْهَجِيرُ تَحْسِي بِالْهَاجِرِ حَصْرَا
تَطَايَرُ عَنْهَا طَرَّتَا فَضْلِ بَاسِلٍ . صِلَابِ الْبُرَى تَحْتَوِي مَا فَوْقَهَا أَمْرَا
كَأَنَّ الْحَصَى مِنْ خَلْفِهَا وَأَمَامِهَا . إِذَا كَحَلَتْهُ رِجْلُهَا حَذْفُ أَعْسَرَا

Bu can sıkan düşünceleri bırak da sıcaklığın en şiddetli zamanında (376) yolcuları yorgun bırakan ve zeval anlarında, en korkunç yerleri süratli adımlarla ve cesaretle katteden şu deveyi tavsif etmekle kendine teselli ver!. Bu deve, öğle vaktinde seraptan sırtları, etrafa yayılmış beyaz çarşaflara bürünen o dümdüz ovaları, hızlı bir seyirle sevine sevine kattederek kafiledeki develeri geride bıraktı.
Asabi, sert ve güçlü olan tabanlarıyla ucu bıçak gibi keskin taşları uçurur, tabanları yaralıdır. Fakat, tüyleri dökülmüş değildir... Önden ve arkadan fırlattığı taşlar, sol el ile atılmış gibi muayyen olmayan/belli olmayan istikametlere düşüyordu.

İmriu'l-Kays'ın İstanbul'a yaptığı bu yolculuktan Arabistan'a dönemediği muhakkak ise de vefat şekli hakkında Arap tarihçilerinin naklettiği yukarıdaki olay gerçeğe yakın görünmemektedir. Elbise vasıtasıyla insanı öldürecek bir zehir bilinmemektedir. Esasen Roma imparatoru, İmriu'l-Kays'ın öldürülmesini istemiş olsaydı, bunu doğrudan doğruya idam şeklinde yapmasında kendisi için hiçbir engel yoktu. Romalı tarihçilerden Nonos'un da ifade ettiği gibi, şair dönüşü esnasında çiçek hastalığına benzer bir hastalığa yakalanmış ve bu hastalıktan Ankara'da vefat etmiştir.

Şair'in manzum seyahatnamesindeki bazı parçalar da Roma tarihçisini destekler mahiyettedir. Gerçekte İmriu'l-Kays'ın bu manzumesinden hastalığı için iki sebep anlaşılmaktadır. Şair'in *afiyet yerine kanlı yaralar hulul etti. Ne garip mutluktur ki felaketlere dönüştü.Tamâh, bürünmüş olduğu hastalığı bana bulaştırmak için bulunduğu uzak diyardan bana göz dikti."* Anlamındaki şu

وَمِلْتُ فَرُحاً دامِياً بَعدَ صِحَّةٍ ... فيالكَ من نُعمَى تَحُوَّنَ بُؤسا

لَقَد طَمَحَ الطَّمّاحُ من بُعدِ أرضِهِ ... لِيُلبِسَني من دائِهِ ما تَلَبَّسا

beyitlerden, hastalığın bulaşma yoluyla Tamâh'tan geçmiş olduğu anlaşıldığı gibi, şu

تَأَوَّبَنِي دائِي القَدِيمُ فَغَلَّسا ... أحاذِرُ أن يَرتَدَّ دائِي فَأَنكَسا

beytinde ise eski ve müzmin bir hastalığının nüks etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Demek ki İmriu'l-Kays'ın öteden beri mübtela olduğu bir hastalık, yolculuğun sıkıntısı sonucunda yeniden ortaya çıkmış ve bu esnada Tamâh'tan çiçeğe benzer sarı diğer bir hastalık daha almış ve ikisinin birleşmesi ölümüne neden olmuş miladi 560 veya 565 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir.[263]

İmriu'l-Kays vefat ettikten sonra Kinde hanedanından Kays Aylân'a liderlik yapan Ma'da Kerib ile bazı küçük kabilelere liderlik ya-

263 İmriu'l-Kays'ın vefatından önce söylemiş olduğu kasidenin şu beyti de

فَأُبْتُ تَرَنِّي فِي رِحالَةِ جَيْرِ ... عَلى حَرَجٍ كَالقَرِّ تَخفِقُ أَكْفانِي

dönüşünde hastalığı nüks ederek, bir süre *mihaffa* (:devenin üzerine oturmak için konulan yer) ile taşınmış olduğunu gösteriyor. Bu beyitte şair "Beni, Harc denilen deve üzerinde, Câbir et-Tağlibî'nin yaptığı *mihaffa* şeklindeki sedyede kefenlerimin dalgalandığı sıralarda görmeli idin" diyerek, diğer beyitlerini izah etmektedir.

pan bir iki prensten başka kimse kalmamıştı. Atalarının nüfuzlarının kalıntıları ile bir süre daha ayakta kalan bu küçük beylikler, Dummetu'l-Cendel, Bahreyn, Necrân ve Ğemer Zi Kinde de İslâm'ın zuhuruna kadar yaşayabilmişlerdir.[264]

Safa Arapları

Son dönemlerde Kuzey Arabistan'da keşfolunan Ârâmî kitabeler arasında müsned yazısıyla yazılmış kitabeler de bulunmuştur. Güney Arabistan'ın kadim sakinlerine özgü yazı ile yazılan bu kitabelerin keşfî, bir zamanlar, o bölgelerde Main veya Sebelilerin ikamet etmekte olduklarını, veyahut bu dolayların, bir süre, bunların sömürgeleri arasına girdiğine delalet etmektedir. Birbirlerinden az çok farklı olmakla beraber, müsnet yazısının birer özel şekilleri tarzında yazılmış olan bu kitabeler, Havrân civarındaki el-Harâ' ile Vadiu'l-Kura'daki el-Ulâ ve diğer yerlerde bulunmuşlardır. Bu kitabeler, bulundukları yerlere veya ait oldukları sanılan uluslara nispet edilmek suretiyle aşağıdaki gibi üç gruba ayırılmıştır:

1. Safa Araplarının Hattı
2. Lihyanî Hattı
3. Semûdî Hattı

Safa Araplarına ait hat ile yazılan kitabeler, Cebelu Safa'da keşfedildikleri için bu adı almışlardır. Lihyanî hattı ile Semûdî hattı isimleri ise bir kısım kitabelerin bu adlardaki uluslara ait oldukları zan edilerek verilmiştir. Kitabelerin hepsinin de Müsned yazısı ile yazılmış olmakla beraber, birbirlerinden farklılıklar içermeleri, ait oldukları ulusların gelenek ve görenek itibariyle, müstakil milletler olduklarına delalet etmektedir.

264 İmriu'l-Kays da dahil olmak üzere Beni Kinde hükümdarlarının vefat tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Gösterilen tarihler, yaklaşık bir hesaba göre belirlenmişlerdir. Luis Şeyho el-Yesûî'nin telif ettiği *eş-Şuarau'n-Nasraniyye* adlı eserinde yazma bir kitaba dayanarak şöyle demektedir: "İmriu'l-Kays'ın vefat haberi kaysere ulaşınca mermerden heykel yapılarak türbesi üzerine dikilmesini emretmiştir. İmriu'l-Kays'ın heykeli Halife Me'mun zamanına kadar, türbesi üzerinde dikili idi. Hatta Me'mûn Roma diyarına geldiği zaman heykeli bizzat görmüştür. Fakat bu rivayetin gerçeğe yakın olduğunu destekleyecek başka bir vesikaya ulaşılamamıştır.

Sebe harfleriyle, Güney Arabistan'daki Sebe milletlerine ait harfler

Fakat, kitabelerde maalesef bu ulusların tarihi yaşamlarını aydınlatabilecek bilgiler bulunmamaktadır. Yalnız, Safa Arapları hattıyla yazılmış olan kitabeler de aydınlatıcı bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu kitabeler, Havrân'ın doğu tarafında yer alan el-Hara'nın kuzey doğusuna denk gelen Cebelu Safa civarında keşfedilmiş olduklarından ait oldukları ümmete Safa Arapları adı verilmiştir. Safa kitabeleri ilk kez miladi 1857 tarihinde Graham tarafından keşfedilmiştir. Graham, Londra'da yayınlanan coğrafya dergisinde yayınladığı bir makale ile keşfinden ilim alemini haberdar etmiş ve araştırmacıların dikkatini bu coğrafyaya çevirmiştir. Ertesi sene, Almanya'nın Şam konsolosu Oiten, Havrân civarında araştırmalara başlayarak 1860 tarihinde neşrettiği seyahatnamesine Safa Araplarına ait 260 kadar tasvir koymuştur. İki sene sonra da Fochi (?) bu coğrafyayı dolaşarak 400 kadar kitabe bulup yayınlamıştır. Müteakiben birçok Avrupalı Havrân ve Cebelu Safa taraflarını ziyaret ederek araştırmalarda bulunmuşlardır. Bu bağlamda Burton, Drake, Staybel (?) ve Oppenheim isimleri zikredilmeye değer.

Havrân dolaylarında bilimsel araştırmalarda bulunanlardan biri de Dassaud'dur. Dassaud miladi 1899 tarihinde 412; 1901 senesin-

de de 900 tasvir ve kitabe toplamıştır. Daha sonra Strazburg'da Sami dili uzmanlarından Laitmen (?) 1905 tarihinde 1750 tasvir ve kitabe toplayıp yayımlamayı başarmıştır.

İlk zamanlarda keşfedilen kitabeler, bir türlü okunamamışlardı. Fakat, daha sonra Müller, Halivy, Britorius (?) ve Laitmen gibi uzmanların gayretleri sayesinde bu başarılmıştır. Laitmen Almanca neşrettiği eserinde, alfabenin harfleri esas alınarak her şekli belirlemiş, Dassaud da Safavi Araplarının yazısı ile Müsned yazısının Fenike harfleriyle olan ilişkisine dair çok önemli inceleme ve tetkiklerde bulunmuştur.

Safa Araplarına ait kitabeler okunduktan sonra, bunların bir takım vakıfiyeler veya dualardan ibaret oldukları anlaşılmıştır. Kitabelerden, bir vesileyle zikredilmiş olan bazı şahıslar ve mekanlar ile tanrıların isimleri öğrenilebilmiştir. Safa Araplarına ait olan tasvirler, ait olduğu ulusun tarihini aydınlatmaya yaramamışsa da dini yaşamlarını aydınlatmıştır. Okunabilen özel isimler sayesinde de miladın başlangıcında peş peşe gelen bazı kahin ve emirlerin nesepleri çıkarılabilmiştir. Dassaud, bunlardan bir ailenin isim cetvelini düzenleyip yayınlayabilmiştir. Bu ailenin atası Kusay, onun oğlu Rüh ve onun oğlu da Kelb adındadır. Kelb'in Kusay ve Malik adlarında iki oğlu; bunlardan birincisinin Mâlik Âni ikincisinin de Rüh isimlerinde birer oğulları vardı.

Kitabelerde görülen Aştâr, Lât, Zu'ş-Şira, Şems ve sair tanrı isimlerinden, bunların tanrılarından bazılarının Güney, bazılarının da Kuzey tanrıları oldukları anlaşılmaktadır. Şimdiye kadar birçok kitabe keşfedilip neşredilmiş olmasına rağmen, Safa Arapları hakkındaki bilgilerimiz henüz çok eksiktir. Dolayısıyla oryantalistlerin bunlara dair verdikleri bilgiler, bir varsayım mahiyetini geçememektedir. Ancak bütün bu tarihi eser ve tasvirlerin miladın başlangıc döneminde Havrân dolaylarında yaşamış olan bir Arap boyuna ait oldukları muhakkaktır. Muhtemelen ileride yapılacak olan keşifler, bunların tarihlerini az-çok aydınlatacağı gibi Kuzey Arabistan'da şimdiye kadar haberdar olmadığımız başka ulusların yaşamış olduğunu da bize öğretecektir.

Mekke-i Mükerreme Tarihi

Hadarî Adnanîler

Adnanî kabilelerin, Kahtanîlere oranla, bedevî hayatla daha çok içiçe olduklarını söylemiştik. Adnanîlerden sadece Mekkeliler bedevi yaşamdan erken kurtularak hadarî yaşamı benimsemişlerdir.

Arap tarihçileri, Mekke isminin kökeni hususunda muhtelif fikirler ileri sürmektedirler. Ancak, bu ismin Asurî ve Babilî olması ihtimali çok kuvvetli görülmektedir. Gerçekte Babil lehçesine göre *Mekke*, *Beyt* anlamındadır. Beyt de Araplar arasında Ka'be'nin adıdır. Mekke isminin çok eski olması bu anlamlandırmayı güçlendirmektedir. Muhtemelen, Amalika, Irak'tan geçerek Arabistan yarımadasına girdikleri zaman; taştan bir bina ile çölün diğer kısımlarından ayrılan bu yegane mekanı, *Beyt* anlamında Mekke adıyla anmışlardır. Mekke'nin inşa edildiği dönem ve buraya hakim olan kavimlerin belirlenmesi hususun da birçok ihtilafa zemin teşkil etmiştir. Fakat, meşhur rivayetlere göre, Mekke'nin ilk sakinleri Amâlika'dır. Mekke isminin Babil kökenli bir isim olması ihtimali de bu rivayeti desteklemektedir. Arap tarihçileri Mekke Amâlikası'na Benî Azrak adını vermektedirler. Mekke'deki bu Amâlika'ya, Yemen'den gelen Kahtanîlerden Cürhümîler, bunlara da İsmailoğulları halef olmuşlardır. Arap tarihçileri, biri ilk Cürhümiler; diğeri ikinci Cürhümiler olmak üzere iki kavimden bahsetmektedirler. Fakat, Arab-ı Bâide'den olan ilk Cürhümîler hakkında bizi aydınlatacak bilgiler vermemektedirler. Mekke daha sonra Ezd kabilesinden Huzaalılara; müteakiben Kinânelilere ve en sonunda da Kureyşlilere intikal etmiştir. Kadim Yunan tarihçileri, Mekke veya Ka'be'den bahsetmemişlerdir. Yalnız Sicilyalı Toyodor milattan önceki birinci asırda, Nebatîlerden bahsederken, aynen şu satırları yazmaktadır: "Nebatîlerin ülkesinin öte tarafında, Benî Zuveymîn ülkesi bulunur. Burada, bir heykel vardır. Bütün Araplar, buraya çok büyük saygı gösterirler."

Muhtemelen Toyodor, bahsettiği heykel ile o zamanlarda Araplar arasında çok saygın olan ve şeklinden ötürü Ka'be denilen Beytu'l-Haram'ı kasdetmiştir. Şayet böyle ise Benî Zuveymîn'in de Mekke'ye

hakim olan kabilelerden Cürhümîler veya bunların karıştıkları kabilelerden biri olması gerekir.

Hazreti İsmail Mekke dolaylarında Cürhümîleri bulmuş ve onlarla akrabalık kurmuştur. Cürhümîlerle İsmailîler, Huzaalıların istilasına kadar Mekke'de beraber oturmuşlardır. Amr b. Luhay b. Hârise idaresinde Yemen'den Hicaz'a geçen Huzaalılar, Mekke'den Cürhümîleri çıkararak yerlerine ikamet etmişlerdir. Rivayetlere göre; Hicaz topraklarına putperestliği ilk defa sokan Amr b. Luhay'dır. Arap tarihçilerinin kaydettiği bir rivayete göre Amr b. Luhay, Suriye vilayetine bağlı Belka'ya gittiğinde ahalisinin putlara tapındıklarını görmüş, kendisi de hoşuna giden bu putperestliği kabul etmiştir. Dönüşünde yöre sakinlerinin verdiği Hübel, İsaf ve Naile adlarındaki putları Mekke'ye götürerek Ka'be'ye koymuş ve halkı bunlara tapınmağa mecbur etmiştir. Araplar, Cahiliye döneminde tapılan putlarından birçoğunu Amr b. Luhay'a nisbet ederler.[265] Rivayete göre, Huzaalılar, Cürhümîleri Mekke'den yalnız başlarına çıkaramamışlar, Mudar boylarından Kinâne kabilesi ile birleşmişlerdir. Fakat, bu birliktelik uzun süre devam etmemiş, düşmanı sürdükten sonra bunlar da bozuşmuşlardır.

Huzaalılar, Mekke'de bağımsızlıklarını kazandıktan sonra hac mevsiminde Benî Kinâne'ye de Ka'be ile ilgili bazı iş ve hizmetler vermişlerdir. Rivayetlerin üç asır devam ettirdiği Huzaa Hâkimiyeti esnasında Kinâne ve Mudar boyları bölünerek çoğalmış, Mekke Hâkimiyeti sonuç itibariyle Kinâne kabilelerinden Kureyş'e geçmiştir.

Kureyş ifadesi köpek balığı anlamındadır. İbnu'l-Kelbî bu ifadenin, bir şahıs adı olarak kullanılmadığını; bununla daima bir aile zümresinin kastedildiğini ifade etmektedir. İbnu'l-kelbî'nin bu izahı Roberston Smit tarafından bu ismin eski totemizmin kalıntısı olduğu şeklinde ileri sürülen iddiasını destekler gibi görünmektedir.

Kureyş Kabilesi, *Kureyş ez-Zevâhir* ve *Kureyş el-Bitâh* adlarında iki kısma ayrılmışlardı. İlk kısım Mekke'nin dışına yerleşmiş; ikinci grup ise Mekke'nin içinde yurt tutmuşlardı. Benî Beğîd, Benî Teym

265 Amr b. Luhay hakkında şu hadisi rivayet ederler:
رأيت عمرون لحى يجر قصبة في النار

el-Edrem, Benî Muharib ve Benî Hâris Kureyş ez-Zevâhir'i, Kusay b. Kilâb evlatlarıyla Ka'b b. Lüey'in diğer çocukları ise Kureyş el-Bitâh'ı oluşturmaktaydı.

Mekke'de, Kureyşlilerin Hâkimiyeti Kusay b. Kilâb ile başlar. Kusay altıncı atası ile Fihr'e ulaşmaktadır. Arap soy bilginlerine göre, soy zinciri şu şekildedir: Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Ğâlib b. Fihr b. Mâlik ..." Kusay'ın asıl adı Zeyd'dir. Kavminden uzakta büyüdüğü için daha sonra Kusay lakabı ile anılmıştır. Çünkü Kusay henüz çocuk iken babası vefat ettiğinden, annesi Fatıma bnt. Amr b. Sa'd, Suriye topraklarında ikamet eden Rebîa b. Hizâm ile evlenerek çocuğunu da birlikte götürmüştü. Kusay, üvey babasının yanında, Benî Uzre kabilesinin yurdunda büyüdü. Araplar Kusay'ın sergüzeştine dair şöyle bir menkıbe aktarmaktadırlar: "Kudâ'a gençleri, babası kendi kabilelerinden olmayan Kusay'a yabancı olarak bakıyorlardı. Kusay, aşağılayıcı bakışlara tahammül edemeyerek babasının kabilesinin yanına, yani Hicaz topraklarına döndü, Mekke dolaylarında ikamet etmekte olan kabilesine katıldı. Bu esnada Mekke, Benî Huzaa'nın idaresinde bulunuyordu. Ka'be'nin idaresi bu kabilenin lideri olan Huleyl b. Hubşiye'nin elinde bulunuyordu. Kusay, Huleyl'in Habba adındaki kızıyla evlendi." Bu rivayete göre Kusay'ın şöhreti bu evlilikten sonra başlamıştır.

Kusay, Mekke tarihinde, Ka'be menasiki ve teşkilatında gerçekleşen önemli değişikliklerin faili olarak tanınmış, kendisine birçok menkıbe isnad edilmiştir. Bu menkıbeler, o zamanlarda yazılmamış olmakla beraber, efsanevi bir mahiyette değildir. Her biri tarihi bir olay ile ilişkilidir. Bunlar Araplar arasında bir gelenek halinde nesilden nesle aktarılmak suretiyle İslâm dönemine kadar gelmiş ve daha sonra yazılı kayıtlara geçirilmiştir.

Kusay'ın Hubba'dan Abduddâr, Abdu Menâf, Abdu'l-Uzzâ ve Abdu Kusay adlarında dört çocuğu olmuş, kısa sürede servet ve şerefi oldukça artmış, Mekke'de çok büyük bir nüfuz kazanmıştır. Huleyl hasta düştüğü zamanlarda Ka'be'nin anahtarlarını kızı Hubba'ya bırakıyor, bu şekilde merasime Kusay nezaret ediyordu.

Liderlik yeteneğine becerisi ve hırsı da katılan Kusay, Mekke reisliğine yükselmek için Ka'be'nin anahtarlarını elde etmek ve Benî

Huzaa ile Benî Bekr'i Mekke'den çıkarmak gereğini anlamıştı. Huleyl b. Hubşiye'nin vefatı, kendisine bu fırsatı sağladı. Çünkü Huleyl vefat edince Mekke anahtarı Benî Huzaa'dan Ebû Ğubşân'a geçti. Halbuki sarhoş ve dirayetsiz bir adam olan Ebû Ğubşân, Mekke reisliğine hiç de layık değildi. Kendilerini Hz. İsmail'in evlatlarından sayan Kureyşliler, Huzaalılara Mekke liderliğini haksız ve zorla ele geçirenler nazarıyla bakıyor, Mekke yöneticiliğinin kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı. Ebû Ğubşân'ın reisliğinden sonra, bu arzu artmıştı. Kusay, Kureyşlilerin bu halet-i ruhiyelerinden yararlanmayı ihmal etmedi. Benî Huzaa ve Benî Bekr'in rakibi olan Benî Kinâne ile ittifak kurduğu gibi anne bir kardeşi olan Ruzâh b.Rebîa vasıtasıyla da Benî Kudâ'a'nın desteğini sağladı.

Benî Sufa adında bir kabile öteden beri bu Hacılara Arafat'da icaze verme salahiyetini yüklenerek Ka'be'nin ziyaretçilerine oldukça eziyet ediyordu.[266] Kusay bu imtiyazın Kureyş'e ait olduğunu söyleyerek önce Benî Sufa'ya hücum ederek onları mağlup etmiş; sonra Benî Huzaa ve Benî Bekr'e savaş ilan etmiştir. Kanlı bir mücadeleden sonra taraflar sorunun hakeme havale edilmesine razı olmuşlardır. Hakem olarak seçilen Ya'mer b. Avf, Ka'be ve Mekke işlerine Kureyş kabilesinin Huzaa kabilesinden daha öncelikli hak sahibi olduğuna ve Huzaa ile Benî Bekr'in savaş esnasında Kureyş, Kinâne ve Kudâ'a'dan öldürülmüş olanların diyetlerini vermeleri gerektiğine karar vermiştir. Bu karar, Kusay'ın liderliği altında Mekke'yi Kureyşlilere emanet etmiş oluyordu. Kusay, Mekke'den çıkarılan Benî Huzaa ve Benî Bekr'e ait toprakları çöllerde oturmakta olan

266 İcâze, sözlükte birini bir yerden öteye savuşturmak anlamına gelmektedir. Cahiliye döneminde haccıların Arafat'tan hareket etmeleri ve Şeytanı taşlamaya hızlıca gitmelerine verilen izne icâze denilmektedir. Ka'be hususunda yapılan merasimin sonuncusunu teşkil eden bu görev, öteden beri Beni Sufa denilen boya ait idi. Mekke'den Arafat'a giden ziyaretçiler, vakfeyi müteakip Beni Sufa'dan icazet alır ve Şeytan taşlamaya giderlerdi. İcâze, özel bir merasime tabiydi. Şöyleki: Vakfeyi müteakip Beni Sufa'dan biri ayağa kalkarak *Ecizî Sufa*, der arkasından bir başkası ayağa kalkarak *Ecizî Hindef* diye bağırırdı. Bunun üzerine her iki gruba mensup bireyler hareket eder ve arkalarından da diğer haccılar yola çıkarlardı. Beni Sufa'dan bu icâzet alınmadıkça haccılar hareket edemezlerdi.
Arafat ile Şeytan taşlama icâzesi Beni Sufa'nın imtiyazlarından olduğu gibi; Müzdelife icâzesi de Alu Udvân'a ait idi. Beni Sufa, Şeytan taşlama ve Alu Udvân Müzdelife vakfesini ikmal etmedikçe Haccılardan hiçbiri Arafat'a çıkamaz, Müzdelife'ye dönemezdi.

Kureyşlilere dağıttı ve Mekke Şehrini kurarak her boyu bir mahalleye yerleştirdi. Bu şekilde Kureyşliler bedevilikten hadarî hayata geçmiş oluyorlardı. Bu rivayete göre, Ka'be etrafında bu günkü Mekke şehrini ilk kuran Kusay'dır.

Mekke tarihinde büyük bir öneme sahip olan bu olay, miladi dördüncü asrın sonlarında veya beşinci asrın başlarında gerçekleşmiştir. Kusay'dan önce, Araplar Ka'be'nin kutsal hareminin civarında bina yapmaya cesaret edememişlerdir. Gündüzleri Ka'be'yi ziyaret eder, akşam yaklaşır yaklaşmaz, büyük bir saygı ile çekilirlerdi. Kusay, harem topraklarına hakim olunca, orada daimi bir ikametgâh kurmaya karar verdi. Fakat, Araplar, Harem-i Şerif'e saygısızlıktan korkarak vadiyi örten ağaçları kesmeye cesaret edemiyorlardı. Kusay örnek olmak üzere; ilk önce kendisi ağaçları keserek bir mesken kurdu. Müteakiben Mekke Şehri kuruldu.

Kureyş'in birlik, beraberlik ve hâkimiyetini sağlayan Kusay, bu tarihten itibaren, *mucemmi'* (toplayan) adıyla anılmaya başlanmıştır.[267] Kusay Kureyşlileri ilk defa, bir bayrak altında toplamış ve Mekke'de bir hükümet kurmuştur. Bu hükümetin hem maddi ve hem de manevî bir mahiyeti vardı. Her iki liderlik de Kusay'da bulunuyordu. Kusay, hem hükümet işlerine, hem de dini merasimlere liderlik yapıyordu, Ka'be'nin yakınında hükümet konağı olarak inşa ettirdiği Kasr, maddi hükümetin de merkezi idi. Kapısı Ka'be'ye bakan bu kasrda hükümet işlerine ait meselelerin müzakeresine ayrı yer tahsis edilmiş ve bu münasebetle oraya Daru'n-Nedve adı verilmişti. Kusay, istediği zaman kabile şeyhlerini burada toplar, önemli meseleleri onlarla istişare ederdi.

Kusay, belli günlerde hacılara tavaf ve diğer merasimi icra ettirmek suretiyle dini riyaseti de ifa ediyordu. Bu sayede de, Mekke'nin dışındaki kabileler arasında da büyük bir nüfuz ve saygı kazanmıştı. Özellikle *Haram Ayları* belirleme selahiyeti ona çok büyük bir nüfuz sağlıyordu. Çünkü haram ayların belirlenmesi, Arap Yarımadasında savaş, barış ve özellikle de hac zamanının tayini demekti. Araplar kameri ayları takip ettiklerinden güneş yılı mevsimleriyle

267 Bir Arap şairi Kusay'ın başarısını şu şekilde övmektedir:
فمن لمبلغ كان يدعى مجمعاً ... به جمع الله القبائل من فهر

doğal olarak farklılıkları meydana geliyordu. Bunların arasını telif edip haram ayları belirlemek en önemli mesele idi.[268]

Kusay, manevi nüfuzunu genişletmek ve güçlendirmek için, Kureyş Kabilesi arasında kamu hizmetlerinden sayılan *Hicâbe, Sikaye, Rifade, Nedve* ve *Liva* görevlerini de kendisinde toplamıştı. Kusay'ın teşkilatından önce Kabe'yi yönetenler için üç çeşit görev ve haklar tanınıyor idi. Rivayetler bu görevleri İsmaililerden daha eski zamanlara yani Cürhümiler dönemine kadar çıkarmaktadır.

Bu üç görevden ilkine *İcâze*, ikincisine *İfâde* ve üçüncüsüne de *Nesiy* denilmekteydi. İcâze: hacıları Arafat'tan Şeytan taşlamak için Mina'ya götürme görevidir. Kusay döneminde bu görev Benî Sufa'nın elinde bulunuyordu.

İfâde: Kurban'ın kesildiği günün sabahında hacıların, Müzdelife'den Mina'ya sevk edilmesi görevi demektir. Bu görev de Kusay zamanında Benî Udvân kabilesinin elinde bulunuyordu.

Nesiy: Haccın ifasına mahsus olan haram ayların zamanının belirlenmesi demektir. Cahiliye döneminde Arapların hesapları Kameri seneye (ay takvimi) göre düzenlenmiş olduğundan, aylar hilalin görülmesiyle belirleniyordu. Halbuki bu hesapla, hac mevsimi bazen kış ortasına, bazen yazın en sıcak zamanlarına tesadüf ediyordu. Bu mevsimlerde ise doğal olarak Araplar, Mekke'ye ziyarete gelmez, bunun sonucunda da ticaret dururdu. Bu duruma meydan vermemek için her üç senede bir defa her kabileden bir adam alınarak bir milli meclis kurulur ve o senenin aylarına bir ay ilave olunarak hac mevsimi yani haram ayların zamanı daima mahsulün yetiştiği mevsime atılırdı. Bu şekilde kameri yıllar, güneş takvimine göre hesap edilmiş olurdu. Nesiy uygulamasını icra etmek miras yoluyla el-Kalammis ailesine ait bulunuyordu. Bu sayede Kalammis ailesi Araplar arasında, hesaplamayı yapabilen ve münecimlik-

268 Haram ayları: Recep, Zi'l-Kaade, Zi'l-Hicce ve Muharrem aylarıdır. Bu aylarda savaş ve silahlı mücadele yasaktı. Haram aylarda Ukkâz Panayırı kurulur, her kes alış-verişle meşgul olur, şairler parlak manzumeleriyle toplumu şenlendirirlerdi. Kameri aylara göre, hac mevsimi, her sene aynı mevsime denk gelmez, bazen kışın soğuk günlerine, bazen de yazın sıcak zamanlarına tesadüf ederdi. Bu mevsimlerde Araplar Mekke'ye gidip gelmezlerdi. Doğal olarak Ukkâz Panayırı da kurulmazdı. Bunun için hac mevsimi serin ve meyveli bir zamana tesadüf ettirmek zaruri görülmüştü.

le uğraşan bir kahinler sınıfı teşkil etmiş oluyordu. Muhtemelen, Nesiyy'in menşei Keldani kahinlerinin astronomiye ait faaliyetleri olmuştur.

Kur'an-ı Kerim, putperestlik döneminin bir kötülüğü olarak saydığı Nesiyy uygulamasını ortadan kaldırmış, cahiliye döneminin Kameri-Güneş (takvimi) ayları yerine, mutlak bir şekilde kameri ayları ikame etmiştir. Bu tarihten beri, hac mevsimi, her otuz senede bir, tekrar başlamak üzere, senenin bütün mevsimine tesadüf etmektedir.[269]

Kusay, Mekke'ye hakim olarak, kamu hizmetleri denilen görevleri elde etmek suretiyle, kutsal topraklarda kendisi ve ailesi için gerçek bir üstünlük ve nüfuz sağlamış oluyordu. Mekke bölgesi bitki yetişmeyen bir vadi olduğundan, sakinleri geçimlerini sağlama hususunda Ka'be'ye borçlu bulunuyorlardı. Arapların Ka'be ziyaretine verdikleri önem, Mekke bölgesini bir ticaret merkezi haline getirmiştir. Mekke sakinleri de geçimlerini bu ticaret sayesinde sağlıyorlardı. Bu nedenden dolayı, Mekke civarında ikamet etmekte olan kabileler, öteden beri Ka'be'ye karşı olağanüstü saygı gösteriyorlardı.

Kusay, Ka'be ile Kureyş kabilesinin geçimi arasındaki olağanüstü irtibatı göz önüne alarak kamu hizmetlerini tanzim etmiş ve hacıların menasike gelip gitmelerini kolaylaştırma esaslarını hazırlamaya çok büyük önem vermiştir. *Sikaye* ve *Rifade* görevlerini kurarak Ka'be'ye gelen ziyaretçilere tatlı su ve yiyecek dağıtmaya mahsus özel yerler inşa ettirmiş, Mekke'nin etrafında "savaşmanın yasak olduğu" yasasını koymuştur.

Hicâbe veya *Sidâne* denilen hizmet, Ka'be'ye bakma ve anahtarını koruma görevi idi. Kusay hicabe yani perdedarlık vazifesini ele geçirmekle Ka'be'yi açıp kapatma ve hacıları ziyaret ettirme selahiyetini kendisine ve ailesine özel bir imtiyaz haline getirmiş oluyordu.

Sikaye, Mekkelilere ve hac mevsiminde ziyaretçilere, su sağlama ve dağıtma göreviydi. Kusay, Hira dağı vadilerinden birindeki Kur

269 Kur'an'ı kerimde bu adet şu ayetle kötülenmekte ve kaldırılmaktadır:
(انما النسيء زيادة فى الكفر يضل به الذين كفروا يحلونه عاماً ويحرمونه عاماً ليواطئوا عدة ما حرم الله فيحلوا ما حرم الله زين لهم سوء اعمالهم والله لا يهدى القوم الكافرين)

Adem denilen kuyunun tatlı suyunu develerle Mekke'ye getirip Ka'be yanındaki deri havuzlara doldurtur hacılara dağıttırırdı.

Rifâde: hac mevsiminde ziyaretçilerin fakirlerine yiyecek dağıtmak demektir. Herkesin beğenip güzel bulduğu bu hizmet Kusay tarafından ihdas edilmiştir. Kusay, Mekke zenginler tarafından verilen yardımları toplayarak fakirlerin iaşesi için harcanıştır.

Nedve: Danışma demektir. Bu hizmet Daru'n-Nedve'de toplantı yapma görevi idi. Burada Kuryş'e ait kamu işleri müzakere edilir ve bir karara bağlanırdı. Kusay, Daru'n-Nedve'yi açıp kapatma yetkisini eline almıştı. Kureyş gençlerinin nikahı Daru'n-Nedve'de kıyılır, buluğ çağına ulaşan kızlara burada gömlek giydirilirdi.

Liva: Savaş zamanında Kureyş bayraktarlığını ifa etme, barış zamanında sancağı koruma görevi idi. Buna *Ukâb* da denilirdi. Kusay, bir yere asker sevkedeceği zaman, Kureyş sancağını bir yere diker ve savaşçılar o bayrağın etrafında toplanırlardı.

Kiyâde: Kafileye liderlik görevi idi. *Sahibu Kiyâde,* gerek ticarî ve gerekse askeri seferlerde kafilenin önünde yürürdü.

Kusay, Kureyş boyları arasında çekememezliğe meydan vermemek ve her kabileyi memnun etmek için yukarıda saydığımız görevlerin dışında da birçok merasim ve vazife ihdas etmiştir. Bunlardan bazıları o kadar da önemli değildir. Fakat bunlarla Ka'be'nin değeri yükseltilip yüceltiliyor, boylar arasında çekememezlik kaldırılmış oluyordu. Ka'be'ye ne kadar önem verilirse ziyaretçiler de o derece artar ve bu şekilde Kuryş'in yararlanması da o oranda yükselirdi. Hacılar gece vakti Arafattan hareket ettikleri zaman, Müzdelife'de ateş yakılması adeti de Kusay tafından ihdas edilmiştir. Bu hak çocukları ve torunlarına intikal etmiştir.

Kureyş senatosu Daru'n-Nedve'de toplanıyordu. Kırk yaşına girmiş olan her bir Kureyşli bu meclise dâhil olabiliyor ve müzakereye katılıyordu. Bu mecliste genel meseleler tartışılıyor, kabileler arasında meydana gelen ihtilaflar, silaha başvurulmaksızın, çözülüyordu. Ukâb denilen Kureyş sancağı da Daru'n-Nedve'de korunuyordu. Daru'n-Nedve'nin kurulması o döneme kadar yalnız kutsal bir mekan olan Mekke'yi, büyük bir şehir haline getirmiş oluyordu. Bu itibarla,

Kusay'a Mekke'nin gerçek kurucusu nazarıyla bakılabilir. Kusay, Mekke'de *Acûl* adında bir kuyu kazdırmıştır. Kureyş tarafından Mekke'de kazılan ilk kuyu, budur. Mekke'nin kurucusu, ilerlemiş bir yaşta vefat ederek *el-Hacûn*'da defnedildi (480 m.). Mezarı bir süre sonra, Mekkeliler ve ziyaretçiler için ziyaretgâh olmuştur.

Kusay, daha hayatta iken *Hicâbe, Sikâye, Nedve, Livâ ve Rifâde* gibi Kureyş ve Ka'be'ye ait kamu hizmetlerinin ifasını büyük oğlu Abduddâr'a bırakmıştı. Vefatından sonra, Abduddar bu görevleri yerine getirmeyi sürdürdü. Fakat Kusay'ın dört oğlu arasında en nüfuzlusu Abdumenâf idi. Kureyş'in reisliği doğal olarak kendisine geçti. Abduddâr'da yalnız dini liderlik kaldı. Dolayısıyla [kardeşler arasındaki] bu ahenk uzun süre devam etmedi. Abduddâr ve Abdumenaf'ın vefatından sonra iki aile arasında liderlik mücadelesi baş gösterdi.

Abdumenâf'ın Abduşşems, Hâşim, Muttalib ve Nevfel adında dört oğlu vardı. Her biri, servet ve nüfuzca Kureyş Kabilesi arasında çok saygın bir konumda bulunuyorlardı. Halbuki Abduddâroğullarının Araplar arasında nüfuzları bunların derecesinde değildi. İlk grup daha şerefli ve daha nüfuzlu oldukları iddiasıyla, Abduddâroğullarının elinde bulunan görevleri almak istiyorlardı. Bu durum, Kureyş'in ikiye bölünmesine neden olmuştur.

O esnada Kureyş, aşağıdaki gibi on iki boydan oluşmaktaydı

1. Hâris b. Fihroğulları
2. Muhâriboğulları
3. Âmir b. Lüeyoğulları
4. Adiy b. Ka'boğulları
5. Sehm b. Amroğulları
6. Cumah b. Amroğulları
7. Teym b. Murreoğulları
8. Mahzûm b. Yakazaoğulları
9. Zühre b. Kilâboğulları
10. Esed b. Abduluzzaoğulları
11. Abduddâroğulları
12. Abdumenâfoğulları

Bunlardan Esedoğulları, Zühreoğulları, Teymoğulları ve Hârisoğulları Abdumenâfoğullarının tarafını tuttular. Kamu işlerinin Abdumenâf oğullarına intikalini sağlamak için bunlarla ittifak kurdular. Abdumenâf kadınları, ittifakı kutsamak için, misk ile dolu bir kabı getirerek Ka'be'nin yanına koydular. Müttefik boyların mensupları, birer birer ellerini bu kabın içerisine sokarak Hacer el-Esved'i mesetmişler ve davalarından vazgeçmeyeceklerine dair yemin etmişlerdir. Bu merasim münasebetiyle Abdumenâfoğulları taraftarlarına *el-Mutayyebûn* adı verilmiştir.

Bunların yukarıdaki ittifakına karşı Mahzûmoğulları, Sehmoğulları, Cumahoğulları da, Abduddâroğullarının haklarını korumaya yemin ederek onlarla birleşmişlerdir. Kanla dolu bir çanakla aynı merasimi ifa etmiş ve yeminlerinden vazgeçmeyeceklerine ahdetmişlerdir. Bunlara da *Ahlâf* adı verilmiştir.

Kureyş boylarından, Âmir b. Lüey ile Muhârib b. Fihroğulları bu çekişme esnasında tarafsız kalmışlardır. Durum, kanlı bir iç mücadele tehdidi altında bulunuyordu. Her iki taraf uzun ve kanlı bir savaşa hazırlanmıştı. Fakat uzun müzakerelerden sonra, kamu hizmetlerine ait görevlerin iki aile arasında paylaştırılması suretiyle sorun barış yoluyla halledildi. *Hicâbe, Livâ ve Nedve,* Abduddâroğullarına bırakıldı; *Sikâye ve Rifâde* görevleri de Abdumenâfoğullarına verildi. Bu esnada Abduddâroğullarının liderliğinde Âmir; Abdumenâfoğullarının liderliğinde Abduşşes bulunuyordu. Her iki taraf İslâmiyetin zuhuruna kadar bu ittifağa riayet etmişlerdir.

Abdumenâfoğullarına verilen *sikâye* ve *rifâde* görevleri, hacılara su sağlamak ve fakir hacıların iaşesini temin etmek gibi servet ve zenginliğe bağlı bulunuyordu. Abduşşems fakir olduğundan bu hizmetlerin ifasını, ticaretle meşgul olan küçük kardeşi Hâşim b. Abdumenâf'a bıraktı.

Haşim'in asıl ismi Amr idi. Bir kıtlık esnasında tirit yaptırarak herkese yedirdiği için kendisine Hâşim lakabı verilmiştir. Rivayete göre Suriye'ye giderken ticaret için oraya gidecek olan Kureyş kervanlarının himaye edilmesine dair Gassanilerle bir antlaşma imzalamış, Mekke'de ticarî hayatın gelişmesini garanti altına almıştır. Kardeşi Nevfel de Sasanilerden Mekke kafilelerinin serbestçe Irak'a

gidip gelmesine dair izin alınış, Abduşşems ise Habeş hükümdarı Necaşi (Negus) ile bir anlaşma imzalamıştır.

Araplar, haremde ikamet edenlere ötedenberi ve özellikle Kusay'dan sonra çok fazla saygı gösterdiklerinden, Kureyş kafileleri hiçbir tecavüze uğramaksızın ticaret yapıyorlardı. Bu sayede her sene Mekke'den kışın Yemen'e, yazın da Suriye'ye iki büyük ticaret kafilesi gidip geliyordu.

Rivayetler, Benî Haşim ile Benî Ümeyye arasında daha sonra ortaya çıkan *münâfere* ve *çekişmeyi*, Haşim ile kardeşi Abduşşems zamanına kadar çıkan bir menkıbeye bağlarlar. Bu menkıbeye göre Haşim ile kardeşi Abduşşems ikiz olup birer parmakları bitişik olarak doğmuşlardı. Doğumdan sonra, bunları birbirlerinden ayırırken, parmaklarından kan akmış ve Araplar bunu, ikisinin evlatları arasında kan dökületeceğine işaret saymışlardı. Daha sonraki tarihi hadiseler, Arapların bu olaya uğursuzluk nazarıyla bakmalarında haklı olduklarını göstermektedir. Önceleri Abduddâr ve Abdumenâfoğulları arasında meydana gelen kötü rekabet, bu defa da Abdumenâfoğulları arasında ortaya çıktı.

Abduşşems'in oğlu Ümeyye, ticaretle oldukça fazla servet kazanarak Araplar arasında meşhur olan tamahkâr bir genş olduğundan, liderliğin amcasına geçmesine bir türlü razı olmuyor, ortalığı karıştırıp duruyordu. İddiasını hasep ve şerefce, hangisinin tercihe şayan olduğuna karar vermek üzere bir hakem tayinini talep etmeye kadar vardırdı. Haşim bunu uygun görmedi. Ancak, anne bir kardeş, iki aile ve ilgili bütün Kureyş boyları arasında bir mücadelenin başlamasına meydan vermemek için, iddiayı kaybeden tarafın münafereden sonra elli deve vermesi ve on sene süreyle vatanından uzaklaşması koşuluyla kabul etti. Böylece meselenin hekeme havalesine karar verildi. Mekke'ye iki merhale mesafede bulunan Usfân'da yaşayan kahin Huzaî, hakem olarak tayin edildi. Ümeyye'nin aleyhine çıkan karar, liderliğin Haşimoğullarında karar kılması ile sonuçlandı.[270]

270 Araplar bu olayı şu şekilde nakletmektedirler: Kureyş münafereye karar verince, Usfân'daki Kahin Huzaî'nin yanına gittiler. Henüz amaçlarını söylemeden kâhin

(القمر الباهر والكوكب الزاهر و الغمام الماطر وما بالطوس طائر وما اهتدى بعلم مسافر
من منحدر وغائر لقد سبق هاشم امية الى المآثر اول مد وآخر واجوهم بمالك حور)

sözleriyle Haşim'in mazi ve atide Ümeyye'ye üstünlüğünü beyan etti. Münaferenin şartlarına uygun olarak Ümeyye'den elli deve alınarak fakirlere yedirildi. Kendisi de

Hâşim, her sene ticaret amacıyla Suriye'ye gidip geliyordu. Son seyahatinde Yesrib'e uğramıştı. Orada Benî Neccâr kabilesinin Benî Adiyy boyundan Amr b. Lebîd el-Hazrecî'nin kızı Selma ile -kız Medine'de kalmak şartıyla- evlendi. O zamanlar Arabistan'da mute nikahı yöntemi ile de evlenilebildiğine göre muhtemelen Hâşim de Selma'yı mute nikahı ile almıştı. Hâşim bu seyahatinden geri dönemedi. Henüz yirmi beş yaşında iken Gazze'de vefat ederek oraya defnedildi. Hâşim'in Yesrib'de evlendiği Selma'dan bir erkek çocuğu doğmuş, doğumu esnasında başında yer yer beyaz tüyler bulunduğundan, kendisine *Şeybetu'l-Hamd* adı verilmiştir. Daha sonra Abdulmuttalip adıyla Kureyş liderliğine yükselen kişi, işte bu Şeybe'dir. Şeybe, Medine'de büyüdü. Fakat, babasının kim olduğunu biliyor, Medine çocuklarıyla oynarken "Ben Hâşim'in, ben Bahta vadisinin efendisinin oğluyum" şeklinde övünüyordu. Şeybe, yedi veya sekiz yaşlarında bulunduğu esnalarda idi ki, Kureyş kabilesine mensup Hâris b. Abdulmenâfoğullarından biri Yesrib'e gitmişti. Bir gün tesadüfen sokakta oynarken Şeybe'ye denk geldi. Daima tekrar ettiği sözleri duydu. Mekke'ye dönüşünde Kureyş reisliği yapan kardeşi Muttalib'e olanları anlattı. Muttalib, Yesrib'e giderek kardeşinin oğlunu Mekke'ye getirdi. Mekke'ye girerken kendisine bu kimdir? diye soranlara şaka yoluyla kölem diye cevap verdiğinden Mekkelilerce adı Abdulmuttalib kaldı.

Cl.Huart, Abdulmuttalib hakkında garip bir iddia ileri sürmektedir. Güya, Abdulmuttalib, Hâşim'in oğlu değil, aksine kardeşi Muttalib'in gerçekten kölesi imiş. Buna da ismi delalet ediyormuş. Hazreti Muhammed'in büyük babasını, meçhul bir nesepten göstermek gibi bir kin ve nefrete dayanan bu iddiayı Abdulmuttalib'in Kureyş kabilesinin liderliğine yükselmesi, temelinden çürütmektedir. Çünkü nesep ve şerefe o derece önem veren, hatta bir babanın iki oğlundan birini diğerine nisbetle daha şerefli sayan Kureyşlilerin, nesebi meçhul bir kölenin reisliğini kabul etmeyecekleri şüphesizdir. Bu iddianın çürüklüğünü Cl.Huart'ın kendisi de itiraf etmektedir. Ancak, oldukça iyi bildiğimiz duygulara yenilerek hiçbir şekilde kabul edil-

on sene vatanını terk ederek Şam'a gitti. Araplar, bu olayı, Benî Haşim ile Benî Ümeyye arasında baş gösteren ve uzun zaman devam eden mücadelenin hatta birçok kanlı olayın başlangıcı sayınaktadırlar.

mesi mümkün olmayan bir ihtimali ileri sürmekten kendini alamamıştır.

Eski Arap tarihçilerinin tamamının açıkladıkları gibi, Mekke'ye geldiği günden itibaren Kureyş Kabilesi içerisinde çok fazla saygıya mazhar olan Abdulmuttalib, amcasının vefatından sonra Mekke liderliğine yükselmiş, Kureyş'in tüm boyları, onun liderliğini itirazsız kabul etmişlerdir.

Abdulmuttalib'in en önemli hizmeti, Zemzem kuyusunu keşfetmesidir. Bu kuyu, Kureyşlilerin *İsâf* ve *Nâile* adlarındaki putlarının (dikili bulundukları tepelerin) arasındaki mezbaha kazılarak bulunmuştur. Mezbaha kazıldığı zaman, iki geyik heykeli ile birçok da silah bulunmuştur. Eski Cürhümilerden kalmış oldukları sanılan bu eşyanın kime ait olacağını belirlemek için kura çekilmiştir. Geyik heykelleri Ka'be'ye, diğer eşya ise Abdulmuttalib'e kalmıştır. Geyik heykelleri Ka'be kapısına çivilenmiştir.

Zemzem Kuyu'sunun keşfi, Abdulmuttalib'in Araplar arasında, şan ve şöhretini çok fazla artırmıştır. Susuzluktan muzdarip olan Mekke halkı ve özellikle Ka'be ziyaretçileri artık bol bol su bulabiliyor, Abdulmuttalib'in çektiği ziyafetlerden faydalanıyorlardı. Mekke'nin huzur ve sukunu bir ara Fil Vakıası denilen hadise ile zedelenmiş oldu. Yemen'i istila eden Habeşliler; Ka'be'yi tahrip etme amacıyla; Hicaz üzerine yürüdükleri esnada, Kureyş reisliğinde Abdulmuttalib bulunuyordu.

Bu hengâmede Abdulmuttalib'in gösterdiği dirayet ve metanete dair birçok menkıbe kaydedilmiştir. Ebrehe, kendisine gönderdiği bir elçi vasıtasıyla, "ben sizinle savaşmak için değil Ka'be'yi yıkmak için geldim" şeklinde teminat verdiği halde, Mekkelilerin sürülerini tamamen yağmalamıştı. Abdulmuttalib, doğruca Ebrehe'nin yanına gitmiş, "Ben Ka'be'nin tahrip edilmemesini rica etmek için değil develerimi istemek için geldim. Ka'be'nin sahibi de onu korur." şeklindeki tarihi sözlerini söyleyerek, develerini geri alıp Mekke'ye döndü; Mekke sakinlerini alarak dağlara çekildi. Daha önce izah edildiği gibi Habeşlilerin bu seferi, büyük bir talihsizlikle sonuçlandı. Hiçbir şeye muvaffak olamayan Ebrehe, ordusunun büyük bir kısmının yok oluşunu görerek kaçmağa mecbur oldu.

Fil Vakası'ndan sonra nüfuz ve şöhreti artan Abdulmuttalib'in on ikisi erkek ve altısı kız olmak üzere on sekiz çocuğu olmuştu. Erkekler: el-Hâris, Abbâs, Dirâr, Hamza, Hucl, Mukavvim, Abdullah, Ebû Talip, Zübeyr, Abdulka'be, Ebû Leheb, Kusem, kadınlar ise, Safiye, Ümmü Hakîm el-Bayda', Âtike, Umeyme, Ervâ ve Berre'dir.

Zemzem kuyusunun keşfi esnasında bunlardan yalnız el-Hâris doğmuştu. Annesi de Semra' bnt. Cündeb idi. Abdulmuttalib çocuklarından en fazla Abdullah'ı seviyordu. Abdullah, Benî Mahzûm'dan Fatıma bnt. Amr'dan dünyaya gelmişti. Asıl adı Abdumenâf olan Ebû Talip de Fatıma'dan doğmuştu. Abbâs ile Dirâr'ın anneleri ise Nuteyla bnt. Cenâb idi. Hamza, Hucl ve Makûm ile Safiye de Hâle bnt. Uheyb b. Abdumenâf b. Zühre'den doğmuşlardı. Ebû Leheb –ki asıl adı Abduluzza'dır- Benî Huzaa'dan Lubnâ bnt. Hâcer'den dünyaya gelmişti.

Abdullah, İran hükümdarı Enuşirvân'ın iktidarının yirmidördüncü senesinde doğmuştu. Tarihçi Cl.Huard, putperet Araplar arasında ikinci kısmı Allah olan bir isme ilk defa Abdulmuttalib'in çocukları arasında tesadüf edildiğini iddia etmektedir. Halbuki *Allah* lafzı Safa Araplarına ait kitabelerde görüldüğü gibi miladi üçüncü asrın ilk yarısında Tedmur'a egemen olan Uzeyne ile Zenûbiyâ'nın çocuklarından birinin *Teymullah* adında olduğu da tarihen bilinmektedir. *Teym* lafzı *Abd* anlamında olduğundan, *Teymullah*, Abdullah anlamına gelmektedir.

Huard, Abdullah isminin müşrik Araplar arasında ortaya çıkışını, Abdulmuttalib'in Yahudilerin yoğun olarak bulundukları Yesrib'de büyümüş olmasına bağlamaktadır. Aynı tarihçi, Mekke'de Ramazan ayında Hira Dağı'nda inzivaya çekilmesi ve yine bu kutsal ayda fakirlere yiyecek dağıtılması geleneğinin de Abdulmuttalib ile başladığını iddia etmektedir. Böylece Medine'de büyüyen Abdulmuttalib'in burada bulunan Hıristiyanlığın ruhbanlığının etkisinde kalmış olduğunu anlatmak istemektedir. Halbuki haram aylarda fakirlere yemek yedirmek, Kureyşliler arasında ötedenberi meri bir adet olduğu gibi, inziva ile Hıristiyanlık arasında da hiçbir ilişki bulunmamaktadır.

Araplar arasında uygulanmakta olan geleneğe göre Abdulmuttalib Kureyşlilerin itiraz ve karşı koymalarına rağmen Zemzem Ku-

yu'sunu kazmaya kalkıştığı zaman amcasının oğlu ve liderlikte rakibi olan Adiyy b. Nevfel b. Abdumenâf kendisini "uzun süre Kureyş boylarına liderlik yaparım ümidinde bulunursan aldanıyorsun. Senin Hâris'ten başka çocuğun yoktur. Halbuki bizim çoluk çocuğumuz pek çoktur. Dolayısıyla reislik şüphesiz bir gün bize geçecektir." sözleriyle tehtide kalkışmıştı. Abdulmuttalib de "Benî çocuklarımın azlığıyla korkutmak mı istiyorsun? Temenni ederim ki on oğlum olur ve ben de birini kurban ederim." şeklinde karşılık vermiştir.

Abdulmuttalib, on oğlu da büyüdükten sonra bir gün bu adağını hatırlayarak yerine getirmeye karar verdi. Oğullarını alarak Ka'be'ye götürdü. İsimlerini fal oklarına ayrı ayrı yazdırdı. Araplar arasında mutad olan usule uygun olarak Hubel adındaki putun önünde kura çektirdi. Kura Abdullah'a isabet etti. Halbuki Abdulmuttalib temiz ahlakı, ali cenaplığı, dürüstlüğü ve yumuşaklığı ile öne çıkan Abdullah'ı çok fazla sevdiğinden feda etmeğe bir türlü kıyamıyordu. Kureyşliler de böyle bir geleneğin oluşmasından korktukları için böylesi bir duruma karşı bir çare olmak üzere Hayber'de ikamet etmekte olan büyük kahine Katiye Secâh adındaki kadına başvurmaya karar verdiler. O esnada Hayber'de, Yahudiler oturdukları için bu falcı kadının da İsrailoğullarından olması muhtemeldir. Secâh'a müracaat eden Kureyşlilerden, Mekke'de bir adamın diyetinin on deve olduğunu öğrendi. Bunun üzerine kadehlerden[271] birinin üzerine Abdullah'ın diğerinin üzerine ise on devenin yazılmasını ve kuraya develer çıkıncaya kadar, her defa on deve artırmak suretiyle devam edilmesini tavsiye etti.

Dokuz defa Abdullah'a isabet eden kura, onuncu defada develere isabet etti. Bunun üzerine Abdulmuttalib, yüz deveyi kurban etti ve bütün Kureyş boylarına ziyafet verdi. Bu şekilde Abdullah da bir faciadan kurtulmuş oldu.

Abdullah'ın evliliği bu hadiseden sonra olmuş, Benû Zühre Kabilesi'nin lideri Vehb'in muhterem kızı Âmine ile evlenmiştir. İnsanlık tarihine yeni bir dönem açmış olan Hazreti Muhammed (sav), bu tamamlanmış olan evliliğin gerçekleşmesinin bir mahsulüdür. Fa-

271 Kadeh: demirsiz ve yeleksiz ok demektir. Cahiliye döneminde Araplar bu çeşit oklarla kumar oynar ve fal bakarlardı.

kat, bu nezih yuvanın saadeti uzun süre devam edememiştir. Abdullah ticaret amacıyla Şam'a (Suriye'ye) gitmiş, dönüşünde Yesrib'de hastalanarak vefat etmiş olduğundan Hazreti Muhammed (sav) b. Abdullah henüz annesinin karnında iken yetim kalmıştır. Cenâb-ı Abdullah vefatı esnasında otuz üç yaşında bulunuyordu.

Yesrib Tarihi

Yesrib İslâm öncesi dönemde Hicaz bölgesinde hadarilere barınak olan ikinci büyük şehir idi. Başlangıcı ve kurulduğu tarih bilinmezlik karanlığının altında kalan Yesrib'in ilk sakinleri, Arap rivayetlerine göre Amelika'dır. Bu rivayetlere göre; şehre verilen Yesrib ismi de bunların lideri olan Yesrib b. Ubeyl'in adından alınmıştır.[272] Araplara göre, Amelika'dan Benî Vehb veya Benî Lef denilen Benî Sa'd b. Hufân ve Benî Matravîl adındaki kabileler ilk defa burada yurt tutmuş ve Yesrib beldesini kurmuşlardır. Daha sonra Filistin'de saldırıya uğrayan Yahudilerden bazı kabileler Hicaz'a sığınarak Yesrib ve Hayber... gibi şehirlere yerleşmişlerdir. Arap tarihçileri, Yahudilerin Yesrib dolaylarına gelişlerini Hazreti Musa dönemine kadar çıkaran bir menkıbe aktarırlar.[273] Fakat, bu menkıbeye bir tarihi değer atfetmek için hiçbir neden bulunmamaktadır. Aksine, Yahudilerin Nabukudnatsar (Buhtunasr) döneminden itibaren maruz kaldıkları sürgün ve saldırılardan kaçarak Kuzey Hicaz bölgesine sığınmış olmaları gerçeğe daha yakındır.[274]

272 Cevad Ali'nin de ifade ettiği gibi Yesrib, hicaz bölgesinde milattan önceden beri var olan şehirlerinden biri olarak bilinmektedir. Ancak kurulduğu dönemi tespit etmek mümkün değildir. Main kitabelerinde kendisinden Jathripa şeklinde bahsedilmekte olan bu kent için Batlamyus ve Strabon tarafından verilen bilgileri esas aldığımızda, bilinenin aksine, İslam öncesi dönemde *Medînta* adı da kullanılmıştır [bkz. Cevad Ali, Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm, Bağdat. ?. IV, 181] Bu İsim Hz. Peygamber'in gelişi ile *Medînetu Resul* şekline dönüşmüş olmalıdır. Yesrib ifadesine gelince; Semhudi bu ifadenin, buraya ilk olarak yerleşen, Nuh (as)'ın torunlarından Yesrib b. Kayine b. Mehlayil b. İrem b. Ubeyl b. Evs b. İrem b. Sâm b. Nuh'tan alındığını söylüyorsa da [bkz. Nureddin Ali b. Ahmed el-Mısri el-Semhudi (ö. 911 h.), *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*. I-IV, (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut, 1984. I, 156] bunu da ispatlamak oldukça zor gibi görünmektedir. (sad)

273 Bkz. Yakut el-Hamevi, IV, IX, 460; İsfahani, el-Eğani, XIX, 94.

274 Kaynaklarımızda İsrailoğulları'nın Yesrib'e gelişi ile ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Günaltay hocanın da yukarıda ifade ettiği gibi bazı kaynaklar; Hz. Musa'nın, İsrailoğullarından bir grup ile Mekke'yi ziyarete giderken Yesrib'e uğradığını, son peygamberin buraya geleceğini İsrailoğullarına bildirince bunların bazısının son peygamberin ümmeti olabileceklerini düşünerek burada kaldıklarını iddia etmektedirler. [bkz.Yakût, V, 84. Alusi, I, 189. Semhudi, *Vefâ*, I, 157, Cevad Ali, IV, 182.] Bazı

[Yörenin sakinlerine göre daha] Medeni olan Yahudiler, Yesrib'e yerleştikten sonra Kuzey Arabistan ticaretini ellerine almış, Yesrib'i genişleterek bir sömürge kurmuşlardır. Romalılar döneminde ve özellikle Hıristiyanlığın yayılıp Bizans imparatorları tarafından kabulü tarihinden itibaren, Filistin ve Suriye'de Yahudiler hakkında gerçekleşen müthiş takibat, bunlardan birçoğunun da Yesrib'deki vatandaşlarının yanına çekilmelerini sağlamıştır. Bu şekilde Yesrib ve Kuzey Hicaz tedricen Yahudilerle dolmuş, Benî Kureyza, Benî Zufar, Benî Hedl, Benî Kaynuka', Benî Samîle ve Zaûra gibi büyük kabileler oluşturmuş ve o dolayların asli sakinleri konumunda olmuşlardır.[275]

İslâm'ın doğduğu dönemlerde Medine ve dolaylarına hakim olan Evs ve Hazrec kabileleri buralara Yahudilerden daha sonra gelmişlerdir. Arap tarihçileri bu iki kabileyi Kahtanîlerden sayar ve Yemen'den Medine taraflarına gelişlerini Amr b. Muzikiya menkıbesine bağlarlar. Rivayete göre Amr b. Muzikiya, Arîm Seli'nin ortaya çıkmasıyla Me'rib Seddi'nin yıkılacağını kâhinlerden öğrenince bazı

kaynaklara göre ise bu yörede yaşayan kimi kabileler Amelikaoğullarının zulmünden bizar olunca, Hz. Musa(as)'dan yardım istemişler, bunun üzerine Musa (as) buraya bir ordu göndermiş. Bu ordu daha sonra yurduna dönmeyerek Yesrib'e yerleşmiştir. Bir başka vesika ile desteklenmeyen Musa (as) ile ilgili bu rivayetler Suheyli tarafından da sahih bulunmamıştır. [bkz.Abdurrahman es-Suheyli (ö.581), *Ravdu'l-Unuf fi Şerhi Sireti'n-Nebeviyye li İbn Hişam*, I-VI, (Thk. Abdurrahman Vekil), basım yeri ve tarihi yok, IV, 290.] Son dönemde yaşayan cahiliye tarihçilerinin en büyüğü olan Cevad Ali de Yahudi kaynaklarında Musa'nın buralara geldiğine dair bir haber bulunmadığı için bu rivayetleri garip olarak değerlendirmektedir. [Bkz. Cevad Ali, VI, 10.] Yahudilerin Yesrib'e gelmeleri daha çok Filistinden sürülmeleri ile ilişkilendirilmiştir. Bu kabil rivayetlere göre; Babil kralı Nabukadnazar (Buhtunasr)'ın Filistini istila edip Yahudileri buradan sürülmesi üzerine, Yahudiler farklı yerlere dağılmışlardır. Bu esnada bazı Yahudi boyları Yesrib'e yerleşmiştir. [el-Belâzuri, Futuh, 19. Ebi'l-Hasan Ali b. Hüseyyin Ali Mesudi (ö. 346), *Murucuz-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, (Thk. Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut, 1988, I, 386. Bkz. Suheyli, IV,290. Semhudi, Vefâ, I, 160. Ali Hâfız, 18. Nadir Özkuyumcu, . II, 420] Dördüncü bir rivayete göre ise Bizans kralı Titus, Kudüs'u işgal edip Yahudileri esir edince katliamdan kurtulabilenler kaçarak, Arabistan'ın içlerine çekilmişler, Yesrib'e gelip yerleşmişlerdir. [Yakût, V, 84; Cevad Ali, IV, 182; Ekrem Ziyâ Ömeri, *Medine Toplumu*, (Trc. Nureddin Yıldız), İstanbul, 1988. 47] Bu rivayetlerden son iki rivayet ilim çevresinde daha çok kabul edilmektedir. Nitekim, Cevad Ali, Yahudilerin Bizans imparatorunun zulmünden sonra Yesrib'e yerleşmeleri ihtimalini tercih ederken, Buhtunasr rivayetini kabul edenlerin sayısı da az değildir. [Bkz. Sabri Hizmetli, İslâm Tarihi, Ankara, 1995] Yahudiler, bir süre Yesrib'in asıl yerlileri olan Cürhüm ve Amelika kabileleri arasında, onlarla beraber yaşamışlardır. Ancak zamanla nüfusları artınca, diğer kabileleri Yesrib'den sürmüşler ve buranın tek hakimi haline gelmişlerdir. (sad)

275 Şemsettin Günaltay bu ifadeleriyle Yesrib'e Yahudilerin bir defada gelmediğini söyleyerek, Hicaz'a birden çok göçün meydana geldiğini ifade etmektedir. (sad)

kabilelerle Kuzeye doğru çekilmiştir. Bu kabilelerden Benî Huzaa, Mekke'yi istila etmiş ve Cürhümîleri buradan uzaklaştırmış, Ezd kabilesi de Sa'lebe b. Amr liderliğinde Şam (Suriye) dolaylarına giderek Gassân'ı zaptetmişlerdir. Fakat, Sa'lebe'nin vefatından sonra reislik meselesinden dolayı gücenmiş olan oğlu Hârise, taraftarı ile birlikte onlardan ayrılmış Hayber dolaylarına çekilmiştir. Hârise'den sonra Evs ve Hazrec adlarıyla ikiye ayrılan bu kabile, Dirâre ve Kura dolaylarına yerleşmişlerdi.[276] Evs ve Hazrec'in Medine'ye geldikleri dönemde Yahudilerin Yesrib dolaylarında elli dokuz köy ve o oranda

276 Evs ve Hazrec Kabilelerinin Kolları

A. Evs Kabilesinin Kolları

Evs Kabilesi temelde üç büyük ve iki küçük kabileye ayrılmaktadır. Ancak bu büyük kabileler de bir kaç kola ayrılmışlardır.

A. EN-NEBİT (asıl adı Amr'dır)

Evs kabilesine bağlı bu büyük boy şu alt kollara ayrılmaktadır.

1. Abdueşheloğulları;

Şecereleri; Abduleşhel b. Cuşem b. Hâris b. el-Hazrec b. Amr b. Mâlik b. el-Evs'dir. Sa'd b. Muaz, Amr b. Muaz, Ziyad b. el'Seken, Umare b. Ziyâd, Simâk b. Atik, Hudeyr el-Kâtib b. Simâk gibi ünlü simaların mensup olduğu bu kabile, Yesrib'in en büyük ve güçlü kabilelerinden biriydi. Bu kabile amca oğulları olan Hâris b. Hars b. Hazrac el-Asğar b. Amr b. Mâlik b. Evs kabilesiyle beraber Daru Abduleşhel denilen yerde ikamet etmekteydiler. Liderleri ise Simâk b. Husayn idi. Hârisoğullarını bu köyden çıkarmak için Zürâ'oğullarıyla ittifak kurdular, Hâris oğullarıyla aralarında çıkan savaşta bu kabileyi yendiler ve oradan uzaklaştardılar. Abduleşhel kabilesi daha sonra burada utumlar inşa ettiler. Bu utumların en ünlüsü Hudeyr b. Simâk'a ait olan Vâkım Utumu idi. Bu utumun şöhreti köyün şöhretini bastırınca köy bununla anılmaya başladı. Bu kabile bir kaç kola ayrılmaktadır.

2. Zaûrâ'oğulları;

Şecereleri; Zaûrâ b. Cuşem b. el-Hâris b. el-Hazrec b. Amr b. Mâlik b. Evs olan bu kabile Yesrib'in büyük kabilelerinden biri olup Abduleşhel kabilesinin müttefiği idi. Bu kabile Kubba'da ikamet etmekteydiler.

3.Zaferoğulları;

Nesepleri; Zafer (asıl adı Ka'b' dır) b. el-Hazrec el-Asğar b. Amr b. Mâlik b. Evs olan bu kabile, Abduleşhel kabilesinin yakınında, Baki mezarlığının doğu tarafında ikamet etmekteydi. Amr b. Avf b. Mâlik b. Evsoğulları; Kuba'da oturmaktaydılar.

4. Hârîseoğulları:

Nesepleri; Hârise b. Hâris b. Hazrec el-Asğar b. Mâlik b. Evs; olan bu kabile Abduleşhel kabilesiyle aralarında çıkan anlaşmazlık üzerine oturmakta oldukları Daru Abduleşhel köyünden sürüldüler. Bunun üzerine Haybere yerleşen kabile burada yaklaşık olarak bir yıl kaldı, Daha sonra bu iki kabile arasında anlaşma sağlandı. Ancak Hârîseoğulları Daru Abduleşhel'e geri dönmek istemediler, Yesrib'in doğusundaki Şeyhan köyüne yerleştiler.

B. EVS MENNAT

Zeyd b. Kays b. Amiroğulları olan Evs Menat kabilesi Evs kabilesinin büyük boylarından biri olup bir kaç kola ayrılmaktadır.

1. Vâil b. Zeyd b. Kays b. Amir b. Murreoğulları. Bu boy kendi adlarıyla bilinen köyde ikamet etmekteydi.

nüfusları bulunmaktaydı. Dolayısıyla Evs ve Hazrec de zorunlu olarak onların mahkumu olmuşlardır. Yerleştikleri toprakların Yahudi-

2. Ümeyye b. Zeyd b. Kays b. Amir b. Murre b. Mâlik b. Evsoğulları: Bu boy Yahudilerden Beni Nadir kabilesinin komşuları olup kendi adlarıyla bilinen köyde oturmaktaydılar.
3. Atiyye b. Zeyd b. Kays b. Amir b. Murre b. Mâlik b. Evsoğulları: Bu boyun bir kısmı Hubba oğullarının üst tarafında Safine/safına denilen yerde oturmaktaydılar. Burada kabiledaşlarından Şas b. Kays'a ait olan Şas adındaki bir de utum inşa ettiler. Kureyza kabilesinin yakınında ikamet etmekte idiler. Hatta bu kabileye mensup olan yukardaki utumun sahibi Şas b. Kays bir takım kaynaklarda Peygamber'e düşman olan Benû Kureyzalı muhalifler arasında zikredilmektedir.
Mürre b. Mâlik b. Evs b. Hârise b. Sa'lebe b. Amr'ın çocukları olan Amr ve Sa'd'dan doğan bu boylara "Ceâdire" denmektedir. Bunun sebebi ise; bulundukları yöreye gelen herkese misafirperverlik göstererek "Dilediğin yere git emniyettesin" demeleridir. Evs kabilesinin büyük boylarından biri olan bu kabile ağırlıklı olarak Sakîfe nahiyesine yerleşmişlerdi.
C. AMR OĞULLARI
1. Cahcabâoğulları: şecereleri ise şöyledir; Cahcebâ b. Kulfe b. Avf b. Amr b. Avf b. Mâlik b. Evs b. Hârise b. Sa'lebe b. Amr Muzikiya; Bu boy önceden Kuba'da oturmaktaydı. Amr b. Avfoğullarından iki kişinin bu kabile tarafından öldürülmesi üzerine Kuba'daki mülklerini diyet olarak bu kabileye verdiler ve Kuba'nın batısında bulunan el-Asbâ'ya yerleştiler. Burada Uhayha b. el-Cilah tarafından bir utum inşa edildi. Bu utum dışardan yapılan herhangi bir saldırı esnasında sığınak olarak kullanılmaktaydı.
2. Muaviye b. Mâlik b. Avf b. Amr b. Avf b. Malik b. Evsoğulları;
3. Sema' (sağır)oğulları: Bunlar Levzan b. Amr b. Avf'un çocukları olup Zukâku Rek' denilen yerde oturuyorlardı. Bu bölgede onlara ait es-Sudan adındabir de utum bulunmaktaydı. İslâm'dan sonra Resulullah bunların adını değiştirerek Semia oğulları yaptı.
4. Zeyd b. Malikoğulları: şecereleri; Zeyd b. Mâlik b. Avf b. Amr b. Avf b. Mâlik b. Evs olan bu boy, Evs kabilesinin büyük boylarından biri olup bir kaç kola ayrılmaktaydı.
a. Dubia b. Zeyd b. Mâlik b. Avfoğulları: Zeyd b. Mâlikoğulları'nın Rehha'da dört utumları vardı. İbn Hazm'a göre Hanaş b. Avf b. Amr b. Avfoğulları daha sonra bu kabileye dahil olmuşlardır.
b. Ümeyye b. Zeyd b. Mâlik b. Avf boyu;
c. Ubeyd b. Zeyd b. Mâlik b. Avfoğulları: Cahiliye döneminde bu üç kardeş boya el-Kesr denmekteydi.: Yesrib'de oturan Gatafan kabilesine mensup Uneyfoğulları Evs kabilesinin müttefiki olup Amr b. Avf boyunun oturduğu bölge ile el-Asbâ arasında ikamet etmekyediler.
4. HATMEOĞULLARI
Cuşem b. Mâlik b. Evs'ten doğan bu kabile kendi adlarıyla anılan yerde oturmaktaydılar. Ancak İbn Zubbale, bunların Yesrib'in tam olarak neresinde oturduklarını bilinmediğini muhtemelen Evs kabilesinin oturmakta oldukları bölgelerin birinde ikamet ettiklerini söylenmektedir. İslâm'dan önce toplu olarak utumlarda yaşayan Hatmaoğulları, İslâm'dan sonra evler inşa edip buralara yerleştiler.
5. VAKİF OĞULLARI: Şecereleri; Vâkif (asıl adı Mâlik'tir) İmrü'l-Kays b. Mâlik b. Evs olan bu kabile kardeş kabile olan es-Selemoğullarıyla birlikte Medine mescidinin doğu tarafında ikamet etmekteydiler. Bunların Eşrefiye ve Sabur olarak bilinen bölgede köy ve utumları mevcuttu.
6. ES-SELLEM OĞULLARI: Şecereleri; es-Sellem b. İmrü'l-Kays b. Mâlik b. el-Evs b. Hârise b. Sa'lebe olan bu kabile Vâkifoğullarıyla beraber daha sonra Medine mescidi olarak isimlendirilecek olan mescidin doğu tarafında ikamet etmekteydiler. Daha sonra Vâkif oğullarından ayrılan bu kabile İbn Avf köyüne yerleştiler. Ancak zaman-

lere ait olması; geçim olarak çok büyük zorluklar içerisinde olmaları, Evs ve Hazrec'i Yahudilerin baskı ve zulmü altında ezilmek durumunda bırakmıştır.

la soyları kesildi. İnrîü'l-Kaysoğulları: olan Vâkif ve es-Sellem kabileleri daha sonra Medine Mescidinin kurulacağı bölgenin doğu tarafında Daru Abduleşhel'e yakın bir yerde ikamet etmekteydi. Bunların ikamet ettikleri bu bölgede Mescudu Feth denilen mescit inşa edilmiştir.

B. HAZREC KABİLESİNİN KOLLARI

Hazrec kabilesi beş büyük kabileye ayrılmakta olup bu kabileler de kendi aralarında bir takım boylara bölünmüştür. Nesepleri; Hazrec b. Hârise b. Sa'lebe b. Amr Muzikiyâ.

A. en-NACAR

Neccâroğulları Kabilesi; Neccâr; Teymullah b. Sa'lebe'nin sıfatıdır. Teymullah bir adam öldürüp doğradığı için bu sıfatı almıştı. Beni Neccâr kabilesi kendi arasında bir kaç kola ayrılmıştır.

1. Mâzın b. Malik b. Neccâr boyu
2. Dinar b. Neccâr boyu
3. Adiyy b. Neccâr
4. Mâlik b. Neccâr

B. EL-HARİS

1. Zeydu Menat,: Şecereli, Zeyd b. el-Hâris b. el-Hazrec b. Hârise
2. Hudâreoğulları; Şecereleri; Hudâre b. Avf b. el-Hârise b.el-Hazrec b. Hârise, olan bu kabile Buthan vadisinin doğusunda el-Ava'li denilen yerde oturmaktaydılar. Daha sonra bu kabileden olan Cuşem ve Zeyd b. el-Hâris b. Hazrec boyları buradan ayrılarak Sunh denilen bölgeye yerleştiler. İbn Zubale'nin bildirdiğine göre bunlar, burada Sunh adında bir utum inşa ettiler. Daha sonra da bu yöre söz konusu utumun adıyla anılmaya başlanmıştır. İslam'dan sonra Hz. Ebubekir burada ikamet etmekteydi.

C.AVF

1. Sâlimoğulları;

Şecereleri; Sâlim b. Avf b. Amr b. Avf b. el-Hazrec b. Hârise. Bu kabilenin bir kısmı Daru Beni Sâlim denilen Ranunâ Vadisi'nin batısında Mescidu Cuma'nın inşa edildiği Batı Harra tarafında otururken, bir kısmı da Kuba'da ikamet etmekteydi.

2. Ğanmoğulları,

Nesepleri; Ganm b. Avf b. Amr b. Avf b. el-Hazrec b. el-Hârise. Bu boy kardeş boyları olan Sâlimoğullarıyla beraber Harre tarafında oturmaktaydılar.

3. Anzoğulları: nesepleri; Anz b. Avf b. Amr b. Avf.

4. Hublâoğulları: Mâlik b. Sâlimu'l-Hublâ b. Ğanm b. el-Hazrec neslinden gelen Hublâoğulları büyük bir kabile olup adını büyüklüğünden almaktadır. Mâlik b. Sâlimu'l-Hublanın Ubeyd, Adiyy, Cuşem, Sâlim, Sa'lebe, Amr adındaki çocukları bu kabileyi oluşturmaktaydı.

5. es-Sâib; Hazrec kabilesinin bu boyu daha sonra Umman'a yerleştiklerinden Ensar arasında değerlendirilmemiştir.

D. SAİDE.

E.CUŞEM

1. Udeyy: Nesepleri; Udey b. Sa'd b. Ali b. Esed b. Sâride b. Tezyid b. Cuşem b. el-Hazdrec b. Hârise olup Sarideoğulları olarak da isimlendirilmektedir.
2. Zureyk: Nesepleri; Zureyk b. Âmir b. Zureyk b. Abduhârise b. Mâlik b. Ğadb b. Cuşem. Bu kabilenin nesebiyle ilgili ihtilaf bulunmaktadır. Watt gibi bazı arştırmacılar bu kabileyi Yahudi kabileler arasında zikretmektedirler.
3. Beyâde: Nebepleri; Beyâde b. Amir b. Zureyk b. Abduhârise b. Mâlik b. Ğadb b. Cuşem: (Evs ve Hazrec kabileleri ile ilgili bu bilgiler başta İbn Hazm'in Cemheresi olmak üzere neseb kitaplarından faydalanarak hazırlanmıştır. Yay)

Araplar arasında meşhur olan rivayete göre, bu esnada Yesrib dolaylarındaki Yahudilerin lideri olan Fityun es-Sa'lebî Evs ve Hazrec kabilelerini ölmeyecek kadar yiyecek karşılığında çiftçi gibi istihdam ediyordu. Tarım (malzemeleri) ve ihya ettikleri topraklarla ektikleri tohumlar, Yahudilerin malı idi. Kendileri ekip biçiyor, fakat mahsul Yahudilerin eline geçiyordu. Bir aralık Fityun zulmünü, evlenecek olan Evs ve Hazrec kızlarının ilkin kendi yatağından geçmelerini (Prime noctis) isteyecek kadar ilerletmişti. Bunun üzerine her iki kabile, akrabaları olan Gassanîlerden yardım istemeye mecbur olmuşlardır.

Ebû Cebele'nin idaresinde Yesrib üzerine yürüyen kurtarıma kuvvetleri hile ile Yahudi reislerini öldürdü. Bu hadiseden itibaren Yahudiler eski nüfuz ve güçlerini kaybettiklerinden Medine egemenliği Evs [ve Hazrec] kabilesine geçmiştir.[277]

Fakat, Medine'ye yerleşerek şehri imar eden bu iki kabile arasındaki birlik ve baraberlik uzun süre devam etmemiş, bir çekişme ve mücadele dönemi yaşanmıştır. Evs ve Hazrec arasında baş gösteren ilk mücadele Araplar arasında *Harbu Sumeyr* adıyla meşhurdur.

Olaya Evs kabilesinden Sumeyr adında bir adam sebep olduğundan bu savaş onun adıyla şöhret bulmuştur. Olay şu şekilde mey-

277 Bu hadise başta Semhudi olmak üzere birçok İslam tarihçisi tarafından aktarılmaktadır: Rivayete göre; Yesrib Yahudilerinin kralı olan Fityun es-Sa'lebi krallığının son dönemlerinde Yesrib'de evlenecek olan genç kızların ilkin kendi yatağına girmesi (Jus prime noctis) ile ilgili bir uygulama başlatmıştı. Yahudiler arasında bu uygulamayı başlatan Fityun, bunu Evs ve Hazrec kabilelerine de uygulamak istedi. Hazrec kabilesinden Malik b. Aclân el-Sâlimî kız kardeşini evlendirmek isttiyordu. Gerdek gecesi kadın elbisesini giyerek Fityun'un evine gitti ve onu öldürdü. Sonra da akrabaları olan Gassaniler'den yardım istemek üzere Şam'a Ebû Cubeyle'nin yanına gitti ve Yesrib Yahudilerinin zulmünü aktarıp Fityun'u nasıl öldürdüğünü anlattı, kendisine yardım etmelerini istedi, aksi takdirde memleketine geri dönemeyeceğini bildirdi.Yesrib Yahudilerinden Gassaniler de rahatsız oldukları için onları te'dib amacıyla bir ordu göndermeye karar verdiler. Yahudileri habersiz yakalamak ve ansızın baskın yapmak amacıyla önce Yemen tarafına sefer düzenliyormuş gibi yaparak o tarafa yöneldi. Askerlerin Yemene yönelmesi halkı hükümet Yemen'e sefer düzenliyor şeklinde değerlendirmeye sevketti. Yemen'den Yesrib'e yönelen Ebû Cubeyle, Yesrib Yahudilerinin utumlarına ve kalelerine sığınıp kendisini uğraştırmalarına engel olmak amacıyla ileri gelenlerini kendilerine hediyeler vereceğini söyleyerek huzuruna çağırdı ve başta ileri gelenler olmak üzere birçok insanı öldürdü. Bunun üzerine Evs ve Hazrec kabileleri Yesrib'de Yahudilerden boşalan münbit yerlere ve utumlara yerleştiler. Zamanla da bu utumlara yenilerini ilave ettiler. Suriyeliler tarafından düzenlenen bu askeri seferden sonra Yahudilere hakim duruma geldiler. Yahudi kabileleri bu olaydan sonra buralarda barınabilmek amacıyla Evs ve Hazrec kabilelerinden bazı boylarla ittifaklar aramaya, onların gölgesinde yaşamlarını idame etmeye başladılar. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Semhûdî. I, 178 vd. Eyup Sabri Paşa, I, 311 vd; Cevad Ali, IV, 183 vd. (sad)

dana gelmiştir: Sa'd b. Zübyân kabilesinden ve Benî Sa'lebe'den Ka'b adında bir adam Hazrec liderlerinden Mâlik b. Aclan'ın himayesine girmiş ve onunla halif[278] olmuştu. Ka'b bir gün Benî Kaynuka' Çarşısı'nda gezerken Benî Gatafân'dan bir adamın "Yesriblilerin en azizi kim ise bu atı almalıdır" diyerek bir at dolaştırdığını gördü. Yesrib'in en şereflisi ve en azizi halifim Malik'tir diyerek atı ona götürdü. Fakat Evs kabilesinden Sumeyr, Ka'b'ın bu hareketini kendi kabilesine hakaret telakki ederek ona söğüp saydı. Bir fırsat düşürerek onu öldürdü.

Malik, Evslilerden Ka'b'ın katilini istedi. Onlar da katilin kim olduğunu bilmedikleri cevabını verdiler. En sonunda maktulun diyetini vermeğe razı oldular. Evs ve Hazrec kabileleri arasındaki ilişkiye göre halifin diyeti *nesîbin* yani soydan olan kişinin diyetinin yarısı idi. Fakat Mâlik yarım diyete razı olmadı. Bu nedenden dolayı başlayan münafere nihayet iki kabile arasında kanlı bir savaşın başlamasına neden oldu. Bu savaşta Evsliler, galip geldiler. Bunun üzerine sorunun çözümü Hassân b. Sâbit'in dedesi Münzir b. Haram en-Neccârî el-Hazrecî'ye havale edildi. Münzir istisnai bir hadise olmak üzere tam diyet verilmesine hükmetti. Böylece savaş sona erdi. Fakat bir kere bu iki kabile arasına girmiş olan nifak ve husumet bir türlü dinmedi. Zaman zaman taşmak üzere bu düşmanlık varlığını korudu. Bu kin ve düşmanlığın hazırladığı savaşların ikincisi Yevmu er-Rahâbe denilen savaştır. Bu savaş, Ka'b b. Amr el-Mazinî'nin öldürülmesi yüzünden, Evslilerden Benî Cahcaba ile Hazreclilerden Benî Mâzin boyları arasında Rahâbe denilen yerde meydana gelmiş, Hazreclilerin yenilgisiyle son bulmuştur.

Fakat Hazrecliler mağlubiyet zilletine tahammül edemediklerinden yeni bir savaş başlatmışlardır. Serâre adlı yerde gerçekleşen ve *Yevmu's-Serâre* adını alan savaşta Hazrecliler galip gelmişlerdir. İslâm'ın doğuşuna kadar Evs ve Hazrec mücadelesi bazen Evs, bazen de Hazrecliler lehine sonuçlanmıştır. Bunların en önemlileri Habu Husayn, Harbu Rebî' ez-Zufarî, Harbu Fârî', Harbu Hâtib,[279] Yevmu'r-Rebî', Yevmu'l-Ficâr, Yevmu'l-Hadâik, Yevmu'l-Mab'as ve Mad-

278 Halif: birbirine yardım etmek için Ahd ve yemin etmiş olanlara denir.
279 Bu hadise bazı tarihlerde Yevmu Cisr şeklinde geçmektedir.

res, Yevmu Ficâr es-Sanî ve Yevmu Buâs adlarıyla meşhurdur.[280] İki kardeş kabile arasında meydana gelen bu kanlı mücadelelerin ortaya çıkışı ve sürmesinde Medine Yahudilerinin çok büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Yevmu'l-Buâs savaşından sonra Hz. Muhammed (sav) Medine-i Müneverre'ye hicret etmiş, bu iki kabile arasındaki münafere İslâm'ın feyiz ve birlik bahşetmesiyle yok olmuştur.

280 Bkz. İbnu'l-Esîr, I, 303-313. Buâs, Yesrib dolaylarında bir yer adıdır.

'Âmû 47
Abbasiler 36
Abdu'l-Kays 101, 177, 178
Abduddâr 246
Abduddâroğulları 244, 245
Abdullah b. Abbas 17
Abdullah b. et-Tâmir 136
Abdumenâfoğulları 244- 246
Abduşşems 245, 246
Abi-eshuh 42
Abil-sin 42
Abs 182
Abyeşu' 48
Âd 39
Ad-ı İrem 53
Aden 18, 32, 56, 137, 143, 162, 163
Âdis Âbâd 33
Adiy b. Ka'boğulları 244
Adiy b. Zeyd 194, 213, 215
Adiy b. Nasr 199
Adiy b. Zeyd 205
Adnanîler 38, 39
Adnianus Polis 78
Adramitai 54
Adulis 134, 140
Advân Kabilesi 29
Agostiyus 69, 173
Agra 57
Ahamenit 100
Ahkâf 54
Ahlâf 101, 245
Akabe 40, 47
Akadlar 36
Âkilu'l-Murâr 224
Akkadlar 42
Akyal 132, 146
Akyân 104
Aleksandros 67
Alius Gallus 103, 112, 141
Âlu Cefne 208
Amâlika 39, 40, 44-46, 49, 51-53, 56, 65, 77, 90, 91, 95, 104, 120, 165, 183, 199, 236, 251
Amenemhait 48
Amid 177
Âmir b. Lûeyoğulları 244
Ammi-Ditana 42
Ammi-Zaduka 42
Amr b. Adiy 174
Amr b. Adiy 200, 201
Amr b. Hind 193, 211
Amr b. Luhay 237
Amr b. Muzeykiyâ 182
Amr b. Mûnzir 213
Andrianus 78
Ankara 80, 231, 232
Antakya 70, 78, 81, 213
Antigonis 66
Antioche 78
Antiochus Epiphane 67
Anz Kabilesi 26, 30
Anze 177
Apochnan 50
Apophis 50, 51
Arab-ı Aribe 149
Arab-ı Bâide 38-40, 49, 53, 61, 62, 149, 236
Arab-ı Bakiye 38
Arab-ı Muarrebe 123
Arab-ı Müsta'rebe 165
Arab-ı Tabia 165
Arabia Felix 17
Arabia Petra 16, 62
Arabistan 33, 34

Arabu Âribe 104, 123
Arabu Mutearibe 104
Arabu Müsta'rebe 104
Arabu'l-Ahbaş 173
Arahmis Zübyan 140
Ârâmi 32
Arim Seddi 160, 161
Aristopolos 68
Arnaud 112, 161
Aryat b. Edham 137
Ashabu Res 59
Asîr 16
Asîr dağları 21
Askalân 95
Assar Haddon 95, 96, 97
Assis 50
Assur Banipal 98
Astâr 45
Asur 102
Asuriler 37, 65, 118
Asuriye 40, 97, 102
Asya Etiyopyası 38
Aştar 167, 185, 235
Augoste 78, 80
Augustos 103
Auisander 112
Aurelianus 80, 86
Ausiander 114
Avâdiye 89
Avâl 19
Avdân 26
Axonm 134
Ayâyişe 26
Azarbaycan 107

Ba'l 45, 167
Bâbirun 68
Babil 39-45, 47, 75, 76, 92, 97, 99, 100, 114, 118, 120, 148, 150, 163, 167
Babil Devleti 44, 45
Babil Kitabeleri 47
Babiliye 41
Babilliler 91
Babu'l-Mendeb 21, 34, 124
Badanata 57
Bahreyn 17, 19, 34, 96, 101, 102, 148, 162, 172, 175, 177, 184, 198, 204, 219, 220, 222, 224, 233
Balka 90, 196
Banibal 65
Barthélemy 12
Basileas-Areteou 72
Basiliyus 191
Basra 16, 226
Basra Körfezi 16
Bâtîs 118
Batlamyus 15, 18, 57, 66, 109, 116, 163
Baurenfeind 111
Becile 175
Behrâ 173, 225
Behram-ı Cur 204-206
Bekr 177
Bekr b. Vâil 178, 223, 224, 226
Bélisaire 191, 192, 208, 210
Beliyy 173
Belkâ 71, 186, 187, 195, 237
Belkis Sarayı 154
Beni Abs 27, 205
Beni Bekr 102, 229
Beni Bekr b. Vâil 181, 218
Beni Cehâdile 26, 29
Beni Ecmâd 146
Beni Esed 229, 231
Beni Gassân 35, 184, 222
Beni Haşim 246
Beni Hüzeyl 146
Beni İcl 177
Beni Kinde 184, 209, 227
Beni Lahm 35, 45, 102, 184, 185, 191, 197, 200, 201, 220, 222
Beni Lihyân 26, 29

Benî Mahzûm 249
Benî Mehd 146
Benî Muharib 238
Benî Raydan Kabilesi 29
Benî Rebia 102
Benî Sa'd Kabilesi 29
Benî Suleyh 174
Benî Şebîb 146
Benî Tağlib 212, 226, 229
Benî Temîm 181
Benî Ümeyye 246
Benî Vâil 180
Benû Suleym 26, 28, 29
Benû Uteybe 26
Benû Zühre 250
Berâcim 211
Berâkiş 114, 116, 152, 155
Beride 22
Berose 41-43, 99
Beth-Archamlı Simeon 208
Beynûn 114
Beytu'l-Fakîh 21
Bi'am 147
Biladu Cibâl 62
Biladu'l-Cevf 112
Bizans 48
Bnon 50
Britorius 235
Brugsch 13
Buhtunnasr 63, 64, 77, 100, 169, 170, 251
Burton 234
Busra 187, 202

Ca'de 62
Cahcâba b. Atîk 203
Cebâiler (Gebanitae) 109
Cebâîriler 109
Cebele 191
Cebelu Asîr 31
Cebelu Rabt 31
Cebelu Safâ 59, 233
Cebelu Şemer 64
Cebelu'ş-Şeyh 90
Cedis 39
Cereş 71
Cevfu Cenubî 120
Ceyşân 103
Cezâu Sınmâr 204
Cezîretu'l-Arab 33
Chalcedoine 208
Charoukin 93
Chatramottitae 18,54, 149
Cizân 31
Cidde 22, 29, 171
Cl. Huart 13
Coussin de Perceval 12, 64
Cramer 111
Cruttenden 111
Cuha 31
Cuheyne 26
Cumah b. Amroğulları 244
Cureş 16
Cuzeymetu'l-Ebraş 174
Cüheyne 173
Cüheyne Kabilesi 27
Cündişapur 190

Dalına 23
Daru'n-Nedve 240, 243
Dassaud 234, 235
Demmer 71
Derenbourag 114
Deriyye 22
Devâsir Kabilesi 30
Deviyu'l-Heccâr 26
Devs b. Sa'lebe 136
Deyru Hind el-Kubra 222
Deyru Hind es-Suğra 222
Diadéme 193
Dimitriyos 66, 67
Dimyanus 136
Dineverî 13
Dioclétianus 190

Diodor 65
Diodoros Siculus 15
Diverse 12
Diyarbakır 79, 102
Diyâru Rebia 177
Drake 234
Dulsan 12
Dumate 16
Dummetu'l-Cendel 16, 175, 195, 233
Dussaud 13, 196, 201

Eb Yede' Besî' 149
Ebî Şâbânı 147
Ebrehe 208
Ebrehe b. es-Sabâh 137
Ebû Dûlef 87
Ebû Ruğal 142
Ebû Tahir Karmatî 21
Ebu Ya'fur b. Alkame 207
Ebû'l-Fida 13
Ebû'l-Hasan el-İclî 87, 88
Eclesia (Beytu'l-Kulleys) 141
Edom 62-65, 95, 98
Edomlular 63, 73, 163
Edvard Glaser 113, 114
el-Ahmes 220
el-Ahsâ 17, 19, 23, 26, 27, 32
el-Ala 59, 119
el-Cezire 177, 203, 204, 220, 221
el-Hân 104
el-Harâ' 233
el-Hârisu'r-Râiş 106
el-Hufhuf 21
el-Katîf 21
el-Kuleys 155
el-Meârif 103
el-Muşakkar 222
el-Mutayyebûn 245
el-Münzir 209, 211
el-Ulâ 71, 233
el-Ulâ İskendî 135
el-Uzzâ 209,
el-Yaşrah b. Yahûb 156
Elisaros 69
Emeviler 36
en-Nufûd 16
Enbâr 101, 198, 222, 225
Enmâr 170, 171, 175, 176
Enuşirvan 176, 207, 208, 210, 214, 249
er-Rekîm 73, 74
Erbâb 114
Erdeşir 101, 102, 200, 205
Erotimos 67
Es'ad Ebû Kereb 107, 108, 133
es-Suhûl 103
Esed 202, 203
Esed b. Abduluzzaoğulları 244
Esedoğulları 245
Esinodoros 80
Etien Marc Quatremére 64
Etiyopya 38, 96
Eyle 71
Eyyamu Arab 179
Ezdoğulları 128
Ezru' 16
Ezruh 195, 196
Ezvâ 125, 132

F.C.Von Haven 110
Fehm b. Ğanem 198
Fenike 34, 91, 121
Fenikeliler 37, 47, 49, 65, 91
Fırat Nehri 36
Fil Vakası 248, 249
Filistin 32-34, 37, 48, 49, 62, 71, 77, 89, 91, 97, 163, 165, 172, 191, 195, 196, 251
Filubater 70
Firavun Hazinesi 73, 74
Fityun es-Sa'lebî 256
Forskal 111
Frensel 12, 112

Frumentos 136
Frumentus Sâmeveh 135

Gallienus 79, 80
Gassâniler 175,179, 185, 189, 191, 206, 209, 213, 220, 245
Gassâni 188, 196
Gassânoğulları 128
Gazze 72, 163
Glaser 13, 114, 116, 119, 128, 131, 146, 160, 161, 209

Ğamdân 114
Ğamer Zi Kinde 171
Ğazvân Dağı 17
Ğûr 16

Habeşistan 33, 34, 38, 77, 91, 113, 115, 124, 129, 163
Habeşliler 108
Habib b. Mesleme el-Fihri 199
Hâbur 207
Hacer 19
Hadariler 109
Hadramevt 16-18, 21, 23, 25, 26, 31, 39, 54, 59, 103, 105, 110, 113, 126, 128, 130, 132, 146, 149, 150, 153, 162
Hadramevt Ümmeti 149
Hadramevtliler (Chatramotitae) 116
Hadramitae 18
Hadrau Hicr 61
Hâkûn Tabağ 91
Hâl 47
Halcani 55
Halep 76
Halévy 13, 112-117, 149, 155, 161, 235
Halid b. Velid 22, 86, 195, 219
Halife Me'mun 36
Hama 90
Hammer 12
Hammurabi Devleti 41-46, 65, 114, 120, 150
Hani b. Mesud 215
Hânûka 174, 176
Hanzala b. Ebi Adrâ' 211
Hanzala b. Safvân 59
Hâr 47, 49
Haraz 104
Harb b. Umeyye 182
Harb Kabilesi 26, 28, 30
Harbu Ğubera' 182
Haremu Belkis 154
Hârim (Harim) 118
Hâris b. Abdulmenâfoğulları 247
Hâris b. Cebele 191, 193, 196, 208
Hâris b. Fihroğulları 244
Hâris el-Gassâni 230
Hâris el-Kindi 210
Hârisoğulları 245
Has'am 175
Hasân b. Tuba 108, 133
Hâşim 247
Hâşim b. Abdumenâf 245
Hatsarmavet 18
Havârin Kilisesi 194
Havarnak 204, 205, 215, 216
Havâzin 182
Havrân 16, 59, 71, 76, 90, 119, 185, 187, 196, 201-203, 221, 233, 234
Havta 30
Havzen 104
Hayber 16
Hayrân 79, 80
Hayta 91
Hecer 177
Heliopolis 47
Hemdani 13
Herakliyus 195
Hercanus 68
Heredot 15
Herod Antipas 69

Heväzin 179
Heytem 26, 27
Hıms 76, 81, 90
Hısn-ı Ğurab 111, 139, 162
Hire 45, 76, 89, 101, 102, 172, 174, 191, 192, 194, 197-199, 201-205, 207, 209, 210, 212-222, 225, 230, 231
Hicaz 17, 22, 34, 165, 184
Hicr 16, 21, 56, 57, 59, 69, 71, 179
Hiksos 49, 50, 51
Hiksoslar 37, 46, 51, 52, 90
Hiksoslar Devleti 41
Himyer 105, 106, 109, 114, 119, 132, 151, 152, 203
Himyeriler 38, 59, 126, 109, 180, 184, 220
Himyeri Devleti 43
Hindef 178
Hindistan 18, 54, 83, 107, 110, 115
Hireliler 179
Hirodis 80
Hirsch 113
Hişam el-Kelbî 101
Hommel 114, 117
Hubert 113
Hubran 71
Hudafe 21, 111
Hudûr 104
Hufa'am 147
Hulda 70
Hunûment 48
Hûriler 62, 73
Husiler 95
Husrev Âbâd (Khorsabad) Kitabesi 93
Hûşu'l-Nuhâvile 27
Huveyle 16
Huveytât 26, 27
Huzaa 128
Huzeyl 26, 29
Huzeyme el-Ebraş 199
Hübel 58, 167, 237
Hüsrev Enuşirvan 212, 225
Hüsrev Perviz 143, 144, 213, 215, 217, 218
Hz. Ömer 16

I. Abâbî 51
I. Hâris 67, 71, 73
I. İmriu'l-Kays 201, 202, 216
I. İmriu'l-Kays b. Amr 207
I. Justiyen 137
I. Kubad 207
I. Mâlik 69, 72
I. Şapûr 79, 201
I. Ubâde 68
I. Yezdücerd 204, 205
I. Sargon 42
II. Abâbî 51
II. Behram 201
II. Claude 80
II. İmriu'l-Kays 204
II. Justinien 193
II. Münzir 206
II. Numan 207
II. Ptolémée Evergéte 67
II. Ribâl 70
II. Sargon 93, 124
II. Tiber 194
II. Tiglat Palasar 92
II. Ubâde 69, 72
II. Uristasen 48
III. Behram 203
III. Hâris 68, 72
III. Mâlik 70
III. Münzir 208, 210
III. Nu'man 213, 219
III. Ramses 91, 163
III. Şapûr 204
III. Thoumôsis 91
III. Ubâde 69
IV. Behram 204
IV. Hâris 69, 70, 71

IV. Mûnzir 211, 213
IV. Ramses 91
IV. Uristasen 48
Irak 19, 33-49, 54, 63, 76, 77, 83, 101, 107, 115, 121, 128, 129, 162, 165, 168, 173, 175, 176, 177, 184-186, 197, 198, 203, 207, 220, 221, 225, 236
Irak Sevadı 176
Irak-ı Arab 101, 107, 224

İbn Haldûn 13, 39
İbn Havkal 13
İbn Hurdazbih 13
İbn Kuteybe 13
İbn Sa'lebe et-Temimî 87
İbnu'l-Esîr 13
İbnu'l-Hârîs 26
İbranî 32, 40, 44
İbranice 36
İhsa 102
İl 45, 167
İlisbâs 138
İmparator Justinien 20
İmparatoriçe Théodora 20
İmrân 114
İmriu'l-Kays 59, 193, 200, 203, 211, 227, 228-233
İmtân 71
İniyye 22
İran 48, 77. 83, 100-102, 108, 186, 191, 192
İrem 53, 54
İrnnaniler 65
İsâf 248
İskenderiyanus 68
İskenderiye 53, 83, 152
İsmail b. Muhammed b. Hâlid 87
İsrailiyye Devleti 93
İstahrî 13
İyâd 101, 170, 171, 175-177, 180, 199, 218, 219, 225

Jacques Baradée 192
James R. Wellested 111
Jean Malalas 191
Jean-Froçois Champollion 111
Jolisitae 61
Josephus 50, 51, 65
Julianus 152
Julius Oiten 114
Justinien 191, 192, 208
Justiniyanus 86, 208
Justiyen 138, 152

Kadisiyye 219
Kahtaniler 38, 39, 104
Kalatu'z-Zerka' 196
Kamarân 21
Kârnnâ (Kamna) 118
Karkisya 174, 199, 207
Karmatiler 22
Karn (Carnus) 110, 116
Kârnâ 119
Karnavû (Karnawou) 118
Karsisa 53
Karye 61
Kasru Âmir 157
Kasru Belkis 154
Kasru Ğamdân 144, 155, 156
Kasru Menâr 196
Kasru Muşaab 157
Kasru Nâit 156
Kasru Reyde 157
Kasru Sirvâh 157
Kasru Ubayn 196
Kasru'l-Betl 157
Kasru'l-Ebyed 196
Kasru'l-Muşetta 196
Kasru'n-Nemâre 196
Kasru's-Saffa 196
Kasru's-Sûveyda 196
Kasru'ş-Şumûs 157
Kastel 196
Katâb Seddi 147

Katâbaniler 123
Katâbîler (Catabanites) 109, 116, 118
Katîf 19, 32, 102
Kaukéan 21
Kaydâr 168
Kayl 115
Kays 58
Kays Aylan 178, 182
Kelb 175
Keldânî 37
Keldânice 36
Keldaniye 42, 46, 102
Kenaniler 37, 43, 49
Kerek 71
Kermuse 22
Keyhüsrev (Kirus) 100
Keykâvus (Cambys) 97, 100
Kıbtî 37
Kınesrin 174, 192
Kimi 47
Kinâne 182
Kinde 206, 211, 220, 224, 230, 232
Kisra Hüsrev Perviz 195
Kramer 12
Kudâ'a 101, 170, 173, 176, 180
Kudüs 77
Kûfe 45, 197, 198, 218, 225, 226
Kunfuda Limanı 21
Kunfuda 30
Kureyş 182, 239, 247, 248
Kureyş el-Bitâh 238
Kureyş ez-Zevâhir 238
Kureyşliler 240
Kurîler (Gerraei) 109, 119, 123
Kusay b. Kilâb 238, 240-243, 246
Kusi 95, 96
Kusrev abâd Kitabesi 124
Kuveyt 21, 32

Labourt 216
Laenite 89
Lahın 207, 224
Lahmî 201, 221
Lahmîler 128, 174, 198, 209, 220
Lât 58, 167, 235
Leyânite 89
Lihyân 59
Lihyâniye 59
Litra 16
Lokmanî 55
Luhayye 31
Lübnan 196

Ma'd b. Adnân 99
Macoraba 21
Mâdâ 71
Mahfed 114, 125, 144, 145, 150, 153, 156, 157
Mahlâf 103, 115, 125
Mahzüm b. Yakazaoğullar 244
Main 10, 92, 109, 110, 112, 233
Mainiye 109
Mainiler (Minaei) 116, 109
Mânisün 50, 51
Marc Antonius 78
Mardin 102, 177
Markizî 13
Mary 12
Maryaba 123
Maskat 19, 162
Maş'ar 61
Mât Arabî 36
Matrah 21
Mau's-Sema 89
Maurice 194
Maveraü'n-Nehr 107
Maviye 89
Me'rib 16, 103, 105, 111-113, 116, 123, 125, 129, 130, 147, 152-154, 157, 158, 160, 161, 173, 182
Me'rib Seddi 17, 128, 159, 160, 252
Meân 20

Medâin 79, 82, 102, 79, 82, 165
Medâinu's-Salih 56-59, 163
Meder 157
Medine 22, 25, 26, 28, 56, 173, 247, 252, 253, 256, 258
Medine-i Münevvere 16, 17, 20, 21, 27
Medyen 47
Medyenliler 163
Meğân 120
Mehâ 111
Mehra 134
Mekke 25-29, 108, 116, 128, 141, 163, 165, 166, 168, 170, 171, 186, 217, 236, 237, 239, 240, 242, 243, 246, 248, 250
Mekke-i Mükerreme 17, 21
Mekreb 118, 119, 126-128, 130
Melik Eşref Kansugavrî 22
Melouhha 92
Menât 167
Menâzire 174, 179
Menfîs 49, 50
Menût 58
Mervân b. Muhammed 87
Meskat 21
Mesudî 13
Mevâb 71, 174
Mezhîc 202, 203
Mezopotamya 32, 33, 41, 42, 48, 80, 190
Mezopotamyalılar 36
Mısır 33, 37, 39, 41, 46-54, 63, 66, 69, 71, 72, 80, 81, 83, 88, 90, 92, 97, 100, 102, 107, 108, 110, 111, 115, 125, 129, 138, 153, 162, 163, 168, 173
Mısırlılar 65
Mihâyilis 110
Mihre 17, 18
Mina (Minaei) 116, 128
Mirsafî 72
Mizvâd 118
Moab 98
Mordtmann 114
Moundaros 193
Mousran 92
Mousrî 92
Mu'nak 61
Mudar 170, 171, 176, 180, 181
Mudayra 174
Muğân 47
Muğmas 142
Muha 21
Muhammed b. Hâcib 87, 88
Muhârib b. Fihroğulları 245, 244
Muir 12
Mukella 21, 32
Muller 13
Mulûku'l-Mesamîne 145
Musul 79, 175, 176, 177
Mutayr 26, 28
Müdrike 179
Müller 114, 118, 147, 235
Münafere 140
Münzir 206
Münzir b. Hâris 213
Münzir b. İmrîu'l-Kays 216
Münzir b. Mau's-Semâ 192
Müseylemetu'l-Kezzâb 22, 177
Müsned 121

Nabiğa ez-Zübyanî 195
Nabopolassar 98
Nahiyetu's-Serât 179
Nâile 248
Nâit 114
Naram-Sîn 42, 47, 120
Naşk (Nashk) 118, 110
Nebati 37
Nebatiler 66
Nebati Devleti 58, 68-73, 75

Necd 16, 17, 19, 20, 22, 25, 28, 30, 34, 60, 165, 170-172, 177, 179, 223, 224
Necd-i Âlız 21
Necd-i Hicaz 21
Necran 21, 202, 69, 112, 171, 196, 203, 233
Necran Ka'be'si 136
Necran Mezarı 136
Nehâvile 26
Nemâre 76, 201, 221
Nemir 177
Nersi 203
Nesr 45
Nevfel 245
Niebuhr 110, 111
Nihâvent 219
Ninova 98, 100
Nisva 21
Nişân (Nechan) 118
Nizâr 170, 180, 202, 203
Noldeke 188-191, 194
Nonnosus 208
Nonos 231, 232
Nu'man b. Münzir 195
Nu'manu'l-A'ver 204
Nube 91, 173
Nubyeliler 90
Nuhâvile 27, 28
Numan b. Münzir 206, 210
Nusaybin 177, 192
Nuşirvân 191, 192

Oaditae 89
Odenat 79
Oiten 234
Oppenheim 234
Osman el-Mudâyiki 17
Osmanlı Devleti 19
Otto Weber 117

Palmir 76
Pavlos 70
Perim 111
Periblus 109
Petra 16, 20, 44, 58, 62-65, 68, 70, 72-74, 77, 78, 83, 89, 98, 103, 116, 163, 174, 191
Petra Nebatileri 65
Phil Heléne 68, 72
Phylarch 175, 191
Plinius 163
Plinius 15, 18, 109, 116, 146, 153, 163
Pompeius 68, 90
Procope 170, 210, 231
Ptah 46
Ptolémée Philométor 67

Rabbath Amman 68
Rebîa 170, 171, 176-178, 180, 181
Rak'a (Callinicum) 208
Rakkâş 199
Re'su'l-Ayn 177
Rebîa 224
Rehâ 90
Reinhart Pieter Dozy 12
René Dussaud 117
Ress 22, 59
Reydân 126, 129, 130, 135
Rhamanitae 69
Ridâfet 217
Ritter 133
Riyad 22, 30, 32
Riyâm 114
Roma 81
Rubân 172
Ruda' 103
Rudâfe 216
Rustak 21
Ruvsân 114

Sa'b 107
Sabium 42
Sacarous 68

Safa 119
Safeviye 59
Saîr 62
Saide 17
Saint-Catherine 20
Sakanitae 89
Sakif 17, 26, 29
Salhud 71
Salitis 50
Sâmeriye 93, 94
Sameyda 53
Samsu-Ditana 42
Samsu-iluna 42
Sârnû Abî 42, 44
Samûel b. Adiyy 193
San'a 17, 21, 31, 111, 112, 116, 141, 144, 152, 156, 158
Saracin 89
Sargani Sari 36
Sargon 36, 47, 56, 93, 95
Sarhu'l-Ğedîr 196
Sâsâniler 101
Satrûn 101
Sebe 16, 105, 118, 151, 162, 184
Sebeiler (Sabaei) 109, 116, 233
Sebeiye 109
Seddu Me'rib 158
Seddu'l-Arim 158
Sedîr 205
Sédillot 12
Sehm Ali Yenûf 159
Sehm b. Arnroğulları 244
Sekânit 89
Selefkiye 67, 68, 78, 86
Seleucide 67, 68, 78
Selhîn 114
Selhîn Sarayı 154
Semârinî 89
Semava 19
Semerkant 107
Semûd 39
Senâharib 94, 95
Sengar 91
Senhât 48
Septime Seve 78
Serâsîn 89, 90
Serâsînler 89, 92
Serât 16, 19
Serevât 171, 175
Setoue 163
Seyf Zi Yezen 143, 144, 158
Sıdkiya 63
Sîn 45
Sicilyalı Diyodore 71, 236
Sila' 73
Sin-mubalit 42
Sina Dağı 32
Sina Yarımadası 20
Sincar 177
Sinsharishkoun 98
Sirvâh 114, 125, 129
Sitmiya 80
Siverek 177
Sohrâb 213
Sokodra Adası 18
Somali 115, 163
Spenger 12, 147
Strabon 15, 69, 72, 109, 115, 119, 150, 152, 153
Sudan 37
Suhâr 21
Suleyh 172, 173
Sumu-abum 42
Sumu-la-el 42
Sunûn 101
Suriye 20, 32, 33, 35-37, 39, 41, 46, 49, 54, 67, 68, 71, 76, 77, 79, 80, 81, 86, 89-92, 95, 115, 128, 129, 162, 163, 165, 168, 172, 174, 176, 184, 185, 187, 192, 195-197, 202, 206-209, 220, 238, 245-247, 251, 253
Suud b. Abdulaziz 22

Suveyk 26
Sümer 42
Sümerler 35
Süryani 37, 44
Süryanice 36

Şahr Şaylân 147
Şahr Yâğûl Yuhercib 147
Şakila 70
Şalati 49
Şam 56, 76, 90, 162
Şam Badiyesi 19
Şapûr 102, 200
Şapûr b. Erdeşir 101, 175
Şapûr Zü'l-Ektâf 101, 190, 203
Şâsû 47, 48, 124
Şâsûlar 41, 47-51, 91, 120
Şecer Yâğûl 147
Şemer Beldesi 107
Şemer Yaruş (Chamir Youhair'ich) 107, 130, 133, 203
Şemerkend 107
Şemer Kabilesi 30
Şems 235
Şemsu Eyluna 44
Şibâm 21, 114
Şihr 17, 21, 32, 54, 103, 104
Şuara 22
Şubek 71
Şubve 103, 110, 116, 147, 149, 152, 153
Şumûs 61

Taberî 13
Tâbiha 179
Tâbûya 98
Tağlib 177, 178, 218, 225
Taharka (Tirhakah) 95
Taif 17, 25, 29, 31, 142, 179
Taiz 21
Tarajan 70, 71
Tasim 39
Taşlık Arabistan 16
Tay 211, 217
Teb 49
Tebabia 126
Tebûk 21, 175
Tedmur 44, 72, 192, 196, 199, 209, 249
Telfem 114, 157
Temen 22
Temim 179, 212, 218
Tenûh 101, 172, 173, 198, 204, 221
Teofaus 152
Terim 21
Teşr 47
Teym b. Murreoğulları 244
Teyma 16, 21, 52, 56, 173, 193, 229
Teymoğulları 245
Teymu'l-Lât 80, 172
Tezid 172
Thamudeni 57
Thanoit 173
Théodore 113, 192
Theophanes 138, 191
Tibère 193
Tiberiuos 69, 70
Tidre 193
Tihâme 16, 19, 23, 53, 134, 165, 175, 178, 179, 188
Tikrit 175, 176
Tomas Arnaud 114
Troglodytes 62
Tubba 60
Turaniler 35
Turu Sina 33

Ubâd 221
Ubâde 101
Uhdut 136
Ulrich Seetzen 111
Umde 58
Umman 16-18, 21, 25, 54, 103, 162, 184, 196

Ummaniler (Omanitae) 109
Umuru 36, 44
Umuru Samileri 46
Uneyze 22
Urâne 16
Urduvâniler 65
Uristasenle 48
Uteybe Kabilesi 29
Uzeyne 79, 82, 86, 87
Uzeyne b. Semeyda 199
Uzzâ 167

Vadiu Dûğen 31
Vadiu Ezine 154
Vadiu İbn Râşid 32
Vadiu Leyser 31
Vadiu Musa 72, 73
Vadiu Veybe 30
Vâdiu'd-Devâsir 30
Vadiu'l-Akabe 20
Vadiu'l-Arîş 97
Vadiu'l-Fatıma 26
Vadiu'l-Kenûne 30
Vadiu'l-Kura 56, 71, 119, 172, 175, 233
Vadiu'l-Mekteb 71
Vadiu'l-Yemûn 26
Vadiyu'l-Mukattab 20
Valens 89
Valérian 79
Vârâil Şâylân Yuhan'am 147
Vecc 17
Vehbu'l-Lât 80, 82, 84
Vittellius 69, 70
Vlancer 113
Von Haven 111

Wair 12
Wellested 139
Welsted 18
Winckler 117
Wûstenfeld 12

Xadramotitai 54

Ya'rub b. Kahtân 104
Yahuda Devleti 93
Yahudi 37
Yakubî 13
Yakut el-Hamevî 13
Yas'amer Beyin 159
Yatil (Uathyl) 118
Yebas Vadisi 31
Yede' Eb Yâğûl 147
Yede' Eb Zebyân 147
Yemâme 17, 60-62, 97, 102, 148, 157, 177, 179, 181, 184, 222
Yemen 16-18, 21, 23, 25, 34, 54, 56, 59, 60, 72, 77, 103, 104, 106, 108, 109, 111-117, 119-128, 133-135, 137, 144, 146, 150, 152, 153, 155, 158, 162, 164-168, 175, 182, 184, 198, 201, 208, 220, 223, 227, 229, 236, 246, 248, 252
Yenbu' 163, 173
Yenbu'u'l-Bahr 22, 26-28
Yenbu'u'n-Nahl 26, 27
Yesrib 17, 21, 52, 53, 108, 128, 163, 173, 186, 247, 249, 251, 252, 256
Yesu' 45
Yevâhîm 63
Yevmu Rahrahân 205
Yevmû's-Sulân 180
Yezîd b. Abdulmelik 74
Yezid b. Muaviye 28

Zamarinî 89
Zatu'l-İrk 171
Zemer Ala 147
Zenbe 30
Zenubiya 79, 81-84, 86, 87, 199

Zeydâyil 67
Zeyn Ahi İrba 94
Zî Kâr 102
Zî Ruayn 103
Zibâl 68
Zila 134, 135
Zkomos 175
Zû Askelân 145
Zû Cerfez 145
Zû Gamdân 145
Zû Halîl 145
Zû İmrân 145
Zû Merâsid 145
Zû Muğâr 145
Zû Nuvâs 136, 138, 208
Zû Sırvâh 145
Zû Su'lebân 145
Zû Şecer 145
Zû Tuba' 145
Zû Yezen 145
Zû'l-Kila' 145
Zû'l-Kunâs 145
Zû'ş-Şa'beyn 145
Zu'ş-Şira 58, 235
Zû't-Tıcân 145
Zubyân 182
Zufâr 16, 21, 32, 110, 114, 129, 130, 152, 160, 162
Zufâriler (Sappharitae) 109
Zufer 111
Zuffâr 126
Zuraiyye 26, 49, 68, 90
Zû Ceden 106, 108, 137, 145
Zû'l-Ektaf 102
Zû'l-Karneyn 107
Zûheyr b. Kays 205
Zûhre b. Kilâboğulları 244
Zûhreoğulları 245
Zûmâr 104, 170, 176, 177, 179, 186, 187

M. Şemsettin GÜNALTAY

İslâm Öncesi Arap Tarihi

Milletlerin toplumsal gelişimleri, fikrî uyanışları üzerinde tarihin eğitici etkilerinin inkârı mümkün değildir. Fakat tarih sadece bu yönüyle önemli değildir. İnsanlığın sel gibi akan kaderinin cereyan şeklini ve gel gitlerini izah etmesi açısından en çok ilgilendiğimiz alandır. Bundan başka bir milletin tarihi, o milletin dinî, toplumsal, edebî, mitolojik, kültürel... bütün varlığının sonsuz bir hazinesidir. Bir milletin tarihini kaldırırsanız, o milletin mazisini gömmüş, geleceğini karanlık içerisinde bırakmış olursunuz!.. Çünkü içinde yaşadığımız anı kurtaran olağanüstü olaylar, geleceği aydınlatan ışık demetleri, yaşam bahşeden güç ve ışığı geçmişin derinliklerinden alırlar.

Tarih, dinî heyecanın, milli azim ve iradenin nurlu kaynağıdır. Bu kaynaktan içmeyi ihmal etmeyen millet, ab-ı hayat kaynağına ulaşmış, ebedi zindelik tılsımını bulmuş sayılır. Aksine tarihini ihmal eden bir kavim de, mazisini ne kadar karanlık bırakmış ise, geleceğini de o kadar karanlık kalmaya mahkûm etmiş demektir. Karanlıklar içerisinde ilerleme ve tekamül yolları bulunabileceğine ihtimal verilebilir mi?

ISBN 978-975-8190-98-0

9 789758 190980

ANKARA OKULU YAYINLARI